УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

Анђелка В. Трипковић

ЉУДСКИ КАПИТАЛ И ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ РАЗВОЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Докторска дисертација

Косовска Митровица, 2024.

UNIVERSITY OF PRIŠTINA TEMPORARY SETTLED IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF ECONOMY

Anđelka V. Tripković

HUMAN CAPITAL AND ECONOMIC ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF ORGANIC AGRICULTURAL PRODUCTION IN KOSOVO AND METOHIJA

Doctoral Dissertation

Kosovska Mitrovica, 2024.

Ментор: Проф. др Љиљана Арсић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Чланови комисије:

1. _____

   _____

2. _____

   _____

Датум одбране:

_____

Мами и тати,

На граници између својих и туђих жеља, између онога што морам и што желим, онога што волим и не, вас двоје били сте моја једина светла тачка, моја подршка и вечита инспирација. Своју докторску дисертацију поклањам вама, нека буде трофеј наше заједничке борбе, у којој смо доказали и показали да је спој косовског гена и црногорског чојства непобедив.

Ваша Анђелка

ЉУДСКИ КАПИТАЛ И ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ РАЗВОЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

САЖЕТАК

Борећи се за своју егзистенцију на плодној косовско-метохијској земљи, становништво Косова и Метохије одувек је показивало истрајност и жељу за опстанком, као и за очувањем традиције и културног наслеђа на овим просторима. Драматични историјски догађаји, повезани са непредвидивим условима живљења, умногоме су успорили развој пољопривредних газдинстава на Косову и Метохији, а самим тим и развој пољопривреде. Свеприсутни проблеми, који су итекако видљиви, захтевају ревидирање пољопривредног система, увођење иновација и унапређење знања и вештина пољопривредника. Препозната као напредни концепт у пољопривреди, органска пољопривредна производња, са својим многоструким шансама, може бити примарна производна делатност Косова и Метохије. Адекватном употребом природних потенцијала и развојем предузетничких способности пољопривредника, производњом еколошки здраве хране могу се решити проблеми незапослености, ниских прихода и прехрамбене сигурности. Са јасним визијама и жељама пољопривредника очекује се да ће органска пољопривредна производња у Косовскомитровачком, Косовском, Косовскопоморавском, Призренском и Пећком округу тек заживети, имајући у виду њену економску исплативост и високе премијске цене које се јављају.

Кључне речи: Косово и Метохија, пољопривреда, органска пољопривредна производња, пољопривредна газдинства, мала и средња предузећа, социјална предузећа, приноси, трошкови, премијске цене, људски капитал.

Научна област: Економске науке

Ужа научна област: Пословна економија

УДК број: 338.43, 502.131.1, 005.96, 640.2.

HUMAN CAPITAL AND ECONOMIC ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF ORGANIC AGRICULTURAL PRODUCTION IN KOSOVO AND METOHIJA

SUMMARY

Fighting for their existence on the fertile land of Kosovo and Metohija, the population of Kosovo and Metohija has always shown perseverance and desire for survival, as well as for the preservation of tradition and cultural heritage in these areas. Dramatic historical events, associated with unpredictable living conditions, greatly slowed down the improvement of agricultural holdings in Kosovo and Metohija, and therefore the development of agriculture. Pervasive problems, which are very visible, require the revision of the agricultural system, the introduction of innovations and the improvement of the knowledge and skills of farmers. Recognized as an advanced concept in agriculture, organic agricultural production, with its many opportunities, can be the primary production activity of Kosovo and Metohija. The problems of unemployment, low income and food security can be solved by the adequate use of natural resources and the development of the entrepreneurial skills of farmers, and the production of ecologically healthy food. With clear visions and wishes of farmers, it is expected that organic agricultural production in the Kosovska Mitrovica, Kosovo, Kosovo – Pomoravlje, Prizren and Peć districts will take off, given its economic profitability and the high premium prices that occur.

Keywords: Kosovo and Metohija, agriculture, organic agricultural production, agricultural holdings, small and medium enterprises, social enterprises, yields, costs, premium prices, human capital.

Scientific field: Economic Sciences

Scientific subfield: Business Economics

UDC number: 338.43, 502.131.1, 005.96, 640.2.

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА 1
АКТУЕЛНОСТ И ЗНАЧАЈ ПРОБЛЕМАТИКЕ 3
МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА 6
ПОСТАВЉЕНЕ ХИПОТЕЗЕ 10
1. ПОТЕНЦИЈАЛИ И ПИРАМИДАЛНИ ЕФЕКТИ ЕКСПАНЗИВНОГ РАЗВОЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ – ОД ГЛОБАЛНОГ КА ЛОКАЛНОМ НИВОУ 13
1.1. Органска пољопривредна производња – две стране исте медаље 15
1.2. Свет на маргинама – економска или еколошка одрживост? 19
1.3. Државе Западног Балкана на путу ка органској пољопривредној производњи ... 25
1.4. Развој органске пољопривредне производње у Републици Србији 30
1.5. Пољопривреда као кључна привредна делатност Косова и Метохије 35
1.5.1. Проблеми пољопривредника на Косову и Метохији 39
1.6. Ресурсни потенцијали Косова и Метохије у области аграра 42
1.7. Концептуални оквир истраживања 46
1.7.1. Резултати истраживања 46
1.7.2. Дискусија 56
2. МАЛА И СРЕДЊА ПРЕДУЗЕЋА И СОЦИЈАЛНА ПРЕДУЗЕЋА У ОРГАНСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 68
2.1. Улога и значај малих и средњих предузећа у пољопривреди 70
2.2. Пословне перформансе малих и средњих предузећа у пољопривреди 75
2.3. Мала и средња предузећа у органској пољопривредној производњи 79
2.4. Могућности развоја малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији 83
2.4.1. Линеарно програмирање као модел решавања различитих проблема у економији 87
2.4.2. Оптимизација профита малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи 91
2.5. Социјална предузећа и њихова улога у остварењу добробити за локалну заједницу са посебним акцентом на аграр и органски сектор 99
2.6. Жене као оснивачи социјалних предузећа на Косову и Метохији 102
2.6.1. Ставови жена о покретању социјалних предузећа на Косову и Метохији... 107

2.7. Пројекат покретања органске пољопривредне производње у социјалним предузећима 119

2.7.1. Примена мрежног планирања 119

2.7.2. Имплементација пројекта органске пољопривредне производње..... 125

3. ЕКОНОМСКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ НА ГАЗДИНСТВИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 130

3.1. Економски показатељи успеха органске пољопривредне производње 132

3.2. Економски учинак и разлика између конвенционалне производње и органске производње 137

3.3. Врсте трошкова у органској пољопривредној производњи 141

3.4. Калкулације обрачуна трошкова у органској пољопривредној производњи на газдинствима..... 145

3.5. Утврђивање економске исплативости узгоја органских производа на газдинствима на Косову и Метохији..... 149

3.6. Задругарство као фактор подстицања развоја органске пољопривредне производње на газдинствима 166

3.6.1. Земљорадничка задруга „Зубин Поток“ 171

4. АНАЛИЗА УТИЦАЈА ЉУДСКОГ КАПИТАЛА НА УСПЕШНОСТ ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ ГАЗДИНСТАВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 176

4.1. Појмовно дефинисање и одређивање људског капитала 178

4.2. Људски капитал као најмобилнији фактор пољопривреде 182

4.3. Концептуални оквир и значај људског капитала у органској пољопривредној производњи 186

4.4. Људски капитал као детерминанта успешности развоја пољопривредних газдинстава 190

4.5. Квалификованост и креативност младих и њихова улога у органској пољопривредној производњи на газдинствима..... 193

4.5.1. Хуманитарна организација „Косовско Поморавље“ – организација младих и амбициозних људи 196

4.6. Емпиријско истраживање о значају људског капитала за развој органске пољопривредне производње на Косову и Метохији 199

4.6.1. Методологија истраживања 199

4.6.2. Резултати истраживања (упитник за све старосне групе)..... 200

4.6.3. Дискусија добијених резултата (упитник за све старосне групе)..... 209

4.6.4. Резултати истраживања (упитник за младе)..... 226

4.6.5. Дискусија добијених резултата (упитник за младе)..... 233
ЗАКЉУЧАК 246
ЛИТЕРАТУРА 250
ПРИЛОГ 1 284
ПРИЛОГ 2 290
ПРИЛОГ 3 296
БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА 301
ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ 309
ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА..... 310
ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ 311

СПИСАК ТАБЕЛА

Број табеле	Назив табеле
Табела 1.1.	Основне карактеристике органске пољопривредне производње
Табела 1.2.	Приказ раста органског пољопривредног земљишта у свету у периоду од десет година
Табела 1.3.	Површине органског пољопривредног земљишта у државама Западног Балкана, Хрватској и Словенији у 2021. години
Табела 1.4.	Најчешће узгајане органске културе у државама Западног Балкана, Хрватској и Словенији у 2021. години (у хектарима)
Табела 1.5.	Биљна и сточарска органска пољопривредна производња у Републици Србији за период од 2010. године до 2019. године
Табела 1.6.	Структура узорка према полу, годинама старости, величини газдинства, нивоу образовања и просечној висини примања (у динарима)
Табела 1.7.	Површина земљишта у власништву испитаника у односу на место становања
Табела 1.8.	Корелациона матрица анализираних варијабли (*)
Табела 1.9.	Корелациона матрица анализираних варијабли (**)
Табела 1.10.	SWOT анализа органске пољопривредне производње на Косову и Метохији
Табела 2.1.	Густина насељености и густина привредних субјеката по општинама на Косову и Метохији
Табела 2.2.	Структура узорка према годинама старости, нивоу образовања, просечној висини примања (у динарима), величини газдинства и месту становања
Табела 2.3.	Примарна производња којом се испитанице баве у односу на њихове године старости
Табела 2.4.	Број чланова газдинства на коме жене живе и привређују у односу на површину обрадивог земљишта коју имају у свом власништву
Табела 2.5.	Корелациона матрица анализираних варијабли (*)
Табела 2.6.	Корелациона матрица анализираних варијабли (**)
Табела 2.7.	Етапе органске пољопривредне производње
Табела 3.1.	Разлике у ценама између конвенционалних и органских производа у Републици Србији
Табела 3.2.	Разлика између органске пољопривредне производње и конвенционалне пољопривредне производње
Табела 3.3.	Трошкови пољопривредних газдинстава
Табела 3.4.	Уштеде и трошкови у биљној органској производњи и сточарској органској производњи
Табела 3.5.	Калкулација узгоја парадајза у органској производњи
Табела 3.6.	Калкулација узгоја парадајза у конвенционалној производњи

Табела 3.7.	Калкулација производње пшенице у органској производњи
Табела 3.8.	Калкулација производње пшенице у конвенционалној производњи
Табела 3.9.	Калкулација производње кукуруза у органској производњи
Табела 3.10.	Калкулација производње кукуруза у конвенционалној производњи
Табела 3.11.	Калкулација производње јабуке у органској производњи
Табела 3.12.	Калкулација производње јабуке у конвенционалној производњи
Табела 3.13.	Карактеристике задруга на Косову и Метохији које су своју делатност обављале до ратних дешавања, 1999. године
Табела 4.1.	Структура узорка према полу, годинама старости, нивоу образовања, брачном стању и просечној висини примања (у динарима)
Табела 4.2.	Корелациона матрица анализираних варијабли (*)
Табела 4.3.	Корелациона матрица анализираних варијабли (**)
Табела 4.4.	Да ли је органска пољопривредна производња перспективна делатност?
Табела 4.5.	Да ли је у органској пољопривредној птоизводњи битан тимски рад?
Табела 4.6.	Ставови испитаника о значају људског капитала у органској пољопривредној производњи
Табела 4.7.	Структура узорка према полу, годинама старости, нивоу образовања, просечној висини примања (у динарима) и месту становања
Табела 4.8.	Корелациона матрица анализираних варијабли (*)
Табела 4.9.	Корелациона матрица анализираних варијабли (**)
Табела 4.10.	Ставови младих о стицању знања и овладавању вештинама у органској пољопривредној производњи

СПИСАК ГРАФИКОНА

Број графикона	Назив графикона
Графикон 1.1.	Структура узорка према месту становања (у процентима)
Графикон 1.2.	Врста производње којом се испитаници баве
Графикон 2.1.	Извори финансирања које женске испитанице користе за покретање посла
Графикон 3.1.	Трошкови производње парадајза у органској и конвенционалној производњи
Графикон 3.2.	Трошкови производње пшенице у органској и конвенционалној производњи
Графикон 3.3.	Трошкови производње кукуруза у органској и конвенционалној производњи
Графикон 3.4.	Трошкови производње јабуке у органској и конвенционалној производњи
Графикон 3.5.	Бруто маржа покрића узгоја парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке на газдинствима на Косову и Метохији
Графикон 4.1.	Место становања испитаника
Графикон 4.2.	Ставови испитаника о заступљености органске пољопривредне производње на Косову и Метохији
Графикон 4.3.	Ниво знања испитаника о органској пољопривредној производњи и органским производима
Графикон 4.4.	Ставови младих о заступљености органске пољопривредне производње на Косову и Метохији

СПИСАК СЛИКА

Број слике	Назив слике
Слика 1.1.	Натурална насупрот робно-новчаној привреди
Слика 1.2.	Карактеристике пољопривредне производње по окрузима на Косову и Метохији
Слика 2.1.	Мала и средња предузећа у пољопривреди
Слика 2.2.	Организациона структура малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи
Слика 2.3.	Мрежни дијаграм за пројекат „N“
Слика 2.4.	Мрежни модел органске пољопривредне производње
Слика 3.1.	Активности Земљорадничке задруге „Зубин Поток“
Слика 4.1.	Компоненте људског капитала

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

„Трагична збивања са српским народом, нису ли још једна, и можда последња, опомена, шанса и изазов, да на столетна питања о карактеру срспког народа проговоримо отворену реч, као конзилијум лекара над болесником, јер ће од постављене дијагнозе зависити и лечење. Не треба се бојати изношења истине!“

Проф. др Владета Јеротић

Територија Косова и Метохије, и након свих разарања и неуспелих покушаја освајања, о(п)стала је као молитвеник српског народа, ореол црквеног живота и непревазиђених достигнућа у сликарству и писмености. Цвијић (1906) указује да су *„Косово и Метохија део Старе Србије и централна област Немањићке државе на чијем се простору налазе готово сва најважнија места наше велике прошлости: Призрен, Ново Брдо, Звечан, Пећ – као столица Патријаршије, Грачаница, Дечани и Бањска“*, док Радовановић (2008) истиче да су *„с правом стари писци ову област називали светим српским крајевима и краљицом и царицом правом Србијом“* (Медојевић & Милосављевић, 2022). Драматизација етничких, политичких и међунационалних односа, праћена сукобима и скрнављењем српске културне баштине, уместо дугорочног мира и благостања, довела је до привременог и/или прикривеног!? завршетка ратних сукоба, а живот српског народа у јужној покрајини Републике Србије изложен је бесциљу и надању, страху и срећи, али и жељи за миром, са једне стране, и великим незадовољством, са друге стране.

На почетку свих почетака:

Зашто Косово и Метохија као фокус истраживања? Косовско-метохијски део Републике Србије има ванредно важан геополитички и геостратегијски положај, при чему ова област јесте „срце Балкана“, а Балкан, као европско-азијска карика, један је од битнијих региона на глобалном плану (Степић, 2020). Комплексна дешавања, култура и друштво који су обликовали живот Срба на Косову и Метохији кроз векове, наводе на дубље разумевање динамике која утиче на савремене односе и изазове на овим просторима. Представљен као српски Гордијев чвор, живот Срба на Косову и Метохији подређен је, како сталним тежњама Републике Србије за аншлусом Косова и Метохије и државотворним аспирацијама Привремених приштинских органа, тако и свакодневном борбом за опстанак и идентитет у контексту мултиетничког окружења. Историја Косова и Метохије, симболизујући наизменичност сукоба и мирнодопских

односа, обогаћена је утицајима који су обликовали њену патњу кроз векове, пружајући увид у сложене културне, верске и политичке односе који су важни за разумевање тренутне ситуације на поменутој територији.

Зашто пољопривреда? Захваљујући физичкогеографским предиспозицијама и континуираном значају у надметању за регионалну превласт, области Косова и Метохије јесу тешко освојива геополитичка „макро-тврђава“ (Степић, 2020). Пољопривреда на Косову и Метохији има дубоке корене у традицији и култури овог региона. Историјски посматрано, породице на Косову и Метохији живеле су у сеоским заједницама, где је пољопривреда била срж друштвеног и економског живота. Током последњих деценија, пољопривреда на Косову и Метохији претрпела је промене. Политичка нестабилност, као и други друштвени фактори, довели су до смањења броја пољопривредних газдинстава и промена у начину пољопривредне производње. Упркос томе, многа пољопривредна газдинства и данас су задржала традиционалне методе производње, често из љубави према земљи и култури која је снажно уткана у њиховим заједницама. С тим у вези, кроз ову докторску дисертацију биће пружен детаљан увид у стање пољопривредног сектора на Косову и Метохији, са акцентом на идентификацију изазова са којима се сусрећу пољопривредни произвођачи, чиме ће, наравно, бити предложени и приступи који би могли да допринесу развоју и унапређењу ове делатности у Косовскомитровачком, Косовском, Косовскопоморавском, Призренском и Пећком округу.

Откуд органска пољопривредна производња? И поред великих природних и економских потенцијала, уз неизмерну жељу за елиминацијом широко прихваћене екстензивне производње, модернизација пољопривредног сектора на Косову и Метохији је, на неки начин, остала недовршена. Органска пољопривредна производња представља значајан аспект агрономске праксе у савременим условима, не само у контексту здравља и безбедности хране, већ и у одрживости животне средине и економске одрживости. Као спој класичног и иновативног, као спој старих вредности и нових знања, органска производња има велики потенцијал ка побољшању квалитета и конкурентности пољопривреде на Косову и Метохији. Иако је органска пољопривредна производња остварила значајан успех у последњих неколико година, нарочито у развијеним државама, њена имплементација на територији Косова и Метохији условљена је изазовима који захтевају чврсту анализу.

АКТУЕЛНОСТ И ЗНАЧАЈ ПРОБЛЕМАТИКЕ

Вртоглаво повећање броја становника у свету, уз сталну прекомерну употребу вештачких средстава, хербицида и пестицида у процесу производње, доводи до веће забринутости, како по здравље људи, тако и по животну средину (Bojičić & Tripković, 2023, str. 376). Загађење животне средине јесте суштински проблем који се јавља широм света и има дубоке последице по природу, биодиверзитет и економију. Оно се јавља као резултат различитих активности човека, укључујући индустрију, саобраћај, пољопривреду, као и неконтролисано одбацивање отпада. У жељи за побољшањем квалитета живота, човек је себично искоришћавао природне ресурсе, узрокујући природну неравнотежу и погоршање, стварајући бројна питања која утичу на квалитет живота човечанства у потпуности (Vujičić et al., 2022). Један од највећих изазова у вези са загађењем животне средине јесу климатске промене, које настају као резултат глобалног загревања и емисије штетних гасова у атмосферу. Ове промене могу изазвати екстремне временске услове, подизање нивоа мора, губитак биодиверзитета и друге негативне ефекте који имају велике консеквенце по живот људи. Такође, емисије штетних честица и гасова из индустрије и саобраћаја доприносе загађењу ваздуха, док неодговарајуће управљање отпадом и употреба штетних хемикалија у пољопривреди може изазвати загађење водених и земљишних ресурса. Негативни трендови у пољопривреди обухватају широк спектар изазова, попут проблема неодрживог коришћења природних ресурса, неједнакости у приступу ресурсима и технологијама, али и социо-економске проблеме у руралним заједницама, као што су смањење броја радних места и погоршање квалитета руралног живота. Ови трендови захтевају интегрисане и одрживе приступе у пољопривреди и управљању природним ресурсима како би се остварили принципи одрживог развоја и заштитила животна средина за будуће генерације. Hodge (1993, према Rigby & Caceres, 2001) је сумирао негативне трендове у пољопривреди који су довели до преиспитивања дугорочне одрживости традиционалног система пољопривреде (Томаш-Симин, 2019). По њему (Hodge, 1993), пољопривреда је доведена у ситуацију да користи инпуте из даљих извора у просторном и секторском смислу, да црпи веће количине потребне енергије из необновљивих извора, да зависи од све мање базе гена и да има све већи (негативан) утицај на животну средину (Томаш-Симин, 2019). Како би се смањило нарушавање биодиверзитета и успоставила равнотежа у привреди, важно је да се савремена пољопривреда заснива на концепту одрживог развоја.

„Када се говори о појму одрживе пољопривреде увек се мора имати на уму њен дугорочни циљ. Наиме, одрживи пољопривредни системи су они који доприносе дугорочној добробити друштва кроз обезбеђење довољно стабилне и безбедне производње хране (примарна пољопривреда и прерада до дистрибуције), али и других производа биљног и животињског порекла за другу техничку намену (тканине, кожа), уз очување квалитета животне средине и природних ресурса на којима се производња заснива (Томаш-Симин, 2019, стр. 4). *“*

На начелима одрживе пољопривреде, а ради разумевања и утврђивања утицаја који она има на животну средину, изграђени су иновативни концепти и ефикасне методе пољопривреде, где посебно место припада органској пољопривредној производњи (Bojičić & Tripković, 2023, str. 376). Афирмација органске пољопривредне производње представља повратак човека природи и већем ангажовању њених законитости (Катић и др., 2010). Органска пољопривредна производња ослања се на еколошке процесе, биодиверзитет и циклусе прилагођене локалним условима, а не на коришћењу инпута са штетним ефектима (Halberg, 2012). Увођењем еколошких принципа у саму пољопривредну производњу, конвенционална пољопривреда преведена је у органску пољопривредну производњу, која је по питању животне средине далеко прихватљивија (Кљајић и др., 2008). Beauchesne и Bryanti (1999) истичу да је органска пољопривредна производња социјална и технолошка алтернатива конвенционалној производњи, мада се у овако израженој дихтомији крије нешто комплекснија стварност. Субић и група аутора (2010) сматрају да је органска пољопривредна производња конципирана тако да штити све медијуме околине и постојеће ресурсе, није штетна по животну средину, технички је применљива, социјално прихватљива и економски одржива. Асоцијација за земљиште у Британији (Soil Association Organic Standards for Great Britain) издвојила је неколико круцијалних принципа, односно стандарда органске пољопривредне производње, наглашавајући да је реч о производњи која (2023):

- више коегзистира са природним системом, него што доминира;
- гради плодност земљишта, минимизира загађење и оштећење животне средине;
- смањује употребу необновљивих извора (нема употребе хемикалија);
- осигурава коректан однос међу животињама;
- осигурава коректан однос међу биљкама;
- штити и унапређује окружење газдинства;

- узима у обзир шири социјални и еколошки утицај пољопривредних система.

Према дефиницији Организације за храну и пољопривреду Уједињених нација (FAO – Food and Agriculture Organization of the United Nations) и Светске здравствене организације (WHO – World Health Organization), органска пољопривредна производња је систем управљања који промовише оздрављење екосистема, укључујући биодиверзитет и биолошке циклусе, потенцирајући коришћење метода које у највећој мери могу искључити употребу инпута ван газдинства (Veljović, 2015). Сам процес производње здраве, висококвалитетне и природне хране поставља захтеве који инсистирају на давању правовремених одговора, а који су од важности на глобалном нивоу, и то (Milenković, 2006):

- На који начин је конфликтна ситуација између одређених привредних грана утицала на размештај и производну структуру стварања и пласмана здравствено-безбедне хране?
- У којој је мери савремени светски систем успео да успостави коегзистенцију, илити несметани развој свих делатности са аспекта произвођача и понуђача еколошки здраве хране?
- Како модерне и пост модерне концепције светског развоја посматрају симбиотички однос произвођача и потрошача?

Органска пољопривредна производња релативно се дуго истражује од стране многих аутора у свету, са различитих теоријско-методолошких аспеката, а притом се уочава да има и већу примену у пракси, што потврђују примери многих држава у којима расте број органских произвођача, проценат површина под органским усевима и број грла животиња које се гаје у оквиру органског сточарства (Ristić i dr., 2023). Као рентабилни пољопривредни систем, органски систем је конкурентан извозни програм и битан је фактор одживог развоја, а обзиром на то да је радно интензивног карактера, ствара веће могућности за запошљавање, као и веће могућности за улагање иностраног капитала у домаћа тржишта (Кљајић и др., 2008). Несумњиво је да је реч о веома запаженом концепту, који, већим ангажовањем људског капитала, може остварити вишенаменске предности у животној средини, омогућавајући и њену ревитализацију. Још је Алберт Ајнштајн рекао: *„Природа крије своје тајне због њене есенцијалне величине, али не средствима преваре.“*

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

Сложеност докторске дисертације проистиче из саме њене структуре, која је планирана детаљно, са адекватним приступом проблему истраживања, а коју, поред увода и закључка, чине још четири логички дефинисана и повезана поглавља. Како теоријска истраживања нису потпуно независна од праксе, и обратно, у докторској дисертацији ће у сваком од четири поглавља, осим анализе доступне научне грађе, бити представљени и резултати истраживања спроведених у складу са дефинисаним предметом истраживања, циљем истраживања, објектима истраживања, као и са постављеним хипотезама и дефинисаним истраживачким питањима.

Предмет истраживања докторске дисертације јесте анализа утицаја економских ефеката и људског капитала на развој органске пољопривредне производње на газдинствима на Косову и Метохији, као и утврђивање могућности за оснивање малих, средњих и социјалних предузећа у органској пољопривредној производњи (Трипковић, 2023). На основу наведеног, *примарни објекат* истраживања докторске дисертације јесу косовско-метохијска газдинства, док су секундарни објекат истраживања мала, средња и социјална предузећа у органској пољопривредној производњи (Трипковић, 2023).

Примарни циљ докторске дисертације јесте анализа степена развијености органске пољопривредне производње на Косову и Метохији, као и испитивање да ли органска пољопривредна производња доприноси већој економској одрживости пољопривредних газдинстава на овим просторима, али и у којој мери је људски капитал битна компонента њеног развоја (Трипковић, 2023).

Секундарни циљ докторске дисертације односи се на утврђивање да ли се оснивањем малих, средњих и социјалних предузећа у органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији могу остварити мултифункционалне предности, како за локално становништво, тако и за животну средину (Трипковић, 2023).

У докторској дисертацији коришћене су метода анализе, синтезе, индукције, дедукције, компаративни метод, метод посматрања, историјски метод, интервју, метод теренског истраживања, мрежно планирање, линеарно програмирање, корелције и SWOT анализа (Трипковић, 2023).

Прво поглавље докторске дисертације под називом ***„Потенцијали и пирамидални ефекти експанзивног развоја органске пољопривредне производње – од глобалног ка локалном нивоу“*** усмерено је на појмовно дефинисање органске пољопривредне производње, на њен историјски развој и принципе на којима се она заснива (Трипковић, 2023). Такође, овде је дат преглед стања у органској пољопривредној производњи у свету, Европи, државама Западног Балкана, Републици Србији, и на Косову и Метохији. За сагледавање тренутног стања коришћена је најновија научна грађа и публикације које објављују Истраживачки институт за органску пољопривреду (Research Institute for Organic Agriculture – FAO) и Међународна федерација покрета за органску пољопривреду (International Federation of Organic Agriculture Movements – IFOAM), као и информације доступне на сајту Националне асоцијације за органску производњу – Serbia Organic. Када је реч о Косову и Метохији, а имајући у виду да је реч о конфликтној територији, анализа стања у пољопривреди и органској производњи вршена је искључиво на основу извештаја које објављују Канцеларија за Косово и Метохију и невладине организације. У другом делу првог поглавља представљени су резултати прелиминарних истраживања спроведених 2021. године у циљу припреме писања докторске дисертације, а који се делимично заснивају на објављеном раду Bojičić, R., & Tripković, A. (2022). State of organic agriculture in Kosovo and Metohija – great perspective or idea without future. *Economics of Agriculture,* 69(2), p. 549-566 (Трипковић, 2023). Предмет овог истраживања били су органски пољопривредни произвођачи на Косову и Метохији, са посебним освртом на услове и окружење у којима се одвија органска пољопривредна производња. Добијени резултати обрађени су у програму *IBM SPSS Statistics-version 26* у коме је рађена дескриптивна статистика, Колмогоров-Смирнов тест, Кронбах-ов коефицијент, кростабулације и Пирсонов коефицијент корелације.

„Мала и средња предузећа и социјална предузећа у органској пољопривредној производњи Косова и Метохије“ назив је другог поглавља докторске дисертације. У оквиру овог дела истичу се могућности развоја малих, средњих и социјалних предузећа на Косову и Метохији, која уједно могу бити и индикатори развоја органске пољопривредне производње (Трипковић, 2023). Уз теоријску анализу литературе која истражује улогу предузећа у органској пољопривредној производњи, у овом поглављу представљен је други део резултата добијених прелиминарним истраживањем спроведеним 2021. године, са нагласком на ставове жена које живе и привређују на

Косову и Метохији, а који се, као и у првом поглављу, делимично заснивају на објављеном раду Bojičić, R., & Tripković, A. (2023). Do women in Kosovo and Metohija have their niche and the capacity for independence in the future of business?, *Baština,* 40, p. 113-127. (Трипковић, 2023). Поред навођења могућности за остваривање економске независности жена на Косову и Метохији, овде је приказан и пројекат покретања органске производње уз помоћ мрежног планирања, технике управљања пројектима, где је на детаљан начин описана свака етапа сложеног процеса, а утврђено је и време трајања сваке појединачне активности. Увидевши да употреба математичких модела у економији омогућава прецизно формулисање и анализу економских проблема и односа, доносећи ригорозност и транспарентност у разумевању комплексних система, математичким моделом линеарног програмирања – мешовитим проблемом максимума, представљен је пример оптимизације профита у предузећу *Liostep,* које привредну активност обавља у Косовској Каменици, а у коме је спроведено и теренско истраживање.

У трећем поглављу докторске дисертације које ниси назив ***„Економска валоризација органске пољопривредне производње на газдинствима на Косову и Метохији“***, аутор полази од компаративне анализе конвенционалне пољопривредне производње и органске пољопривредне производње, као и од анализе финансијских аспеката, обима производње, приноса и трошкова које газдинства остварују узгојем парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке у овим системима на Косову и Метохији. Питања која су обрађена у овом поглављу јесу: Како органска пољопривредна производња утиче на трошкове производње? Како органска пољопривредна производња утиче на приносе? Како органска пољопривредна производња утиче на цене? Уколико би сва газдинства прешла на концепт органске пољопривредне производње, да ли би се могла произвести довољна количина хране (Трипковић, 2023)? Обрачун трошкова на газдинствима која су била објекат истраживања вршен је уз помоћ бруто марже покрића, а рачунате су и стопе економичности и стопе профитабилности узгоја. Сходно чињеници да је задружни систем организовања и привређивања важан сегмент руралне економије, у другом делу трећег поглавља говори се о Земљорадничкој задрузи „Зубин Поток“, у којој је и спроведено теренско истраживање.

У четвртом поглављу докторске дисертације ***„Анализа утицаја људског капитала на успешност органске пољопривредне производње газдинстава на Косову и Метохији“***, поред речи о значају људског капитала на газдинствима, приказани су и резултати истраживања спроведеног у складу са методологијом докторске дисертације.

Основни метод који је коришћен за прикупљање података јесте метод непосредног анкетирања, при чему су дизајнирани посебни упитници како би се прикупили оригинални подаци. Први упитник, који је намењен испитаницима старости до 30 година, направљен је ради испитивања нивоа знања и вештина које поседују млади о органској производњи, а које могу искористити и/или унапредити, чиме би се истакла улога људског капитала као фактора развоја газдинстава (Трипковић, 2023). Други упитник намењен је члановима газдинстава свих узраста у циљу утврђивања њихових ставова о значају људског капитала за развој органске производње на газдинствима на Косову и Метохији. Оба упитника састоје се из два дела (Трипковић, 2023). Први део наведених упитника обухвата социо-демографске карактеристике испитаника, где се мисли на пол, године старости, општину у којој живе и привређују, просечну висину примања, ниво образовања и делатност којом се баве на свом газдинству (Трипковић, 2023). Када је реч о другом делу, упитник намењен млађим члановима газдинстава обухвата питања која се односе на њихове ставове о органској производњи, могућностима за узгојем еколошки здраве хране на Косову и Метохији, идентификовању главних разлога мале заинтересованости младих пољопривредника за бављење органском производњом, нивоу знања које поседују, вештинама којима овладавају, као и питања о ставовима младих о аспектима људског капитала у органској производњи (Трипковић, 2023). Упитник намењен члановима газдинстава свих узраста, у другом делу обухвата питања о томе да ли је органска производња довољно заступљена на Косову и Метохији, који ниво знања о органској производњи и органским производима поседују, који су основни мотиви недовољног знања о органској производњи, које су особине радне снаге у органској производњи, да ли је у органској производњи битно формално или неформално образовање, али и да ли постоји потреба за едукацијама и обуком (Трипковић, 2023). У четвртом поглављу, између осталог, спроведено је и теренско истраживање у ХО „Косовско Поморавље“, а разговор о идеји за покретање организације, улози младих у руралним срединама, као и проблемима са којима се суочавају, вођен је са једним од њених оснивача, Иваном Цветковићем.

На крају докторске дисертације изведени су најважнији закључци на основу спроведених истраживања, уз посебне препоруке које се односе на унапређење развоја органске пољопривредне производње, унапређење развоја малих, средњих и социјалних предузећа, повећање економске одрживости газдинстава, али и на развој људског капитала на њима.

ПОСТАВЉЕНЕ ХИПОТЕЗЕ

Формулисање хипотеза кључни је корак у истраживачком процесу, омогућавајући да се систематски испитају специфични аспекти одабране теме. На основу свеобухватне анализе постојеће литературе и идентификованих недостајућих инфорамција о пољопривреди на Косову и Метохији, у доктроској дисертацији постављене су следеће хипотезе (Трипковић, 2023):

Хипотеза 1. Бављење органском производњом зависи од структуре газдинства које се бави пољопривредом.

Хипотеза 1.1. Бављење органском производњом зависи од степена образовања чланова датог газдинства.

Хипотеза 1.2. Бављење органском производњом зависи од година старости чланова датог газдинства.

Хипотеза 1.3. Одлука о бављењу органском производњом зависи од општине у којој чланови датог газдинства живе и привређују.

Хипотеза 1.4. Проширење капацитета производње зависи од површине обрадивог земљишта датог газдинства.

За тестирање постављених хипотеза у првом поглављу коришћени су резултати добијени прелиминарним истраживањем спроведеним у 2021. години.

Хипотеза 2. Постоји веза између степена образовања жена на газдинствима и њихових ставова о бављењу органском пољопривредном производњом.

Хипотеза 2.1. Постоји веза између величине газдинства на коме жене живе и привређују и њихове просечне висине примања.

Хипотеза 2.2. Постоји веза између просечне висине примања жена и њихових ставова о бављењу органском пољопривредном производњом.

Хипотеза 2.3. Постоји веза између проширења капацитета производње на газдинствима и потреба жена за похађањем различитих едукативних програма у органској пољопривредној производњи.

Хипотезе у другом поглављу тестиране су анализом ставова женских испитаница у истраживању спроведеном 2021. године о значају оснивања социјалних предузећа у органској пољопривредној производњи.

Хипотеза 3: Висина приноса која се остварује у органској пољопривредној производњи позитивно се одражава на економску одрживост газдинства.

Хипотеза 3.1. Бруто маржа покрића узгоја одређених органских производа на газдинствима у узајамној је вези са стопом добити и стопом економичности.

Хипотеза 3.2. Просечна месечна примања запослених чланова газдинстава разликују се од просечних примања чланова оних газдинстава која раде за дневницу.

Хипотезе у трећем поглављу тестиране су на основу компаративне анализе узгоја парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке у конвенционалној и органској производњи на газдинствима на Косову и Метохији.

Хипотеза 4. На чињеницу да је људски капитал битан фактор развоја органске пољопривредне производње утиче степен образовања чланова газдинства.

Хипотеза 4.1. На чињеницу да је људски капитал битан фактор развоја органске пољопривредне производње утичу године старости чланова газдинства.

Хипотеза 4.2. На чињеницу да људски капитал захтева континуирано учење и овладавање новим вештинама утиче степен образовања чланова газдинства.

Хипотеза 4.3. На чињеницу да људски капитал захтева континуирано учење и овладавање новим вештинама утичу године старости чланова газдинства.

Хипотеза 5. Постоји веза између нивоа знања младих о органској пољопривредној производњи и органским производима и њихових планова о бављењу органском пољопривредном производњом на газдинству.

Хипотеза 5.1. Ниво знања младих о органској пољопривредној производњи и органским производима зависи од њиховог степена образовања.

Хипотеза 5.2. Вредновање различитих аспеката људског капитала зависи од делатности којом се млади баве на својим газдинствима.

Хипотеза 5.3. Спремност младих за унапређењем вештина и похађањем едукација у органској пољопривредној производњи зависи од њиховог степена образовања.

Последња група хипотеза тестирана је на основу резултата добијених истраживањем спроведеним крајем 2023. године и почетком 2024. године.

С обзиром на то да Републички завод за статистику Републике Србије још од 1999. године не објављује податке за Косово и Метохију, а ради уважавања актуелности и значаја анализиране проблематике, у оквиру докторске дисертације постављена су следећа истраживачка питања (Трипковић, 2023):

1. Да ли постоје могућности за просперитетнији развој органске пољопривредне производње пољопривредних газдинстава на Косову и Метохији?
2. Да ли постоје могућности за оснивање малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији?
3. Да ли мала и средња предузећа доводе до рационалнијег коришћења природних ресурса, али и остваривања већих прихода услед високих цена органских производа на тржишту?
4. Да ли постоје могућности за оснивање социјалних предузећа у области органске пољопривредне производње на Косову и Метохији?
5. Може ли удруживање жена са различитих газдинстава бити полазна основа развоја социјалних предузећа у области органске пољопривредне производње на Косову и Метохији?
6. Да ли се већи трошкови и мањи приноси који се очекују у почетним фазама развоја органске пољопривредне производње могу нечим надоместити?
7. Да ли се релевантност концепта људског капитала може потврдити и на примерима косовско-метохијских газдинстава која се баве органском пољопривредном производњом?

Очекивани резултати и научни допринос докторске дисертације односе се, пре свега, на препоруке за реализацију предлога који ће, на основу спроведених истраживања, бити најрелевантнији за унапређење органске пољопривредне производње на Косову и Метохији, и то јачањем људског капитала, у правцу остварења рентабилног пословања пољопривредних газдинстава, али и малих, средњих и социјалних предузећа у овој области (Трипковић, 2023).

1. ПОТЕНЦИЈАЛИ И ПИРАМИДАЛНИ ЕФЕКТИ ЕКСПАНЗИВНОГ РАЗВОЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ – ОД ГЛОБАЛНОГ КА ЛОКАЛНОМ НИВОУ

„Земља пружа довољно да задовољи свачију потребу, али не и свачију похлепу.“

Махатма Ганди

У двадесетом веку, веку технолошког и научног напретка, десиле су се суштинске промене у областима људског живота и рада, што се одразило и на пољопривредни сектор. Негативни трендови, који представљају „атрибуте“ савремене пољопривреде, захтевају ревидирање традиционалног концепта производње, а све ради минимизирања постојећих неповољних ефеката (Bojičić & Tripković, 2023, str. 375). Као могућа противтежа појавила се идеја о имплементацији одрживе пољопривреде, познате под синтагмом *органска пољопривредна производња*, која се заснива на еколошким, социјалним и економским детерминантама. Приликом разматрања концепта органске производње, мора се поћи од њеног дугорочног и одрживог циља, који подразумева очување квалитета животне средине, али и природних потенцијала руралних подручја. Пораст површина обрадивог земљишта под органском производњом, као и пораст броја органских произвођача на глобалном нивоу, говори у прилог томе да наведени концепт производње није само пролазни феномен, већ футуристичка профитабилна делатност са бројним предностима (Bojičić & Tripković, 2023, str. 375).

Кључне речи поглавља: органска пољопривредна производња, свет, Западни Балкан, Република Србија, Косово и Метохија, пољопривредна газдинства, ресурсни потенцијал Косова и Метохије, резултати прелиминарних истраживања, дискусија добијених резултата.

Циљ поглавља: Утврдити ниво развоја органске пољопривредне производње:

- у свету;
- у Европи:
- у државама Западног Балкана;
- у Републици Србији;
- на Косову и Метохији, где ће, на основу спроведеног истраживања, бити приказано стање у пољопривреди на косовско-метохијским газдинствима.

1.1. ОРГАНСКА ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА – ДВЕ СТРАНЕ ИСТЕ МЕДАЉЕ

Пољопривредна делатност стара је колико и људско друштво. У недостатку писаних података, а на основу претпоставки које постоје, верује се да у праисторијском добу, услед непостојања оруђа, човек није узгајао биљке, нити је искоришћавао животиње, већ је његова примарна улога била улога „сакупљача“. Међутим, у тренутку када су први ловци сакупљачи завршили са номадским начином живота, отпочето је са оснивањем заједница и интензивнијим бављењем пољопривредом (Томаш-Симин, 2019). Користећи предмете из окружења, људи су мењали навике и постепено су се упознавали са добробитима неких биљака, које су узгајали на врло малим површинама у близини места становања. Тако је човек, као самостална јединка, своје интересе остваривао на различите начине, зависно од тренутних услова живота, као и одговарајућег организовања пољопривредне производње. На датим темељима општег нивоа развоја цивилизације, дошло је и до трансформације са сакупљачке на стационарну пољопривредну производњу, односно са натуралне на робно-новчану привреду, што је једна од највећих прекретница у људској историји (Šeremešić i dr., 2017). За разлику од хорди, племена и других простих друштвених заједница у којима је примарни циљ задовољење егзистенцијалних потреба јединке, или њене уже, или шире друштвене заједнице, у робно-новчаној привреди појединци су били повезани заједничким мотивима и интересима, при чему се и материјална основа њиховог друштвеног живота налазила у економској сфери.

Слика 1.1. Натурална насупрот робно-новчаној привреди

Извор: Приказ аутора

Клајв Понтинг (2009) истиче да се зачеци пољопривредне производње везују за Југозападну Азију, прецизније, за подручје око Леванта. Ово подручје било је познато по томе што су се током старог века на њему смењивали утицаји древних цивилизација, од Асираца, Вавилонаца, Феничана, све до античких Грка и старих Римљана. У долини Нила, пољопривредна производња развијала се прагматично и временом је Египат постао колевка производње одређених култура – јечма и пшенице, које су се извозиле у готово свим медитеранским државама. Како наводи Јевтић (1993), у Египту су пољопривредна добра била фараонска, радови заједнички, уз обавезну покорност од сетве до жетве. Обрада земљишта мотком од камена, која је временом еволуирала у плуг, довела је до круцијалних промена у пољопривреди, али и у читавој људској цивилизацији. Супротно од Египта, у Грчкој су се људи претежно бавили узгојем винове лозе и маслина, али је, нажалост, и овде слобода народа била на цени. Наиме, коришћење земљишта првобитно је било поверено робовима, пошто су они припадали држави, да би тек касније сваки сељак поседовао земљиште и обрађивао га уз јединствену помоћ своје породице (Јевтић, 1993). У Риму су чланови газдинстава живели од узгоја стада, док су пољопривредне активности обављали на прилично малим поседима, а временом, појавом многих проблема, производи који су настали као резултат њихове радиности продавани су по веома ниским ценама, што се одразило напуштањем послова који су им били извор прихода.

Спровођење глобалног процеса економске, политичке и културне интеграције и уједињења допринело је расту глобалне конкуренције, укључујући и пољопривредни сектор (Zolotnytska & Opalov, 2020). Индустријализација је омогућила интензивирање и ширење пољопривреде засноване на економији и унапређеним технолошким поступцима, стварајући тиме услове за повећање броја становништва (Šeremešić i dr., 2017, str. 51). Упркос мултифункционалним предностима које су технолошким прогресом остварене, данас се, скоро па свакодневно, поставља питање одрживости таквог пољопривредног система на глобалном нивоу. Површност и немарност произвођача изменила је процес пољопривредне производње (Томаш-Симин, 2019), а конвенционална пољопривреда, као енергетски интензивна, али и високо продуктивна, створила је низ негативних, не само еколошких, него и економских и социјалних последица (Ковачевић и др., 2011). У модерној историји, фундаменталне промене у пољопривредној производњи десиле су се средином двадесетог века, појавом Зелене револуције. Све већа жеља за профитом у пољопривредној производњи, праћена

коришћењем вештачких ђубрива, пестицида, хербицида и неиспитаних средстава заштите угрозила је биодиверзитет и деградирала је животну средину. Имајући у виду да пољопривредно земљиште представља један од ресурса без чијег се еколошки прихватљивог коришћења не може говорити о одрживом развоју пољопривреде и друштва у целини (Родић и др., 2008), 2015. година остаће упамћена по транспарентној и јасној одлуци Организације за храну и пољопривреду Уједињених нација (Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAO) да управо земљиште прогласи необновљивим ресурсом.

Забринутост популације због потенцијалних ризика по здравље људи подстакла је развој алтернативних метода производње, попут интегралне пољопривреде, пермакултуре, биодинамичке прозводње, no tillage система, LISA система, као и једне од најпознатијих и најприхваћенијих међу наведеним – органске пољопривредне производње. Концепт органске пољопривредне производње настао је почетком двадесетог века, прво у Европи, затим у Сједињеним Америчким Државама (Tomaš-Simin & Glavaš-Trbić, 2016), а сам развој обухватао је етапу настанка (1927-1970), етапу развоја (1970-1990) и етапу раста (период након 1990. године). Од аустријског филозофа, доктора Рудолфа Штајнера (Rudolf Steiner), швајцарског доктора Ханса Милера (Hans Müller), преко доктора Ханса Петера Раша (Hans Peter Rusch), до научника као што су Алберт Хауард (Albert Howard) и Џорд Стејплдон (George Stapledon), размимоилазиле су се и сједињавале идеје другачијих праваца и мисли, које су директно утицале на оснивање органског покрета од стране Ив Балфор (Eve Balfour), прве жене која је студирала пољопривреду на енглеском универзитету. Према неким ауторима (Melović et al., 2020), органска пољопривредна производња, као специфичан систем који побољшава здравље земљишта и људи, настала је као одговор на неравнотежу екосистема. Од свог настанка овај концепт привлачи велику пажњу и постаје предмет интересовања бројних наука, пре свега економије, али и технологије пољопривреде, екологије и медицине. Такође, у различитим временским периодима о органској пољопривредној производњи дискутовано је на различите начине, и, сходно томе, била је подложна, како критикама и нападима, тако и похвалама, подршци и одобравању. На састанку Америчког удружења за унапређење науке (American Association for the Advancement of Science – AAAS), 1974. године, вођена је прва јавна дебата о „дискурсу органске пољопривредне производње“, истичући да она у ствари означава бесмислицу и идеју која је контрапродуктивна за добробит људи (Lockeretz, 2007), због чега води својеврсном

одбијању процедура које су неопходне за производњу здраве хране уз максималну ефикасност (Томаш-Симин, 2019). Седам година након дебате, 1981. године, поменуто удружење је у свом часопису објавило научни чланак у коме је, на основу спроведених истраживања, закључено да је органска пољопривредна производња високо ефикасан и продуктиван модел производње који, заснован на принципу одрживости, доноси бенефите.

Једна од најшире прихваћених и најчешће цитираних дефиниција органске пољопривредне производње јесте она коју су дали Lampkin и Padel (1994):

> *„Органска пољопривредна производња представља истовремено филозофију и систем производње који има за циљ да створи интегрисану, хуману и економски одрживу пољопривреду, окренуту ка заштити животне средине, која максимизира искоришћавање обновљивих ресурса произведених на самом газдинству и регулише систем управљања еколошким и биолошким процесима, а све у сврху добијања прихватљивог нивоа приноса биљних култура, прираста животиња и нивоа хранљивих материја потребних за људску исхрану, заштиту од болести и разних штеточина, уз обезбеђење одговарајућег нивоа повраћаја ангажовања људског капитала, као и средстава производње* (Томаш-Симин, 2019, стр. 37).*“*

Reganold и Wachter (2016) наглашавају да се органска производња заснива на интеграцији пољопривредних метода производње са рецентним технолошким процесима у пољопривреди. Полазећи од основних законитости које владају у производњи еколошки здраве хране, а које се превасходно односе на елиминисање пестицида и вештачких средстава, битно је истаћи да је органска пољопривреда много више од тога, с обзиром на то да се концентрише и на унапређење биолошке разноликости, чиме обухвата циклусе кружења материје, као и биолошку активност земљишта (Ковачевић, 2005). Посматрајући органску пољопривреду као комбинацију старе и нове производње, уз исцрпну и детаљну анализу неконтролисаних промена на глобалном тржишту, све је евидентније да је сам приступ у производњи органских производа модификован. Противно намерама произвођача у прошлости, који су храну производили без употребе вештачких средстава, што није била реткост ако се узме у обзир да тада нису имали другог избора, данашњи произвођач води се маргинализованим мислима и свесно се опредељује за еколошки и хумани производни систем.

1.2. СВЕТ НА МАРГИНАМА – ЕКОНОМСКА ИЛИ ЕКОЛОШКА ОДРЖИВОСТ?

Четири милиона година било је потребно, према проценама демографа, до прве милијарде становника која живи на нашој планети. Наведена информација не би била толико необична да се, с друге стране, за свега 160 година тај број није увећао за седам пута. Сагласно проценама Организације за храну и пољопривреду Уједињених нација (FAO), на планети Земљи ће до 2050. године живети 9.1 милијарда људи, док ће око 70% становништва живети у руралним срединама (FAO, 2007). Рапидно повећање броја становништва у свету, чија експанзија се тек очекује у будућности, за собом последично повлачи и веће потребе за храном. На основу неких нагађања верује се да ће се годишња производња житарица увећати, са досадашњих 2.5 милијарди тона, на 3 милијарде тона, а потребе за месом ће ићи до 480 милиона тона (Šeremešić i dr., 2017). Без обзира на изнето, веома је тешко планирати дугорочну перспективу развоја људског друштва и његових потреба, посебно ако се сагледа све израженија деструкција животне средине која, потиснута демографским притиском и кретањима становништва, али и ограниченим природним ресурсима, захтева смањење загађења природног окружења и екосистема, уз обавезну производњу здраве хране за становништво широм света. Миленковић и Тасић (2013) говоре да се органска или еколошка пољопривредна производња базира на концепту одрживог развоја, путем којег се ствара поуздана основа да се у пољопривреди рационално искористе необновљиви ресурси, што више заштите обновљиви ресурси и животна средина, као и да се оствари продуктивнија пољопривредна производња и ширење производње органских производа. Поред великог значаја у производњи органске хране, органска пољопривреда представља и један од модела за ревитализацију природе, промену начела пољопривреде и изналажење решења за проблеме губитка биолошке разноликости (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 455). Ирационално од конвенционалне пољопривреде, органска пољопривреда чува и унапређује биодиверзитет тла и биодиверзитет читавог екосистема, штитећи биљке и здравље људи (Golijan et al., 2017). Правећи паралелу, уместо питања „*конвенционална производња или органска пољопривредна производња*?“, свакако је значајније питати *„колико органске пољопривредне производње, у које сврхе и где?“* (Dabbert et al., 2003). Дискутујући о конвенционалној пољопривреди, Томаш-Симин у својој докторској дисертацији парафразира чувеног Шумахера (1973) и његово ауторско дело *„Мало је лепо – економија по мери човека“*:

„…Данас имамо крупне фармере, баштоване, произвођаче хране и узгајиваче воћа који не могу ни замислити да поједу било који од производа који сами произведу. „Срећом“, кажу, „имамо довољно новца да себи можемо приуштити производе који су органски произведени, без употребе отрова“. Кад их упитате зашто и сами не користе органске методе и избегну коришћење отровних супстанци, они одговарају да то не могу себи приуштити. Оно што човек, као произвођач, може себи приуштити је једно, а сасвим је друго оно што себи може приуштити човек, као потрошач. Али, како ово двоје могу бити једна те иста особа, питање шта човек или друштво заиста може приуштити, доприноси бескрајној збрци“. „…У наше време, највећа опасност за земљиште (тло), саму пољопривреду и цивилизацију у целини, извире из одлучности градског човека да на пољопривреду примени индустријска начела…“ (Томаш-Симин, 2019, стр. 2, према Шумахер, 1973).

Табела 1.1. Основне карактеристике органске пољопривредне производње

Карактеристике система органске пољопривредне производње	**Мере које се користе искључиво на органским газдинствима**	**Специфичности органске пољопривредне производње**
није дозвољена употреба хемикалија (ђубрива, пестицида, регулатора раста)	затворен ланац исхране, мало спољних инпута	употреба биолошких препарата у заштити биља
	разлагање органске материје преко малчирања и компостирања	употреба високоприносних сорти отпорних на болести и штеточине
не користе се GMO	већа диверзификација усева	увођење ефикасног ђубрења
	одрживо управљање ресурсима	употреба механичких мера у борби против корова
употребљавају се органска и микробиолошка ђубрива	очување земљишне плодности, смањење ерозије	употреба компоста и биофертилизатора
	органско сточарство	

Извор: Kovačević, D. (2004). *Organska poljoprivreda – koncept u funkciji zaštite životne sredine*. Zbornik radova naučnog instituta za ratarstvo i povrtarstvo. Sveska 40, Naučni institut za ratarstvo i povrtarstvo, Novi Sad, str. 353-371.

Органски произведена храна генерално се сматра здравијом, сигурнијом, бољег је укуса и хранљивија је од конвенционално произведене хране (Voon, 2011). Да ли је потреба или тренд, не зна се још увек, али једно је сигурно, органска производња и њени производи представљају саставни део живота савременог човека. И поред све учесталијих спекулација да се органска пољопривредна производња поистовећује са старим или сељачким начином производње, важно је нагласити да она не избегава примену ововремених технологија и достигнућа, већ их комбинује на одржив начин. Разлози експанзије органске пољопривредне производње у свету последица су и медицинских истраживања која указују на повећање здравственог ризика при конзумирању хране пореклом из конвенционалне производње. Здравствени ризик се, на основу истакнутих резултата, највише одражава на поремећаје развоја и здравља новорођенчади, као и на поремећаје плодности који су доказани, и код људи, и код животиња (Laurence, 1991).

Најновији доступни подаци које, већ две деценије, континуирано објављују Истраживачки институт за органску пољопривреду (Research Institute of Organic Agriculture – FiBL) и Међународна федерација покрета за органску пољопривреду (International Federation of Organic Agriculture Movements – IFOAM) о органској пољопривредној производњи широм света, показују да је 2021. година била добра за глобалну органску пољопривреду, чиме је достигнут још један историјски максимум. На основу спроведене анкете (FiBL-IFOAM, 2023), више од 76 милиона хектара земљишта налази се под органском производњом, укључујући и оне површине које су у процесу конверзије, док је број органских произвођача достигао рекордну цифру од скоро 3.7 милиона произвођача. Ове чињенице су охрабрујуће, посебно ако се узму у обзир савремени трендови и баријере који се рефлектују на пољопривредну производњу, али и на органски сектор. Међу савременим трендовима првенствено се издвајају глобализација, интеграција међународне трговине, урбанизација, повећана потреба градског становништва за храном, савремена технологија, приступ најновијим сазнањима и климатске промене (Томаш-Симин, 2019, према Pingali, 2010). Разорни исходи суша у Сомалији, галопирајуће миграције изазване дугогодишњим сукобима у Јемену и рекордан број гладних у Етиопији, само су неки од примера (не)људских катастрофа који имплицитно утичу на економски развој држава и прехрамбену сигурност. Очекује се да ће раст цена хране и енергената, у комбинацији са руско-украјинском кризом, као и банкротство Либана, разорни земљотреси у Турској и

промена власти у Авганистану засигурно пореметити пољопривредну продуктивност у будућности, стварајући приметне регионалне разлике.

Табела 1.2. Приказ раста органског пољопривредног земљишта у свету у периоду од десет година

Област	Органско пољопривредно земљиште (ha) у 2020. години	Органско пољопривредно земљиште (ha) у 2021. години	Једногодишњи раст (%)	Десетогодишњи раст (%)
Африка	2.271.080	2.663.983	17.3	149.0
Азија	6.148.098	6.504.211	5.8	76.5
Европа	17.096.929	17.844.853	4.4	69.2
Латинска Америка	9.938.337	9.870.887	-0.7	41.7
Северна Америка	3.744.163	3.542.140	-5.4	17.3
Океанија	35.908.876	35.985.809	0.2	216.1
Свет	**75.099.762**	**76.403.777**	**1.7**	**108.4**

Извор: FiBL-IFOAM, (2023). *The World of Organic Agriculture.* https://www.fibl.org/en/shop-en/1254-organic-world-2023, (приступљено 15. мај 2023).

Океанија заузима половину глобалног органског пољопривредног земљишта (47.1%), а прате је Европа (23.4%) и Латинска Америка (12.9%) (Bojičić & Tripković, 2023, str. 376). Као најмања континентална групација са аспекта копнених површина, Океанија, и поред великог броја забачених области, броји 18.479 органских произвођача, који се узгојем органских култура баве на 9.7% светске органске земље. Све већи степен тражње за органским производима концентрисан је на области Северне Америке и Европе, као два највећа органска тржишта у свету. Колико је сектор органске пољопривредне производње приоритетан за територију Европе говори то да је Европска комисија средином 2020. године представила план о развоју и одрживости прехрамбеног система у Европи под називом „farm to fork" или „од њиве до стола". Овај план јесте „срце" Европског зеленог договора и залаже се за редизајнирање садашњих прехрамбених система. Анализирајући стање у Европи, увиђа се да су у 2021. години органски производи узгајани на 8.5% пољопривредне површине овог континента, а ако се овај тренд настави, до 2030. године ће тај удео достићи од 15% до 18%. Раст европског тржишта органске хране није уједначен и варира међу државама. Док једна група држава, Аустрија (26.5%), Естонија (23.0%) и Шведска (20.2%), остварује двоцифрене

стопе тржишног раста, у другим државама стопе тржишног раста јесу испод просека, у Украјини (1.0%), на Малти (0.6%) и у Русији (0.3%). Са свега 3.5% Африка је континент са најмањом стопом учешћа у укупној површини органског земљишта у свету (Bojičić & Tripković, 2023, str. 376). Како више од половине становништва релативно неразвијених држава афричког континента живи у руралним срединама за које су карактеристичне високе температуре, неравномерне падавине и слабо плодна тла, донекле је и оправдано да овај континет не погодује претераном развоју пољопривредне делатности, а самим тим ни органске пољопривредне производње. У подручју суб-сахарске Африке дошло је до повећања приноса у пољопривреди, али незнатно, а како Томаш-Симин (2019) наводи један од главних разлога је и „упадање“ овдашњих произвођача у „замку сиромаштва“, која подразумева да произвођачи морају улагати више свог рада да би остали на истом нивоу (Bojičić & Tripković, 2023, str. 376). Да је рад лек за егзистенцијалне проблеме потврђује 1.123.000 регистрованих органских произвођача у Африци у 2021. години, што је 17.3% од укупног броја произвођача у свету, а на обали језера Викторија, у Републици Уганда, регистровано је чак 404.246 произвођача.

Многе државе приступају органској пољопривреди тако што је промовишу на одређени начин, доносе одговарајуће прописе, помажу је подстицајним средствима и тако остварују потребну контролу над датом производњом (Катић и др., 2010). Подаци FiBL-а и IFOAM-а (2023) говоре да су државе са највише органског пољопривредног земљишта Аустралија (35.7 милиона хектара), Аргентина (4.4 милиона хектара) и Француска (2.8 милиона хектара). Занимљиво је да, са својом површином од 160 km^2, Лихтенштајн, који је смештен у Алпима, дуж долине реке Рајне, има највећу процентуалну заступљеност органске пољопривредне производње у односу на сопствену површину, и то 42% (Bojičić & Tripković, 2023, str. 376). Поред земљишта које је намењено искључиво органској пољопривредној производњи, постоје и вишенаменска органска земљишта која могу бити погодна за бављење бројним делатностима. На 29.664.396 милиона хектара, дивља сабирна подручја и површине за пчеларство јесу најзаступљенија (не)пољопривредна подручја, већински у Африци (12.756.436 хектара) и Европи (10.585.464 хектара), а у ову групацију убрајају се још и аквакултуре, шуме и пашњаци који се простиру на 1.35% укупног органског земљишта. Из неких разлога, у државама широм света неретко се не пријављују непољопривредна органска земљишта, што значи да су подаци о појединим областима непотпуни, а ово се махом односи на податке о аквакултури и шумама.

Од 2000. године глобална продаја органске хране и пића увећала се за скоро осам пута, достигнувши вредност од око 124.8 милијарди долара у 2021. години. Прогресиван раст органског тржишта оправдан је, и то зато што се површине органског земљишта и број органских произвођача увећавају из године у годину. У поређењу са 2020. годином, забележен је пораст броја органских произвођача за 4.9%, или за 170.000, од кога је највећи број регистрованих, поред већ поменуте Уганде, у Индији (1.599.010) и Етиопији (218.175). Ако се пође од тога да одређене државе извештавају само о броју предузећа, пројеката или групе узгајивача, може се закључити да је број органских произвођача много већи од броја који је приказан у извештају Истраживачког института за органску пољопривреду и Међународне федерације покрета за органску пољопривреду. Овакав пример потврђен је у случају броја органских произвођача у Мексику, где су се подаци променили у 2018. години, а они ажурирани нису укључивали мале пољопривреднике, што се одразило на велики пад броја произвођача у Мексику и, конкретно, у Латинској Америци. Правно, на свим континентима произвођач мора бити сертификован као органски да би пласирао своје производе (Veldstra et al., 2014). Сертификација, као једна од најважнијих етапа са којом се сусрећу произвођачи у процесу конверзије, представља императив органске пољопривредне производње и преко је потребна приликом пласмана производа и остварења профита. Методе органске производње и сертификације које гарантују здравствено безбедан производ произведен у складу са законским актима који уређују област органске производње доприносе, не само компетитивности пољопривредне производње, већ и одржавању осетљиве равнотеже животне средине (Bošković, 2016). Све већи број влада широм света подржава и имплементира развој агроеколошких политика формирањем иницијатива и програма који су компатибилни са одрживом пољопривредом. Од 191 државе обухваћене истраживањем о глобалној органској производњи, 74 њих јесу у потпуности примениле прописе о производњи здраве хране, 21 држава има органске прописе који нису у потпуности имплементирани, а 15 држава ради на изради закона (FiBL-IFOAM, 2023). Значајне промене по питању прописа у органској пољопривредној производњи јавиле су се прво у Европској унији, Северној Америци и региону Пацифика, а у неким државама фокус се успешно помера, са националних органских стандарда, ка органским стратегијама подршке и акционим плановима.

1.3. ДРЖАВЕ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА НА ПУТУ КА ОРГАНСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ

Сагледавајући историјске, културолошке, верске, политичке и безбедоносне аспекте Западног Балкана, јасно је да је у последње три деценије овај регион доживео трансформацију од једног нестабилног подручја подложног конфликтима, до прилично стабилног региона. Оптерећен најпре дисолуцијом заједничке државе и оружаним сукобима, а потом и процесом изградње држава, данас га, поред већ познатог конфликтног потенцијала, карактерише и значајан степен стабилности и различитих формата сарадње између западнобалканских држава (Šekarić, 2021). Постојеће приметне разлике не оспоравају чињенично стање да народи држава Западног Балкана имају заједничко наслеђе и историју, као и будућност дефинисану компатибилним могућностима и изазовима у скоро свим сферама живота и рада. Иако се ове државе неједнако развијају, све оне се суочавају са сличним изазовима у политичким реформама и хармонизацији, развоју економије и информационих система, који у комбинацији са општом неразвијеношћу и ограниченим институционалним капацитетима настављају да успоравају реформске процесе целокупног региона (Bajramović i dr., 2016).

Представљен као поларизована територија, Западни Балкан обухвата хетерогене области, од градова који гледају ка Европској унији и теже бољој будућности, насупрот контрасту заборављених руралних крајолика, прожетих идејама о маргинализацијама, миграцијама и изгубљеним причама. Пољопривреда је била главно занимање становништва у свим државама Западног Балкана, али је њу временом престигла индустрија (Nikolić, 2012). Након Другог светског рата, услед свих недаћа које су се десиле, природни потенцијали и капацитети су уништени. Борећи се за опстанак, становништво се усмерило на производњу хране, што је довело до повећања обрадиве површине винограда и воћњака, као и сточног фонда, чиме су остварени и већи приноси. Кључни транзициони процеси у економијама Западног Балкана, а који су се односили и на реорганизацију, десили су се почетком деведесетих година прошлог века (Stojanović, 2005), преласком са нефункционалног и неефикасног система у један модеран, отворен и разнолик тржишни систем привреде (Zec & Živković, 1997). Државе Западног Балкана, као кандидати за чланство у Европску унију, сходно заједничким стратегијама, полако, али сигурно мењају пољопривредне политике, а све ради усаглашавања са заједничком политиком Европске уније. Уважавајући значај пољопривредног сектора у економском развоју ових држава, од суштинске је важности да дати процес донесе жељене резултате

на пољу повећања конкурентности, побољшању регионалне трговине, подстицања рехабилитације прехрамбеног ланца и економског раста (Volk et al., 2015). У последњих неколико година приметан је знатан напредак у свим западнобалканским државама у погледу усвајања и припреме стратешких докумената којима се дефинишу циљеви и приоритети за пољопривреду и рурални развој. Наведена документа у складу су са главним принципима Европске уније у овој области и свеукупним јачањем одрживе пољопривреде и њених компоненти, а акценат је на повећању прихода пољопривредника (Volk et al., 2015).

На самиту у Софији одржаном 2020. године, државе Западног Балкана су, у оквиру Зеленог плана Европске уније, потписале Декларацију о Зеленој агенди за Западни Балкан. Основно начело Декларације односи се на прелазак са традиционалне на одрживу економију, како би се смањило загађење животне средине и подржала производња органски здраве хране. Циљ спровођења поменутих мера јесте неутралност Европе као континента до 2050. године, а на овим циљевима ће, потписивањем Декларације, радити и државе Западног Балкана. Циљеви се у пољопривреди, према Агенди, могу остварити путем неколико механизама:

- интегрисањем стандарда животне средине у све релевантне политике;
- усклађивањем националних политика са политикама Европске уније, нарочито у области органске пољопривредне производње;
- дефинисањем стандарда за добру пољопривредну праксу за земљишта;
- смањењем коришћења хемијских инпута и успостављањем поузданог мониторинг система;
- јачањем система саветодавних служби – иновација и истраживања;
- подршком краћем ланцу снабдевања и производњи квалитетних производа;
- усвајањем законодавног оквира за управљање отпадом;
- јачањем институција које осигуравају усаглашеност стандарда (Привредна комора Србије, 2020).

Тржишта органске хране у државама Западног Балкана налазе се у различитим етапама развоја и осцилирају, од неразвијених тржишта са ниском стопом раста и малом заступљеношћу органске пољопривредне производње, до тржишта у настајању са бржим тржишним растом и већим бројем произвођача органски здраве хране (Vehapi, 2019). Мада је органски сектор далеко од зрелог у овим државама, неминовно је да органска пољопривреда обогаћује западнобалканску сцену новим играчима и питањима које

треба имати на уму приликом планирања будућег развоја пољопривредног сектора. Законодавни и институционални оквир, подршка за прелаз са конвенционалне на органску пољопривредну производњу, већи степен свести о значају органских производа и реализација едукација могу бити основа развоја еколошке производње на територији Западног Балкана (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 456). Другим речима, неопходно је спровести дугорочну синергију правних, финасијских и инструмената комуникације да би се осигурао просперитет тржишта органске хране на овим просторима (Stolze & Lampkin, 2009). Органска пољопривреда на Западном Балкану превазилази пуку секторску логику и све више отвара питања одговорности, свести потрошача, здравља, суверенитета хране и тражње за њом, али и питања односа пољопривреде и животне средине, као и утицаја монокултура и хемијских агенаса на биодиверзитет (Vittuari, 2011). Европска перспектива региона, праћена креативним идејама о повезивању западнобалканских држава, реализована је 2019. године промовисањем, како многи кажу револуционарне, иницијативе „Мини Шенген“. Основна идеја ове „мини балканске групације“ јесте успостављање слободног кретања робе, услуга и капитала међу државама Западног Балкана, а један од првих корака је решавање билатералних односа. Стављајући нагласак на међународну сарадњу и подршку, „Мини Шенген“ може стимулисати развој пољопривредног сектора, што се у савременим условима истицања зелене економије као економије благостања људи и социјалне равноправности може одразити и на бржи развој органског сектора.

Органска пољопривредна производња се на територији Западног Балкана суочава са препрекама у развоју, што је последица недовољне искоришћености природних потенцијала. У вези с тим, Црна Гора, Северна Македонија, Албанија и Босна и Херцеговина имају карактеристике неразвијеног органског тржишта, Република Србија налази се у фази реструктурирања из неразвијеног органског тржишта у тржиште у настајању, а Словенија и Хрватска (некада у саставу Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, а данас чланице Европске уније) имају својства развијеног органског тржишта, и учествују са 10.8% и 8.1% у укупној површини органског земљишта у свету. Осим Словеније и Хрватске, у западнобалканским државама површине органског земљишта јесу испод просека Европске уније, што значи да повећање удела поседа под органском производњом може бити један од њихових примарних стратешких циљева (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 457). Подаци FiBL-IFOAM (2023) показују да су највећи једногодишњи пораст пољопривредног земљишта

под органском производњом између 2020. и 2021. године остварила Северна Македонија (109.1%) и Босна и Херцеговина (47.5%), прати их Албанија са порастом од 23.4%, а смањење површина под органском пољопривредном производњом забележено је једино у Црној Гори (-8.7%). Са 12.3% Хрватска јесте држава са најмањим порастом органског земљишта у региону, у Словенији није било промена (једногодишњи раст је 0%), док је Република Србија, у односу на 2021. годину, забележила повећање површина под органском производњом за 21.8% (4.210,4 хектара).

Табела 1.3. Површине органског пољопривредног земљишта у државама Западног Балкана, Хрватској и Словенији у 2021. години

Држава	Површина у хектарима	Површина у процентима	Произвођачи	Прерађивачи	Увозници	Извозници
Република Србија	23.527	0.7	458	152	74	82
Црна Гора	4.404	1.7	422	25	0	0
Северна Македонија	7.794	0.6	887	17	8	1
Босна и Херцеговина	2.495	0.14	90	51	0	20
Албанија	1.094	0.09	130	62	0	26
Хрватска	121.924	8.1	6.024	378	12	0
Словенија	52.078	10.8	3.685	139	28	0

Извор: FiBL-IFOAM, (2023). *The World of Organic Agriculture.* https://www.fibl.org/en/shop-en/1254-organic-world-2023, (приступљено 18. мај 2023).

Видљиве разлике у заступљености органске пољопривредне производње у западноблаканским државама резултат су друштвених и политичко-правних фактора који, у ширем окружењу, делују на ставове пољопривредника, али и на обликовање потрошачких преференција за органским производима на националним тржиштима. Мали је број сертификованих органских произвођача, посебно оних који имају развијен и широк извозни асортиман произовда, као и развијене робне марке (Параушић и др., 2008) у свим државама Западног Балкана, и несумњиво је да и по овом питању оне заостају за просеком Европске уније. Највећи број органских произвођача управо је из држава у којима је органска пољопривредна производња најприсутнија, а то су Словенија и Хрватска (Табела 1.3). Индикатори производног капацитета показују да ове државе боље користе природне потенцијале за производњу органске хране у поређењу са осталим државама у региону, на шта је свакако утицало њихово раније укључивање у

процес европских интеграција, као и већа подршка међународних институција и донатора (Vehapi, 2019). Са епитетима „зелена плућа“ или „зелено злато“ Европе, западнобалканске државе обухватају велику разноликост природних станишта, од приобалних лагуна и мочвара, до медитеранскх шума, од планинских пашњака и ливада, до слатких вода и кречњачких кршева. Интеграцијом природних потенцијала у локалне стратегије диверзификације пољопривреде ствара се могућност узгоја органских култура, од којих су најраспрострањеније житарице, воће, поврће, грожђе, уљано семе, малине и махунарке (Табела 1.4).

Табела 1.4. Најчешће узгајане органске културе у државама Западног Балкана, Хрватској и Словенији у 2021. години (у хектарима)

Хрватска	**Словенија**	**Србија**	**Северна Македонија**	**Босна и Херцеговина**	**Црна Гора**	**Албанија**
Житарице (12.819 ha)	Житарице (2.568 ha)	Житарице (4.140 ha)	Житарице (1.418 ha)	Житарице (138 ha)	Воће (137 ha)	Маслине (95 ha)
Уљано семе (8.967 ha)	Грожђе (766 ha)	Воће (2.513 ha)	Воће (268 ha)	Уљано семе (29 ha)	Житарице (105 ha)	Воће (21 ha)
Маслине (1.943 ha)	Уљано семе (364 ha)	Уљано семе (2.120 ha)	Поврће (202 ha)	Суве маунарке (24 ha)	Грожђе (17 ha)	Грожђе (15 ha)
Воће (1.886 ha)	Воће (412 ha)	Поврће (106 ha)	Грожђе (131 ha)	Поврће (9 ha)	Уљано семе (4 ha)	Поврће (14 ha)

Извор: FiBL-IFOAM, (2023). *The World of Organic Agriculture*. https://www.fibl.org/en/shop-en/1254-organic-world-2023, (приступљено 18. мај 2023).

На основу компаративних предности, одрживим коришћењем ресурса, заједничка пољопривредна политика улагања у органску пољопривредну производњу може бити референтна тачка развоја Западног Балкана. Суочавајући се са недовољном финансијском подршком, а ради динамичније производње органских производа, поред директних плаћања по хектару и грлу стоке/кошнице, у овим државама морају се предузети и мере које ће се односити на побољшање квалитета органских производа, покривање трошкова контроле и сертификације, као и набавке грантова (Vehapi, 2019).

1.4. РАЗВОЈ ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Пољопривреда игра важну улогу у економском и друштвеном развоју, али и идентитету Републике Србије. Историјска перспектива показује као исправно мишљење да постоји позитивна корелација између степена развијености пољопривредне производње и укупног раста и развоја једне националне економије (Dragutinović i dr., 2014). Производња пољопривредних производа одувек је била у врху економских активности у Републици Србији, при чему она учествује са нешто више од 6% у укупном бруто домаћем производу и редак је пољопривредни сектор Републике Србије са сталним суфицитом у спољнотрговинској размени (MAFWM, 2022). На најповољнијем подручју северне географске ширине, са четири годишња доба и четири климатска подручја, Република Србија располаже изузетним природним потенцијалима за пољопривредну производњу, чиме је пољопривредно земљиште, са површином од 5.097.000 хектара, односно 0.54 хектара по становнику, прилично уситњено, али веома квалитетно (Bojičić & Tripković, 2023, str. 376; Трипковић, 2023). Добар геостратешки положај, појас умерено континенталне климе, очуван агросистем и преко 70% земљишта које не садржи штетне органске материје, нити тешке метале, само су неке од предности наше државе које могу бити усмерене ка развоју органске пољопривредне производње на овим просторима (Bojičić & Tripković, 2023, str. 376; Трипковић, 2023).

У Републици Србији органска пољопривредна производња почела је да се развија крајем осамдесетих година XX века у општини Блаце, и то захваљујући напорима компаније DenJuro која је, са традицијом од скоро четрдесет година, специјализована за производњу органских састојака воћа. Воћни састојци узгајају се на богатом пољопривредном земљишту на југозападним падинама Јастребца и источним обронцима Копаоника, у Топличкој котлини. Као доказ дугогодишњег напорног рада, 2019. године ова организација је своје производе представила на највећем сајму органске пољопривредне производње – BIOFACH, који се више од три деценије одржава у граду Нинбергу. Поред извоза првог контигента органског воћа произведеног недалеко од реке Блаташнице, 1990. година остаће упамћена и по оснивању прве српске невладине организације за органску пољопривредну производњу, познате као Terra's Суботица. Две године након оснивања, удружење је постало члан Међународне федерације за органску производњу, а 1997. године, великом домаћом и иностраном подршком, Terra's

је по први пут био домаћин IFOAM конференције о органској пољопривреди у државама Централне и Источне Европе (Kalentić i dr., 2014). Предстојећи период санкција и инфлације, праћен бомбардовањем Савезне Републике Југославије, као заједничке државе Републике Србије и Црне Горе, 1999. године, негативно је утицао на ширење производње здраве, пољопривредне хране, као и на потребу за органским производима (Vehapi, 2014). Фрагментација природних потенцијала и не тако добро вођена аграрна политика оспоравале су и успоравале напредак органске пољопривредне производње, а једина светла страна овог периода била је смањење примена пестицида од 90% (Roljević i dr., 2009). Непредвидива дешавања, политичке промене и превирања који су наступила након 2000. године одразила су се, изненађујуће, на веће интересовање међународних организација и донатора, пре свега немачког GIZ-а и Diaconia, шведског SIDA, холандског Avalona, аустријске ADE, за специфичним шансама и могућностима органског сектора Републике Србије.

Пратећи даљи хронолошки развој органске пољопривреде на овим просторима, Голијан и Сечански (2021) тврде да је године 2003. Немачка организација за међународну сарадњу – GIZ (Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit) подржала Terra's у успостављању сарадње са немачком сертификационом организацијом BCS (BCS OKO-GARANTIE), чиме је постављен темељ првог сертификационог тела у Републици Србији. Приступањем Медитеранској мрежи органске пољопривреде 2006. године, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије почело је континуирано да пружа финансијску помоћ органском сектору, а као резултат тога, у периоду до 2009. године сертификовано је 20 предузећа органске прераде воћа, што је један од првих значајних заокрета у органском сектору (Đoković i dr., 2013). Оснивањем Serbia Organice 2009. године, као независне, непрофитне националне асоцијације за органску пољопривредну производњу, дошло је до повезивања појединаца, индивидуалних органских произвођача, газдинстава, малих, средњих и социјалних предузећа, задруга и кооперанатa, а све са намером неговања заједничке сарадње, али и пружања помоћи српском органском сектору да постане поуздан и конкурентан снабдевач органском храном на локалном и међународном тржишту. Водећи рачуна о заштити интереса свих актера органског сектора, а на пољу унапређења здравствених, еколошких, агротехничких и тржишних услова и критеријума, подршком Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 2011. године формирано је пет центара за развој органске производње, у Селенчи, Лесковцу, Свилајнцу, Ваљеву и

Неготину, а 2013. године формиран је и центар у Ужицу (Đoković i dr., 2013; Томаш-Симин, 2019).

Званични и важећи Закон о органској производњи у Републици Србији усвојен је средином 2010. године, а ступио је на снагу 1. јануара 2011. године („Службени гласник РС“, број 30/10, 17/19 – други закон). Циљеви закона јесу:

- успостављање органске производње као целовитог система управљања и производње хране који се темељи на еколошкој пракси, високом степену биолошке разноврсности (биодиверзитета), очувању природних ресурса и примени високих стандарда о добробити животиња и начина производње коришћењем природних супстанци и поступака;
- уравнотежена биљна и сточарска производња која уважава природне системе и циклусе, одржава и побољшава плодност и квалитет земљишта, квалитет воде и ваздуха;
- рационално коришћење енергије и природних ресурса, као што су земљиште, вода, органске материје и слично;
- производња органских пољопривредних производа у складу са захтевима потрошача за органском храном, уз примену поступака који нису штетни за здравље људи, биљака, животиња и животну средину у целини („Службени гласник РС“, број 30/10, 17/19 – други закон).

Република Србија подељена је на четири пољопривредна макрорегиона: равничарски, брежуљкасти, брдски и планински (Сударевић, 2007). Са аспекта производње органске хране дефинисање макрорегиона значајан је предуслов за објективно сагледавање расположивих природних потенцијала и организационо-техничких услова, с тим да основу производних могућности одређује позиција произвођача на једном од наведених макрорегиона, али велики значај имају и микролокацијски услови, састав земљишта, количине падавина и број сунчаних дана (Tomaš-Simin & Glavaš-Trbić, 2016). И поред и те како видљивих препрека које се јављају на газдинствима органских произвођача, а које су праћене ниским агротехничким улагањима, шансе које пружа окружење знатно премашују претње које из њега пристижу, чиме се ствара реална и јасна основа да се развој органске пољопривредне производње у Републици Србији може дефинисати као један од циљева будућег развоја примарне пољопривредне производње и прераде (Параушић и др., 2008).

Табела 1.5. Биљна и сточарска органска пољопривредна производња у Републици Србији за период од 2010. године до 2019. године

БИЉНА ОРГАНСКА ПРОИЗВОДЊА								
	2012.	**2013.**	**2014.**	**2015.**	**2016.**	**2017.**	**2018.**	**2019.**
Житарице	2.522	2.273	2.829	4.252	4.607	3.662	3.614	4.788
Индустријско биље	541	673	1.228	2.674	2.918	2.291	1.962	2.226
Крмно биље	663	107	1.204	1.440	1.349	1.211	1.336	1.797
Поврће	114	1.484	154	171	184	230	199	184
Воће	1.416	595	2.208	2.895	3.531	4.056	5.883	5.324
Лековито и ароматично биље	28	133	61	71	113	115	193	261
Остало	80	90	316	1.895	227	312	536	1.332
Укупно	5.364	5.355	799	13.398	12.929	11.874	13.723	15.915
Ливаде/пашњаци	976	2.873	1.549	1.900	1.429	1.548	5.531	5.349
ОРГАНСКА СТОЧАРСКА ПРОИЗВОДЊА								
	2012.	**2013.**	**2014.**	**2015.**	**2016.**	**2017.**	**2018.**	**2019.**
Овце	2.837	4.031	3.153	4.848	4.378	4.665	5.138	6.099
Свиње	206	175	76	232	283	87	284	315
Говеда	1.428	2.176	2.726	2.746	2.895	3.094	3.594	3.556
Козе	211	946	1.154	1.686	1.406	2.048	1.486	536
Живина	2.034	1.390	1.140	1.380	3.158	4.415	6.735	17.880
Магарци	7	21	17	20	2	47	/	/
Коњи	66	210	173	218	165	177	114	88
Пчелиња друштва	961	1.940	894	2.504	2.878	2.307	3.061	9.969

Извор: Serbia Organica, (2020). *Organska proizvodnja u Srbiji.* https://serbiaorganica.info/wp-content/uploads/2023/05/OPS-2020-online.pdf, (приступљено 17. фебруар 2023).

Органско земљиште у Републици Србији заузима површину од 23.527 хектара (2021. година) на коме преовладавају мала газдинства која, због своје диференцијације власничке структуре, производњу органске хране чине динамичном и малом (Curić & Ceranić, 2011). Поменутим бројем хектара нису обухваћене површине коришћене за сакупљање органског самониклог јагодичастог воћа, печурака и лековитог биља, пошто у Републици Србији још увек не постоји званична методологија на основу које се може добити релевантан податак о укупној површини на којој се одвија сакупљање органских биљних врста из природних станишта (Serbia Organica, 2020). Од 458 укупно регистрованих органских произвођача, 25 јесу прерађивачи, и сви они деле се у две групе

које чине: независни произвођачи који имају директан уговор са сертификационим телом и сараднички произвођачи, односно подизвођачи који немају директан уговор са сертификационим телом, али подлежу групној сертификацији (Kalentić i dr., 2014). Анализирајући категорије производње у односу на укупну обрадиву површину Републике Србије, органска ратарска производња, која обухвата узгој индустријског биља, житарица, крмног биља, лековитог и ароматичног биља, је најзаступљенија, и одвијала се на површини од 57% органског земљишта, а следе је воћарска производња са 33.5%, док је производња поврћа најмање заступљена са 1.15% (Serbia Organica, 2020). Са процентуалним учешћем од 53%, пшеница је најчешће узгајана житарица у јужнобачком, севернобанатском, средњебанатском и јужнобанатском округу, а прати је кукуруз који се узгаја на 805 хектара земље, већински у Војводини. Сунцокрет, у категорији индустријског биља, доминантно се узгаја у борском, јужнобанатском и севернобачком округу на површини од 1.455 хектара. Од воћарске производње, најраспрострањенија је органска производња малине, која је учествовала са 38% у укупној производњи органског воћа (Serbia Organica, 2020). Малина пореклом из Републике Србије препозната је и призната као „црвено благо“ на тржишту Европске уније и оправдано је најтраженији пољопривредни производ на светском тржишту, одмах иза Русије и Мексика, а укупна запремина производње је преко 1.000 тона. С друге стране, органска сточарска производња није довољно заживела у Републици Србији, иако је, по угледу на биљну органску производњу, почео да се развија и њен групни облик производње. Ако се сагледа комплексност овог облика производње, особито у погледу испуњења сложених захтева, где се мисли на обезбеђивање објеката за држање животиња, набавке животиња, набавке средстава за исхрану и лечење, недовољан ниво интересовања је и разумљив (Serbia Organica, 2020). Од 2012. године, органска сточарска производња бележи непрекидан тренд раста, а у 2019. години забележен је рекордан пораст пчелињих друштава (225%), живине (165%), оваца (18.7%) и свиња (10.7%), изузетак је само пад броја коза за 64% у поређењу са 2018. годином (Serbia Organica, 2020). Високе цене органских инпута које умањују многобројне предности органске пољопривредне производње јесу евидентне, али, усклађивањем биљне и сточарске производње на сопственом земљишту, дато газдинство може обезбедити већу количину производних инпута, јер они поскупљују производњу уколико се набављају на тржишту (Tomaš-Simin & Glavaš-Trbić, 2016), што је још један предлог ка унапређењу развоја органске пољопривреде у Републици Србији.

1.5. ПОЉОПРИВРЕДА КАО КЉУЧНА ПРИВРЕДНА ДЕЛАТНОСТ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Бећковићева синтагма *„Косово – најскупља српска реч“* и казивање Владике Николаја да је Косово и Метохија *„наша народна Голгота, али у исто време и наше народно васкрсење, духовно и морално“* подробно објашњавају да је ова територија епопеја историје и времена, и огледало националног, историјског и културолошког идентитета српског народа. Са првим трајним насељавањем Срба у VII веку, области Косова и Метохије прожете су деликатним периодима и историјским дешавањима, од попришта српско-византијских сукоба, продора Стефана Немање до Липљана, оснивања Хвостанске епархије, владавине Немањића, па све до српско-турских ратова, великих сеоба, балканских ратова, Првог и Другог светског рата, што је косовско поље и метохијску земљу сврстало као централни стуб српског модерног идентитета. Косовско предање, сачувано преко традиције, обичаја и епског наслеђа једино је упориште народа на овим просторима (Димић, 2019). Више од шест векова прошло је од косовско-турског епа, а изузетно тежак правни и економско-социјални положај српског становништва, који је свеприсутан, последица је високог прираштаја, неповољне структуре и ниже ефикасности инвестиција, мале продуктивности, незадовољавајуће образовне структуре запослених, као и вековне заосталости коју ваља надвладати и „кашњења“ које се мора надокнадити (Димић, 2019).

Области Косова и Метохије, које су претежно насељене неалбанским становништвом, једне су од сиромашнијих области у Европи, а нешто више од 60% становништва живи у руралним срединама (Трипковић, 2023). Познате су чињенице да су још за време Отоманског царства људи бежали у „крш и забит“ како би узгајали културе. Ни данас се много тога није променило, дешавају се сталне миграције из урбаних у руралне средине, и обратно, с тим да је у овим турбулентним условима разлог борбе усмерен на неизвесности које доноси средина у којој живимо. На Косову и Метохији пољопривреда представља „фабрику под отвореним небом“ и препозната је као једна од кључних развојних делатности на овим просторима (Трипковић, 2023). Са одликом аберације као споја традиције старог начина производње и репресивне политике претходних режима и ратова (Beilock, 2005), пољопривредна производња на Косову и Метохији није само извор опстанка, већ пружа и социјалну сигурност великом броју сиромашних и старијих особа (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 458). Независно од тога што је радна снага у аутономној покрајини релативно јефтина, произведени

производи су скупи, пошто квалитет и количина нису у сваком тренутку одрживи због неадекватних производних процеса (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 458). Приликом планирања развоја пољопривреде, као и сродних делатности на Косову и Метохији, мора се поћи од рационалног и одрживог коришћења природних потенцијала, као и од очувања разноврсног културно-историјског наслеђа. Регије Косова и Метохије сматране су веома богатим још у античком периоду, а за време владавине династије Немањића, оснивањем српских задужбина, дат је посебан печат културно-историјском наслеђу (Трипковић и др., 2022, стр. 378), које у великој мери доприноси и развоју економије, а овде се мисли на:

- помоћ малим и средњим предузећима и пољопривредним газдинствима;
- јачање друштвене кохезије заједнице;
- јачање културног идентитета;
- развијање вештина младих и њихових волонтерских склоности;
- потребе младих да остану у руралној средини;
- привлачење инвеститора и креирање нових радних места;
- пољопривреду као важну полазну тачку за даљи економски развој (Radović i dr., 2018).

Дешавања из деведесетих година XX века, која су свој врхунац достигла 1999. године, оставила су неизбрисив траг на економију Косова и Метохије, што је утицало на становништво, телекомуникације и, наравно, пољопривреду, која је била карактеристична по неодговарајућој структури усева, примитивној опреми и недостатку перформанси, а махом су узгајане житарице, намењене исхрани становништва и стоке (Muriqi et al., 2019). Неравномеран пољопривредни развој Косова и Метохије одраз је наслеђеног ниског степена економског развоја, економско-политичке ситуације, ограничених ресурса и развојних фондова, али и прелазних компликованих процеса у условима послератне обнове земље (Nitovski, 2016). У временима када су Косово и Метохија били нето извозник хране и пољопривредних производа, понајвише пшенице (World Bank, 2002), ова покрајина имала је трговинске вишкове у аграрним производима, и то јабуке, шљиве, купус и пасуљ. Ипак, ратне штете утицале су да Косово и Метохија постане нето увозник скоро свих аграрних производа, мада поседује изузетне компаративне производне предности. У последњих неколико година забележен је праволинијски, динамичнији пољопривредни развој Косова и Метохије, а Нитовски (2016) у свом елаборату пише:

> *„Примећују се особитно активности у преради воћа, млека, малинској и класичној индустрији. Производња поврћа, производња кромпира, прерада меса и све већи број кокошијих јаја, показују знакове компаративне предности. Маркетиншка истраживања потврђују да производи, као овчији сир, мед, печурке, производња воћа, лековито биље могу постати потенцијали за извоз* (Nitovski, 2016, str. 2).*“*

Бојичић и Трипковић (2021) наглашавају да пољопривредни сектор на територији Косова и Метохије представља свет у малом. У корист томе говори аргумент да, са једне стране, постоје газдинства која примењују принципе устаљене праксе, не укључују смањено коришћење инпута и користе стару механизацију, а са друге стране, постоје и многа савремена газдинства, која примењују органску пољопривредну производњу као једно од све популарнијих техничких решења (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 457). Органска пољопривредна производња на територији Косова и Метохије је на самом зачетку. Већина пољопривредника тежи ка томе да интензивира своју производњу и, на основу тога, користе пестициде и ђубрива, не обазирући се на животну средину. Упркос томе, интересовање за органском производњом међу српским пољопривредним произвођачима се повећало, па се добар део њих налази у процесу конверзије ка еколошки здравијој производњи (Трипковић, 2023). Низак ниво улагања у људски капитал, као један од најмобилнијих фактора развоја, али и у истраживање и развој, свакодневне миграције висококвалификованих радника, недовољно развијене компетенције у трансферу технологије и апсорпције знања, уз недостатак улагања у науку и технологију, јесу уска грла развоја органског сектора на овим просторима. Са једногодишњим растом од 24.1% и десетогодишњим растом од 1.692,8% површина под органским земљиштем, Косово и Метохија јесте територија са највећим порастом пољопривредног органског земљишта у Европи (Bojičić & Tripković, 2023, str. 377; FiBl-IFOAM, 2023; Трипковић, 2023). Од укупног броја органског земљишта, 1.990 хектара је на Косову и Метохији под органском производњом, што је око 0.0025% од укупног органског земљишта у свету. Са 56 регистрованих органских произвођача, од којих трећина јесу прерађивачи органске хране, јужна покрајина Републике Србије бележи изузетан напредак у органском сектору, оставивши за собом развијеније европске државе, пре свега, Лихтенштајн са 47 регистрованих органских произвођача, Малту са 25 произвођача органске хране и Белорусију са 19 произвођача. Апропо наведеном, органски произвођачи на Косову и Метохији морају бити свесни да трошкови покретања

органске пољопривредне производње јесу минимални у односу на приносе који се остварују временом. Пољопривредна газдинства јесу најзаступљенији привредни облик пословања на Косову и Метохији и представљају окосницу о(п)станка, развоја и повратка на овим просторима (Maksimović i dr., 2015). Симоновић и аутори (2011) истичу да газдинства настају на пољопривредном земљишту и заснивају се на приватном власништву над земљиштем и другим средствима за производњу. Са просеком од око 3.2 хектара земље, пољопривредна газдинства су на овим просторима мала, а од тога је половина обрадиво земљиште. Како су поседи газдинстава прилично ситни, мора се стратешки приступити укрупњавању земљишта, путем кооперанатa и задруга, и то по врсти производње, а све у циљу унапређења и специјализације пољопривредне производње у одређеним областима Косова и Метохији. Према подацима Управе за трезор Републике Србије, од укупног броја регистрованих газдинстава у Републици Србији (449.452), 7.082 газдинства јесу регистрована на Косову и Метохији, и то: 895 газдинстава регистровано је у филијали у Косовској Митровици, 1.847 газдинстава регистровано је у експозитури у Лепосавићу, 409 газдинстава регистровано је у експозитури у Зубином Потоку, 1.810 газдинстава регистровано је у експозитури у Гњилану, 1.857 газдинстава регистровано је у експозитури у Грачаници и 264 газдинства регистрована су у експозитури у Штрпцу (Bojičić & Tripković, 2023, str. 377; Трипковић, 2023). Назначене информације јесу у одређеној мери и забрињавајуће, посебно ако се пође од тога да је у периоду од 1931. до 1961. године на Косову и Метохији број пољопривредног становништва био већи за око 32%, док је број индивидуалних пољопривредних газдинстава, пре нешто више од пола века, износио 103.000 регистрованих пољопривредних газдинстава (Bogdanović, 1963). Органска пољопривредна производња може бити веома исплатива за газдинства, уз уважавање специфичних услова који постоје на сваком појединачном газдинству (Greer et al., 2008; Lampkin & Padel, 1994; Lockie & Halpin, 2005; Wynen, 1994), доприносећи егзистенцијалној сигурности и здравственој безбедности. Иако органска пољопривредна производња може имати битну улогу у економском и друштвеном развоју српских газдинстава на Косову и Метохији, процес конверзије је релативно дуг и непредвидив, искушења су велика, а само висок ниво свести, уз адекватну едукацију о значају органске производње, могу оне најупорније довести до циља.

1.5.1. Проблеми пољопривредника на Косову и Метохији

Од 1999. године, када су NATO (North Atlantic Treaty Organization) тенкови чували пољопривредна газдинства на Косову и Метохији, остао је оштар подсетник на живот пољопривредника и крхки мир који им је нарушен, а негативни ефекти довели су до тога да је њихово пословање остало на маргинама између жеље за успехом и великих потешкоћа које су све видљивије. Разарања дотадашње привредне структуре, кидање репродукционих ланаца и уништавање већ успостављених организационих јединица прогоном и беспризорном приватизацијом имале су за резултат смањење пољопривредне производње и расељавање преко 250.000 становника са ових простора (Ђокић & Стошић, 2022). Многа газдинства у аутономној покрајини су застарела, земљишта нису обрадива, услед конфликтних ситуација, али су и одлуке носиоца газдинстава ограничене, као исход неразвијених тржишта и тржишних институција. Сходно томе, од пољопривредника се очекује да проналазе иновативна решења како би се одржали и повећали своју конкурентност (Maksimović i dr., 2015). Проблеми српског становништва у општинама на Косову и Метохији различити су, и односе се на: безбедност, слободу кретања, приступ јавним службама, незапосленост, коришћење имовине, мала просечна површина поседа, недостатак механизације за обављање пољопривредне делатности, пласмани и продаја вишкова пољопривредних производа и непостојање стручних пољопривредних служби (Milošević i dr., 2008). Неоспорно је да млађа популација непрестано трага за бољим условима живота, а мањи број људи задржава се на газдинствима и бави неком од делатности (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 459). За превазилажење ових проблема неопходно је предузети низ организационих и институционалних мера како би се остварили економски циљеви (Maksimović i dr., 2015).

Усвајањем Резолуције 1244/99 Савета безбедности Уједињених нација, под којим су Косово и Метохија стављени под међународним протекторатом, креирани су многобројни изазови, позитивни и негативни, који су утицали на демократизацију и привредни развој општина на овим просторима (Mijačić, 2017). Већина поменутих изазова до данашњег дана није превазиђена, а они су нарочито изражени на нивоу локалних самоуправа у општинама са српском већином (Mijačić, 2017). Неразрешени друштвени, економски и социјални односи, као последица недефинисаног политичког стања, ограничавају развој газдинстава на Косову и Метохији, наметнувши им терет антагонизма и потребу за регистрацијом у двојаком систему, систему који одобрава

Република Србија и систему Привремених институција самоуправе у Приштини. Постојање „институционалног дуализма“, које је у контраиндикацијама са правилима и прописима које је успоставила Привремена административна мисија Уједињених нација на Косову (United Nations Mission in Kosovo – UNMIK) на Косову и Метохији, а одобрио Савет безбедности, пољопривредна газдинства доводи у пат позицију. Република Србија негира и не одобрава интеграцију газдинстава у систему Привремених институција самоуправе у Приштини, док ове институције, недовољно заинтересоване за пружање помоћи српским пољопривредницима, умногоме отежавају њихово пословање, наметнувши им конфузне захтеве које, поред већ истанчаних невоља, морају да испуне.

Увођење газдинстава под систем Привремених институција самоуправе у Приштини представља сложено и осетљиво питање, а само обезбеђивање радних места и пружање услуга великом броју косовских Срба предмет је константних политичких размирица између Привремених приштинских органа и српских органа на локалном, али и на вишим нивоима власти (Balkanska grupa za istraživanje politika, 2016). Велики дистрибутери на Косову и Метохији ретко када откупљују производе са српских газдинстава, а након потписивања Бриселског споразума, појавом бирократских баријера, иста су и у Републици Србији окарактерисана као ино добављачи. У пракси се указује на то да је промет пољопривредних и сточарских производа отежан, зато што Мисија Европске уније за владавину права на Косову (Europen Union Role of Law Mission in Kosovo – EULEX) инсистира да се поштују правила Европске уније, а многа пољопривредна газдинства за производе које извозе не испуњавају наведене стандарде, који се уједно захтевају на Косову и Метохији (Janjić, 2017). Изазови пословања пољопривредних произвођача тичу се трговинских препрека, како преко увоза пољопривредног материјала и репроматеријала, тако и у току транзита произведених производа кроз косовско-метохијске области, где се мисли на (не)царинске препреке, техничке препреке у трговини, као и на санитарне и фитосанитарне мере (Ceni-Bardiqi, 2017). Осим двоструке регистрације, пољопривредна газдинства у обавези су да плаћају и двоструки порез, што је парадоксално, и у комбинацији са царинским таксама, додатно повећава трошкове пољопривредних произвођача и прерађивача на газдинствима. На основу овога, какви су уопште услови и шансе пословања пољоприврених газдинстава на Косову и Метохији?

Бавећи се косовским питањем, Бранко Хорват (1989) истицао је да је *„Косово и Метохија најгушће насељена територија Југославије, што објашњава глад за земљом*

којом се плаћа било која цијена“, док се из пера Данијела Естулина (2009) сазнаје *„да до агресије на нашу државу није дошло из „хуманитарних разлога“, већ је постојао план разградње Југославије“* (Ђокић & Стошић, 2022), чиме су потврђене и доказане негативне реперкусије глобализације као феномена данашњице и тежње да се загосподари ограниченим ресурсима и пољопривредним земљиштем. Демографска експлозија на Косову и Метохији била је присутна у једном дужем временском периоду, нарочито код албанске популације, што је довело до велике аграрне пренасељености, а самим тим и до борбе за животни простор која је окончана на штету слабијих, у овом случају, српске популације (Ђокић & Стошић, 2022). Као последица сепаратистичких активности, пољопривредно земљиште је окупирано, али је мањи проценат и даље у власништву Срба и Српске Православне Цркве. Безбедност имовине српских газдинстава дуги низ година је под знаком питања, а честе крађе стоке и механизације, која су у власништву Срба, онемогућавају њихов високо продуктивни производни процес. Тиме, прећутно, земљишни поседи и пољопривредна земљишта која се могу пренаменити у грађевинска, прелазе у корист Албанаца, а српско становништво губи своју бројност. За она газдинства са ниским приносима, а која се искључиво баве пољопривредом, набавка нових средстава за производњу представља опортунитетни трошак, поготову у окрузима са недовољно развијеном инфраструктуром. Неразвијен систем за наводњавање, као први подсетник неадекватне инфраструктуре, сем недостатка објеката за прераду произведених производа и објеката за складиштење усева, захтева модернизацију средстава за рад и предмета рада, како би производни систем заживео и рентабилно пословао на Косову и Метохији. Нема пољопривредне производње без мелиорационих система, а приноси пољопривредних култутра су у директној и непосредној вези са количином употребљене воде у процесу заливања (Ђокић & Стошић, 2022). Привремене институције самоуправе у Приштини не проналазе решења за проблеме недостатка водних ресурса, те и поред потреба за изградњом система Лепенац, којим би били решени проблеми водоснабдевања пољопривредних газдинстава у општинама Урошевац, Грачаница, Липљан, Качаник, више су оријентисани на узурпацију језера Газиводе, формирајући суморну слику будућности косовско-метохијских пољопривредника.

1.6. РЕСУРСНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ОБЛАСТИ АГРАРА

Махатма Ганди, један од оснивача савремене индијске државе, рекао је: *„Добар човек је пријатељ свих живих бића“*. У централном делу Балканског полуострва, на површини од 10.887 km^2, са просечном надморском висином од око 800 метара, подручје Косова и Метохије, на коме живе припадници различитих етничких група, познато је по својим природним потенцијалима и ресурсима. Заједнички живот Срба, Албанаца, Бошњака, Горанаца, Хрвата, Рома, Египћана, Ашкалија и Цинцара допринео је прожимању културних утицаја, показујући искључивост и инсистирање на „сопственим културним идентитетом“ народа на овим просторима (Radović i dr., 2018). Територија Косова и Метохије састоји се из две области, прва је Косовска долина која се простире између Косовске Митровице и Урошевца, дужином од 84 km и ширином од око 14 km, а још је од средњег века била густо насељена и важна је раскрсница транспортних рута на Западном Балкану, повезујући Јадранско море са басеном Дунава (Batković, 2017). Одвојена од Косова брдима Дренице, друга географска област јесте Метохија, позната по драгоценим манастирима и манастирским имањима. Полемишући о природним капацитетима Косова и Метохије, Трипковић и аутори запажају:

> *„Знаменитости и природне лепоте Косова и Метохије огледају се у потенцијалима који нису у довољној мери истражени, али ни промовисани. Живописне клисуре стрмих страна, високих и неколико стотина метара, са хуком бистрих пенушавих река у подножју, планине прекривене густим шумама у којима живе дивљачи и културно-историјски споменици пределе Косова и Метохије карактеришу као изузетно богате области, који привлаче туристе, али и географе, етнографе, историчаре и спелеологе* (Трипковић и др., 2022, стр. 387).*“*

Подручје Косова и Метохије подељено је на пет округа, и то: косовскомитровачки, косовски, косовскопоморавски, призренски и пећки. Са око 265 сунчаних дана током године, аутономна покрајина обдарена је плодном земљом и умереном континенталном климом за пољопривредну производњу, а регије богате ливадама, пашњацима и природним богатствима погодне су за развој ратарства, воћарства, виноградарства и сточарства (Слика 1.2). Међутим, ресурсни потенцијал пољопривредног сектора Косова и Метохије није искоришћен, без обзира на дугу

традицију узгоја пољопривредних култура на овим просторима. Са ботаничке тачке гледишта, територија Косова и Метохије има разне аутохтоне сорте и самоникло поврће, као што су лук, празилук, пасуљ, паприка, лубеница и парадајз (Ilić i dr., 1997), но, пољопривреда данас није самоодржива.

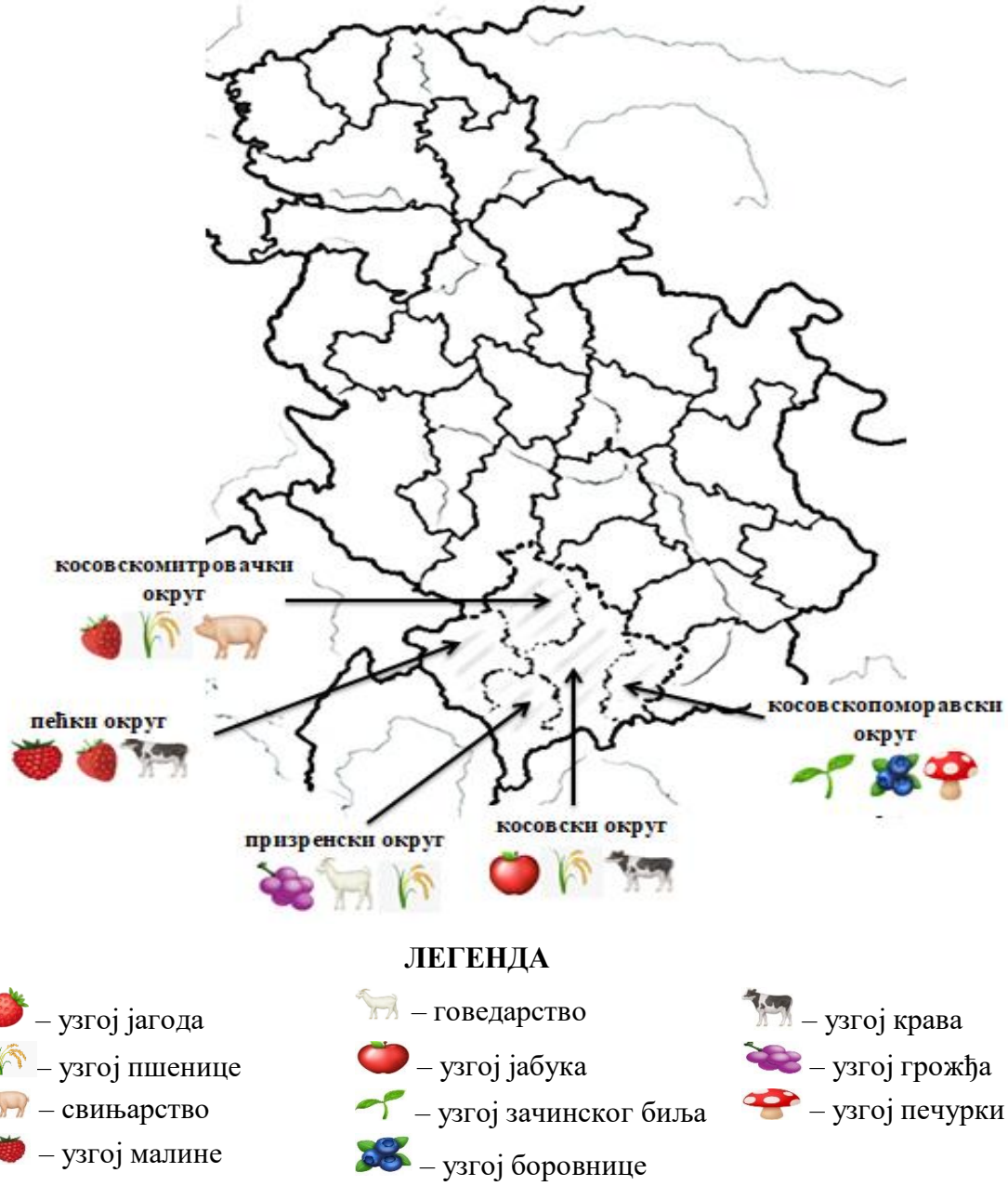

Слика 1.2. Карактеристике пољопривредне производње по окрузима на Косову и Метохији

Извор: Bojičić, R., & Tripković, A. (2022). State of organic production in Kosovo and Metohija – great perspective or idea without the future. *Economics of Agriculture*, 69(2), p. 549–566.

Регија Косова и Метохије, као простор типских планина и котлина (Jakšić & Belij, 1995), има 577.000 хектара пољопривредне земље, од које је 88.6% приватна својина (Nitovski, 2016). Од ове површине, 47.1% јесу оранице, које су засађене највише житарицама, а други део чине ливаде и ледине. Заједничке шуме и пашњаци, као веома битан природни потенцијал Косова и Метохије, простиру се на нешто више од 65% ливада и пашњака, док је под ораницама 180.381 хектар, што чини 43.6% (Ђокић & Стошић, 2022). У централном делу Косова и Метохије, као и у Косовском Поморављу, регистрован је највећи процентуални удео ораничних површина у оквиру пољопривредног земљишта. По процентуалној заступљености, најзначајнији удео је у општинама Грачаница и Партеш, док је нешто мањи удео у општинама Косово Поље, Клокот, Ранилуг и Клина (Ђокић & Стошић, 2022). Пшеница (50.3%) и кукуруз (19.4%) јесу ратарске културе које се, у сетвеној структури, најчешће узгајају на Косову и Метохији. Од паприка, које као резултат дугогодишње производње настају у Бабином Мосту, преко црног лука који успева у готово свим окрузима, па све до лубеница која се гаје на газдинствима у Косовскомитровачком округу, 6.689 хектара обрадивог земљишта је под поврћем. На нешто мањем обрадивом земљишту које се простире на 4.399 хектара воћњака, главни део парцела засађен је јабуком (56.1%) и шљивама (19.9%) (Ђокић & Стошић, 2022). Јабука има доминантну улогу у воћарској производњи у општини Лепосавић у којој, поред великог ризика од мраза, пољопривредна газдинства примењују високо ефикасне и ефективне агротехничке мере. Површина под виноградима износи око 3.215 хектара, а сама пракса прављења и производње вина на Косову и Метохији досеже још из времена када је Цару Душану из винарија у Великој Хочи посебним виноводом допремано вино до његових одаја у Призрену. Према историјским подацима из XII века, Стефан Немања је ову област поклонио манастиру Хиландар, пошто је Велика Хоча достигла свој економски врхунац у средњем веку изградњом двадесет четири цркве и два манастира (Katanić et al., 2022). Винарије су данас смештене у јужнометохијској регији, у Призренском округу, на надморској висини између 300 и 600 метара, при чему северни подрегион Метохије обухвата источке и пећке винограде, а јужни подрегион вина из ђаковачког, ораховачког, призренског, суворечког и малишевског виногорја (Katanić et al., 2022). Свега 10.5% коришћеног пољопривредног земљишта наводњава се површинским водама (38.4%) и хидросистемом (38.4%), а на кукуруз, као и на кукуруз за силажу преусмерава се 27.2% воде (Ђокић & Стошић, 2022).

Говорећи о ресурсима Косова и Метохије, битно је споменути и велике количине лигнита, минералног олова, цинка, сребра, злата, силикатног минералног никла и кобалта, гвожђа, мангана и магнезита, а постоје и значајне количине неметалног, индустријског и геолошки грађевинског материјала. Минерална богатства и њихова рационална експлоатација, комбинована са добрим приступом менаџмента, представља чврсту основу одрживог развоја Косова и Метохије. Наведени потенцијали могу бити употребљени за унапређење инфраструктуре која обухвата довођење и редовно опслуживање одговарајуће радне снаге струјом и водом у количинама које не ометају производни процес, као и путном инфраструктуром која ће омогућити несметани транспорт сировина и готових производа (Nitovski, 2016). На основу природних потенцијала, али и оних рудних, уочљиво је да на територији Косова и Метохије органска пољопривредна производња, због свог вишефункционалног карактера, може бити иделна прилика за постизање позитивног учинка, а све у сврху ревитализације руралне економије, обезбеђивања додатних извора прихода, социјалне сигурности становништва (посебно жена), као и стварања многобројних могућности за запошљавање.

Динамичнијим и снажнијим развојем производње еколошки здраве хране земљиште на Косову и Метохији може бити заштићено од ерозија и поплава, чиме би били сачувани природни пејзажи на овим просторима. Услови за бављење органском производњом на територији Косова и Метохије постоје, с обзиром на то да ову територију карактеришу еколошки заштићена подручја, са чистом водом, ваздухом и незагађеним земљиштем, што је постала права реткост у Европи, а ово је један од основних разлога зашто је важно окренути се узгоју високо квалитетних производа (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 468). Органска пољопривредна производња поседује потенцијал да обезбеди користи у смислу контроле и заштите природне средине и екологије, конзервације необновљивих извора енергије, побољшаног квалитета прехрамбених производа, смањења аутпута пратећих производа и преоријентације пољопривреде ка тржиштима на којима постоји тражња (Mijatović i dr., 2018). У вези с тим, у будућности, израдом дугорочних стратегија развоја у пољопривреди, морају се предузети напори како би се пољопривредни сектор јужне покрајине Републике Србије реконструисао, а све у сврху јачања аграрног сектора, извозом и снабдевањем држава у окружењу вишком пољопривредних производа, што народу на Косову и Метохији може обезбедити боље услове живота.

1.7. КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Прелиминарни процес истраживања у циљу припреме писања докторске дисертације спроведен је у јулу и августу 2021. године. Прва етапа односила се на дизајнирање адекватног упитника ради прикупљања оригиналних података потребних за сагледавање реалног стања на терену у органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији. Упитник обухвата 33 питања подељена у три групе. Прва група питања садржала је социо-демографске карактеристике испитаника, и то, пол, године старости, општина у којој живе, ниво образовања, број чланова газдинства, просечну висину примања газдинства и површину обрадивог земљишта коју имају у свом власништву. Друга група питања обухватала је ставове испитаника о значају органских производа и предностима органске пољопривредне производње, али и питања о учесталости куповине органских производа, врстама органских производа које купују, мотивима куповине и месту куповине. Последња, најважнија група питања односила се на примарну производњу којом се испитаници баве, као и на ставове о могућностима развоја органске пољопривредне производње на косовско-метохијским газдинствима, мотивима за бављење органском пољопривредном производњом, баријерама са којима се органски произвођачи сусрећу на газдинствима у производњи и маркетингу, потребама и условима за проширењем капацитета производње, изворима финансирања који се користе за реализацију органске пољопривредне производње, потребним субвенцијама и едукацијама. За давање одговора, испитаницима је понуђена Ликертова скала са вредностима од 1 до 5, односно, од *„у потпуности се не слажем“,* до *„у потпуности се слажем“*. Испитаницима су понуђена и питања са петостепеним и вишестепеним одговорима, по принципу скала, као и питања отвореног типа. Од укупног броја дистрибуираних упитника (312), прикупљено је 296 (95%) валидно попуњених.

1.7.1. Резултати истраживања

Интензивна и економски оправдана пољопривредна производња у српским општинама онемогућена је низом фактора (Maksimović i dr., 2015). Годинама уназад становници Косова и Метохије упућени су на оно чиме располажу, а то висперни и предузимљиви људи користе као начин преживљавања (Tripković i dr., 2022, str. 501). Многа села остају празна, чиме долази и до смањења пољопривредне производње (Tripković i dr., 2022, str. 501). Матић (2008) говори да празна села не подразумевају

ненастањена села, већ села која је напустило преко 60% или 70% становништва, већином млађих људи, а овај процес пратила је и сенилизација села, која за последицу има просечну старост становништва од преко 50 или 60 година. Уврежено је мишљење да драма нестајања традиционалног села представља историјску нужност против које се не може борити. Ипак, пре ће бити да је то концентрисана српска немарност, заборав корена, оног битног и суштинског (Остојић & Марковић, 2021). Велика очекивања и потреба за економском независношћу могу бити мотиви развоја органске пољопривредне производње на Косову и Метохији. Подршком, моралном и финансијском, уз адекватну едукацију у органској пољопривредној производњи, газдинствима и појединцима који су заинтересовани за покретање посла, пружа се могућност да узгојем, откупом и адекватним пласманом здраве хране остваре користи (Трипковић, 2023).

Од укупног броја испитаника, 63.9% испитаника мушког пола и 36.1% испитаница женског пола учествовало је у истраживању. У односу на године старости, највећи број испитаника има између 21-30 година (31.4%), а најмањи број чине испитаници старији од 60 година (11.5%). Када је реч о осталим социо-демографским карактеристикама, подаци показују да преовладавају испитаници средњег образовања (36.5%), са просечним месечним приходима већим од 60.000,00 динара (61.5%). Осим послова који се тичу пољопривредне производње, испитаници обављају и редовне послове, у највећем броју случајева у државном сектору, што члановима датог газдинства омогућава, и да задовоље своје основне потребе, и да купе неопходни пољопривредни материјал (Bojičić & Tripković, 2023, str. 380). И овим истраживањем потврђена је давно установљена чињеница да газдинства у урбаним срединама и општинским центрима броје мањи број чланова, углавном до три члана, док газдинства у руралним срединама имају четири до пет чланова на газдинству, и реч је о двогенерацијским породицама у којима живе родитељи са децом, или о проширеним породицама, са чак и три генерације (Bojičić & Tripković, 2022, p. 555). Разноразни фактори утицали су на промене бројности газдинстава у нашим крајевима, деца мигрирају и тиме се ствара жеља за модернизацијом код њих, док се родитељи вежу за своја газдинства и бављење неком од делатности. Под утицајем савремених процеса, косовско-метохијска газдинства су у послератном периоду почела да мењају своју физиономију, али и сам процес унутрашње организације и расподеле посла. Делегирање

породичног ауторитета утицало је на традиционално схватање појма породице, а самим тим и газдинства, а ови облици добили су нову димензију, обим и функцију.

Табела 1.6. Структура узорка према полу, годинама старости, величини газдинства, нивоу образовања и просечној висини примања (у динарима)

Пол	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
мушки	189	63.9	63.9
женски	107	36.1	100
Године старости	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
21-30	93	31.4	31.4
31-40	59	19.9	51.3
41-50	63	21.3	72.6
51-60	47	15.9	88.5
61 и више	34	11.5	100
Величина газдинства	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
1-3 члана	69	23.3	23.3
4-5 чланова	155	52.4	75.7
6-7 чланова	69	23.3	99.0
8 и више чланова	3	1.0	100
Ниво образовања	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
основно образовање	4	1.7	1.7
средње образовање	108	36.5	38.2
ВШС	32	10.8	49
ВСС	62	20.9	69.9
магистар/мастер	88	29.7	99.7
доктор наука	1	0.3	100
Просечна примања	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
до 20.000,00	13	4.4	4.4
од 20.000,00 до 40.000,00	36	12.2	16.6
од 40.000,00 до 60.000,00	65	22.0	38.6
од 60.000,00 до 80.000,00	89	30.1	68.7
80.000,00 и више	93	31.3	100

Извор: Bojičić, R., & Tripković, A. (2022). State of organic production in Kosovo and Metohija – great perspective or idea without the future. *Economics of Agriculture*, 69(2), p. 549–566.

Истраживање је обухватило четири округа на територији Косова и Метохије, и то: косовскомитровачки округ (општине Косовска Митровица, Звечан, Лепосавић, Зубин Поток и Вучитрн), косовски округ (општине Приштина, Обилић, Грачаница, Штрпце и Липљан), косовскопоморавски округ (општине Косовска Каменица, Ново Брдо, Витина, Гњилане и Ранилуг) и призренски округ (само општина Призрен). Код испитаника у општинама Обилић и Вучитрн присутне су двогенерацијске породице на газдинствима, а код испитаника у урбанијим срединама, попут Косовске Митровице, Звечана и Лепосавића, приметан је мањи број чланова газдинства, и то до три члана (Bojičić & Tripković, 2023, str. 378).

Графикон 1.1. Структура узорка према месту становања (у процентима)

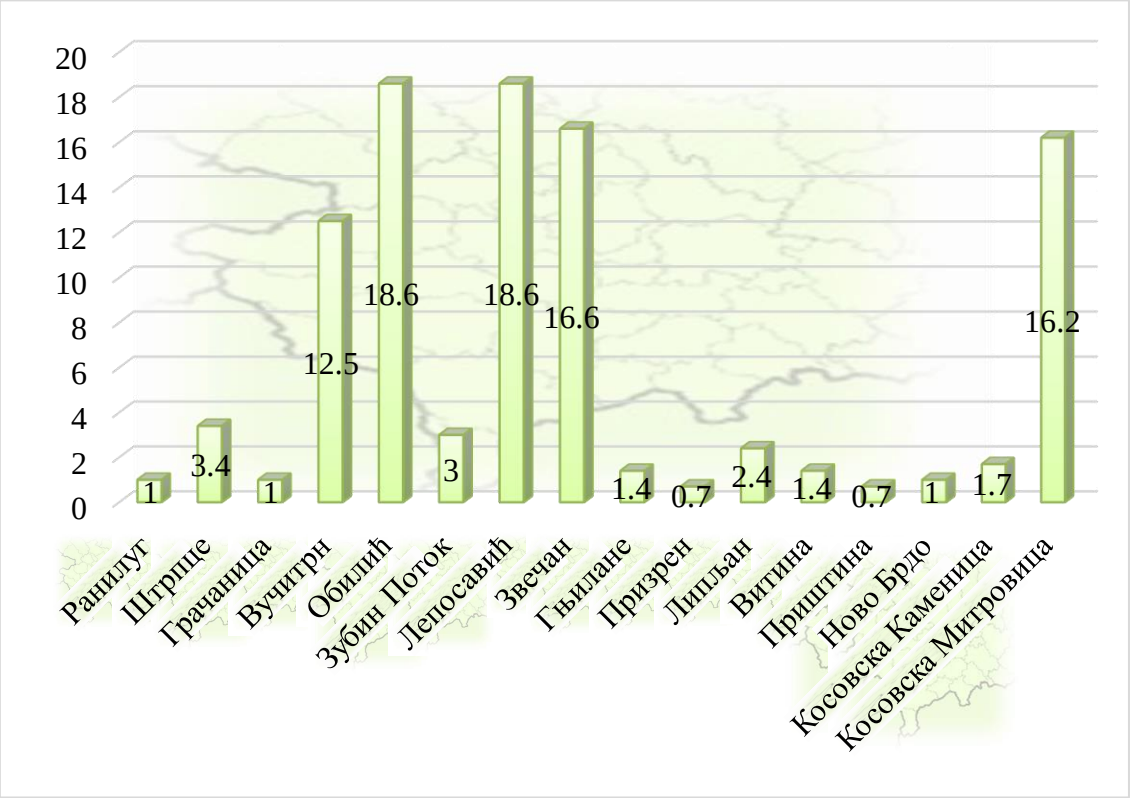

Извор: Bojičić, R., & Tripković, A. (2022). State of organic production in Kosovo and Metohija – great perspective or idea without the future. *Economics of Agriculture*, 69(2), p. 549–566.

Социјалистички преображај села, половином XX века, уместо окрупњавања пољопривредних газдинстава довео је до њиховог урушавања, а временом су се надовезивали економски поремећаји, друштвени поремећаји и економске кризе. Још је Богдановић (1963) шездесетих година прошлога века, подручје Косова и Метохије описао као подручје са релативно великим бројем сељачких газдинстава, ситном

земљишном својином, великим уделом сеоског становништва у укупном броју становника, неразвијеним производним снагама и ниским дохотком, али као изразито аграрно:

> *„Продирање новчаних односа, било преко робне производње или запошљавањем у непољопривредним делатностима, доводи до побољшања материјалне базе на којој село заснива своју егзистенцију и до карактеристичних померања у структури сељачких газдинстава. Рађају се нове категорије сеоских газдинстава, које се одражавају у распадању старих облика заосталог натуралног привређивања сеоских газдинстава* (Bogdanović, 1963, str. 40).“

Поређења ради, и у овом истраживању највећи број испитаника у свом власништву има до 3 хектара земље (61.4%), од 4 до 7 хектара у власништву је 21.5% испитаника, 9.9% испитаника јесу власници 8 до 11 хектара земљишта, 5.5% испитаника поседује од 12 до 15 хектара земљишта, а најмањи број има више од 15 хектара земље (1.7%).

Табела 1.7. Површина земљишта у власништву испитаника у односу на место становања

Површина земљишта / **Место становања**	**до 3 ha**	**4-7 ha**	**8-11 ha**	**12-15 ha**	**више од 15 ha**	**∑**
Косовскомитровачки округ	114	39	23	14	5	**195**
Косовски округ	56	17	2	2	0	**77**
Косовскопоморавски округ	8	7	4	0	0	**19**
Призренски округ	2	0	0	0	0	**2**
∑	**180**	**63**	**29**	**16**	**2**	**293**

Извор: Бојичић, Р., & Трипковић, А. (2021). *Органска производња на Косову и Метохији као шанса за развој српских газдинстава*. Међународни научни скуп „Значај Мини-Шенгена за евроинтеграције Западног Балкана“, Косовска Митровица, 12-13. новембар, стр. 453-469.

Органска пољопривредна производња није само апстрактан теоријски концепт о примени техничко-технолошких средстава и операција у производњи, већ представља реалну стратегију одређене групе газдинстава која, на основу онога чиме располажу, покушавају да пронађу адекватно решење, у виду модела организације рада на самом газдинству, а које ће им омогућити континуитет производње и довољне приходе за опстанак, функционисање и развој (Čikić & Petrović, 2016). Ако се газдинства посматрају

као један од главних носиоца развојних промена у савременој пољопривреди и сеоским заједницама, према Van der Ploeg и Reop (2003), веза између мултифункционалности и руралног развоја подразумева „продубљивање, проширивање и поновно постављање темеља газдинства“ као предузећа које својим активностима треба да обезбеди шири распон добара и услуга (Čikić & Petrović, 2016).

Модерни потрошачи више него икада воде рачуна о свом здрављу, а еколошка свест, доступност информација о предностима органске хране и мириси и укуси који подсећају на детињство неки су од разлога куповине ових производа. Чак 84.1% испитаника зна шта су органски производи, а 35.5% испитаника органске производе купује повремено. Релативно мања група унутар анкетиране популације уопште не купује ову врсту производа (10.5%), што показује да су људи свесни предности које нуде органски прехрамбени производи. Већа тражња за органским производима ствара и веће захтеве, у смислу квалитета, а ово је велики изазов за пољопривреднике са подручја Косова и Метохије. Органски производ је синоним за квалитет и пружа одређену дозу сигурности приликом куповине и конзумирања. Од намирница органског порекла, испитаници купују органско воће и поврће (65.2%), органске млечне производе (27%), органске житарице (21.3%), органске сокове и друга безалкохолна пића (16.9%). Претходних година рађена су поређења органских и конвенционалних производа, поштујући њихову нутритивну структуру. Неки резултати показали су да органска пољопривредна производња утиче на раст хранљивих материја, посебно киселина и полифенолних једињења, или, другим речима, антиоксиданата, који представљају здравствене бенефите за људе (Winter & Davis, 2006). Основни мотиви куповине органских производа, према испитаницима, јесу позитиван утицај на здравље (63.2%), хранљива вредност органских производа (22%), укус (12.5%) и допринос заштити животне средине (4.4%). Испитаници су навели да органске производе купују у супермаркетима (32.4%) и малим продавницама (28.7%), а свега 1% испитаника органске производе купује путем Интернета. Тржиште органске хране на Косову и Метохији није довољно развијено, а приликом доношења одлука о куповини органских производа испитаници разматрају следеће карактеристике органских произвођача: поседовање сертификата (37.5%), искуство у органској производњи (34.5%), широку лепезу производа (33.8%) и препознатљиво паковање (30.1%).

Када се говори о органској пољопривредној производњи, врло често се истиче да је реч о производњи која се формирала као критика савремене пољопривреде и жеља да

се превладају њени негативни ефекти (Čikić & Petrović, 2016). Истраживање је показало да се одређени проценат испитаника бави органском пољопривредном производњом, али да је примарни облик производње и даље класична (конвенционална) производња (Графикон 1.2).

Графикон 1.2. Врста производње којом се испитаници баве

Извор: Bojičić, R., & Tripković, A. (2022). State of organic production in Kosovo and Metohija – great perspective or idea without the future. *Economics of Agriculture*, 69(2), p. 549–566.

Песимизам и несигурност веома су присутни код испитаника, али то свакако није разлог за игнорисање изазова са којима се суочавају сви они који се налазе у фази конверзије ка органској производњи (Бојичић и Трипковић, 2021, стр. 460). Највећи број испитаника на газдинствима узгаја органско поврће (60%) и житарице (55%), а све више расте интересовање за узгојем зачинског биља и органском производњом меда. Органска производња меда почела је да се развија у општини Штрпце, по угледу на газдинства из Западне Србије (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 463). Осим неоспорних нутритивних вредности, мед произведен на конвенционални начин, уз употребу агротехничких мера и примену широке палете производа за третирање болести пчела, у свом саставу садржи и остатке опасних хемијских једињења, пестицида и антибиотика (Ivanović i dr., 2021). Више од половине испитаника (61.9%) наводи да се њихова органска производња заснива на производњи примарних пољопривредних производа, 10.2% органских произвођача усмерено је на прераду примарних пољопривредних производа, док нешто мање од трећине испитаника (28%) своју пољопривредну производњу заснива, и на

производњи, и на преради пољопривредних производа. Како је највећи број испитаника у овом истраживању старости до 30 година, и како они већ сада брину о сопственом здрављу и здрављу својих родитеља и ближњих, очекивано је да управо људи ове доби показују велики степен интересовања за органском пољопривредном производњом (32.5%). За разлику од њих, испитаници старији од 60 година у мањој мери су заинтересовани за покретање посла у органској пољопривредној производњи (12% испитаника). Све је очигледније да се једна рурална заједница може развијати у оној мери у којој постоји знатан број младих и амбициозних људи. Апсурдно је да се образовне аспирације младих из руралних подручја могу задовољити једино одласком у веће урбане (универзитетске) центре у којима, стицањем образовања, они изграђују и „рурално другачије“ преференције и поглед у вези са запослењем, наставком образовања, каријером, становањем и породицом (Janković & Novakov, 2012).

Органска производња у српским општинама на Косову и Метохији има велики потенцијал на основу екстензивне производње, већим делом у брдско-планинским пределима, са богатим и прикладним амбијентом за органску производњу лековитог биља, воћа, вина и меда, али је за ово потребно доста времена (Maksimović et al., 2017). Производњом и пласманом органских производа на локална тржишта дата општина може остварити вишак прихода, а тиме и добру економску основу за одрживи развој пољопривредних газдинстава у српским енклавама. Мере које пољопривредни произвођачи примењују како би остварили веће приносе у производњи, поред позитивних, могу имати и негативне утицаје на агросистем. Није лако сачувати воће, поврће, житарице, биљке и остале производе без употребе хемијских средстава заштите. Под утицајем реторичких мишљења о неопходности вођења здравог живота, испитаницима се поставља питање *„који су то основни мотиви због којих се бавите органском пољопривредном производњом на газдинству?“.* Више од четвртине испитаника (26%) наводи здравствене разлоге као мотиве због којих производе еколошки здраву храну. Испитаници спомињу и економске разлоге (20.3%), еколошке разлоге (12.8%), али и, у знатно мањем проценту, али не занемарљивом у овом истраживању, подршку коју држава пружа органским пољопривредним произвођачима (2%). На питање *„да ли сматрате да је бављење органском производњом могуће у Вашој непосредној близини?“,* највећи број испитаника је одговорио да је бављење органском производњом могуће и да природни потенцијали то дозвољавају (66.9% испитаника), док скоро трећина испитаника сматра да бављење органском производњом није могуће

или немају став о томе (34.1% испитаника). Руралне области Косова и Метохије јесу предели од изузетне природне вредности и, самим тим, могу бити представљене као истинске сеоске оазе које одликује разноликост културне баштине (Tripković i dr., 2022, str. 501). Пољопривредна производња је у готово свим општинама у периоду стагнације, а основни недостаци су, према мишљењу испитаника, низак ниво техничке опремљености подобне за производњу и недостатак адекватне механизације. Један од великих проблема развоја органске пољопривреде на Косову и Метохији јесте и сертификација производа. Наиме, на Косову и Метохији не постоји акредитовано тело за сертификацију органских производа, него се у те сврхе ангажују организације из Северне Македоније и Албаније. Као једно од идејних решења намеће се могућност групне сертификације, што захтева удруживање пољопривредника. На питање *„да ли имате потребу или услове за проширењем капацитета производње на свом газдинству?“* испитаници су били супростављени што се одговора тиче, тако да је 34.7% испитаника одговорило да планира проширење производње, али нема услове за то, 18.6% испитаника истиче да планира проширење производње, мада је за њих лимитирајући фактор недостатак знања о суштини органске пољопривредне производње, само 11% испитаника има услове и планира проширење производње, док 35.8% испитаника нити размишља, нити има потребу за проширењем производње. Надовезујући се на питање о проширењу производње, испитаници су исказали своје ставове и о могућности усавршавања у области органске производње. Оправданост развоја органске пољопривредне производње, али и трансформација руралних средина јачањем газдинстава, огледа се у обезбеђивању људског капитала, односно појединаца који поседују знање, вештине и креативност за обављање различитих послова (Трипковић, 2023). Нешто мање од трећине испитаника (28.7%) изјаснило се да би похађали неки вид едукације у органској производњи, уколико би то било организовано у њиховој општини. Добар део испитаника (23.2%) заинтересован је за едукацију ако би била организована од стране стручних лица, или ако би добили сертификате о завршеном курсу (13.2%). Знатно мањи број испитаника свакако планира усавршавање у овој области (11%), а 23.6% уопште не размишља о томе.

На својим газдинствима органски произвођачи сусрећу се са баријерама, како у производњи, тако и у маркетингу (Bojičić & Tripković, 2023, str. 380). Ове баријере директно утичу на производни процес, али и на мотивисаност и жељу произвођача да наставе са процесом конверзије. Губици у производњи изазвани временским приликама

(72%) на страни производње, као и нестабилна органска тржишта (51.7%) на страни маркетинга, јесу препреке са којима се сусрећу произвођачи органске хране на својим газдинствима на Косову и Метохији. Поред наведених, јављају се и додатне баријере које отежавају сам процес производње, а овде се мисли на: високе трошкове улагања (11.5%), губитке у производњи због корова (9.5%), губитке који су изазвани штеточинама (7.1%), неразумевање значаја органске производње (7.1%), али и све учесталији маркетиншки проблеми попут, проналажења купаца (13.5%), недоступности информација (8.4%), постојања великог броја произвођача конвенционалних производа (7.1%) и недовољна развијеност маркетиншких мрежа (3.7%) (Bojičić & Tripković, 2023, str. 380). Анализирајући поменуте баријере, претпоставља се да би члановима газдинстава сваки облик финансијске подршке значио и подстакао их да буду бољи у ономе што раде, а тиме би сигурно обезбедили опстанак у свом родном месту. Приступ финансијама у пољопривреди и органској пољопривредној производњи идентификован је као ограничавајући фактор развоја, у смислу фиксних и варијабилних инпута (Ljumović i dr., 2015). Више од 90% испитаника истакло је да би им значио неки вид субвенција, или локалне, или међународне помоћи на газдинству. Када је реч о конкретном износу који би их подстакао на даљи рад, испитаници су били једногласни и, без обзира на разлике у површини земљишта коју имају у свом власништву, навели су износ од 4.000,00 евра као износ који им је потребан за обављање делатности. Сопствена средства (89%), према резултатима спроведеног истраживања, у највећем броју случајева јесу извор финансирања који испитаници користе за имплементацију органске производње, што значи да се они ослањају на самостално финансирање (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 462). Само 2% испитаника је до сада користило неки облик субвенција, а разлог томе је што висина субвенција у овој области није довољна да покрије све трошкове производње (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 462). Од 2000. године Европска унија издвојила је око 100 милиона евра за подршку пољопривредном сектору на Косову и Метохији, а поред ње, значајну финансијску подршку пружају и Светска банка, Аустријска развојна агенција (ADA), USAID, Данска интернационална развојна агенција (DANIDA), GIZ и многи други (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 462). И у извештају OSCE-а (2019) се наводи да су рурална економија и пољопривредни сектор Косова и Метохије напредовали уз помоћ донатора, чиме је поправљено 15.000 трактора и 900 разних пољопривредних машина, додељено је 3.000 грла стоке, 35.000 тона ђубрива подељено је на 48.000 пољопривредних газдинстава и извршене су поправке које ће омогућити наводњавање више од 25.000 хектара земље.

1.7.2. Дискусија

Адекватна просторна лоцираност природних потенцијала, у корелацији са разноликим облицима рељефа, више него позитивном микроклимом и добрим типовима тла, потврђује чињеницу да на Косову и Метохији постоји основа за узгој органских пољопривредних култура. Сама претпоставка да је храна добијена органским путем здравија и да садржи калијум, гвожђе, фосфор и магнезијум, а не хемикалије које загађују воду, ваздух и земљиште, органски начин производње чини атрактивнијим (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 467). Узгој пољопривредних култура има дугу традицију на територији Косова и Метохије, што потврђује и истраживање. Процес узгоја ових култура директно зависи од узраста испитаника, просечних примања газдинстава, броја чланова газдинстава, као и од површине земљишта коју испитаници имају у свом власништву.

Табела 1.8. Корелациона матрица анализираних варијабли (*)

	V1	**V2**	**V3**	**V4**	**V5**	**V6**	**V7**	**V8**	**V9**	**V10**
V1	1									
V2	-0.159	1								
V3	0.259	0.167	1							
V4	-0.107	0.016	0.071	1						
V5	0.022	-0.178	0.034	0.218	1					
V6	0.029	-0.141	0.029	0.238	0.229	1				
V7	-0.114	-0.056	-0.152	0.056	0.017	0.464	1			
V8	-0.033	-0.212	-0.113	0.069	0.197	0.196	0.017	1		
V9	-0.036	0.287	0.145	0.218	0.206	0.070	0.131	0.041	1	
V10	-0.208	0.261	0.078	0.067	0.110	0.240	0.042	0.011	0.076	1
V11	0.105	-0.182	0.063	0.034	0.014	0.154	0.021	0.283	0.157	0.116
V12	0.058	0.352	0.118	0.268	0.119	0.035	0.024	0.083	0.165	0.237

ЛЕГЕНДА

V1 – пол	V7 – органски производи су здравији
V2 – године старости	V8 – губици због корова
V3 – општина	V9 – конкуренција
V4 – структура газдинства	V10 – проширење производње
V5 – врста производње	V11 – финансијска подршка
V6 – учесталост куповине	V12 – субвенције

Извор: Истраживање аутора

Табела 1.9. Корелациона матрица анализираних варијабли (**)

	V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9	V10
V1	1									
V2	-0.159	1								
V3	0.261	0.097	1							
V4	-0.107	0.016	0.219	1						
V5	0.022	-0.178	0.317	0.099	1					
V6	0.029	-0.141	0.211	0.014	0.569	1				
V7	0.356	-0.368	-0.019	0.003	0.025	0.323	1			
V8	0.019	0.014	0.153	0.144	0.137	0.550	0.220	1		
V9	-0.031	0.071	0.295	0.214	-0.255	0.008	0.031	-0.193	1	
V10	-0.208	0.261	0.145	0.165	0.187	0.429	0.066	0.237	0.175	1
V11	0.239	-0.128	0.068	0.352	-0.089	0.243	0.173	0.286	0.046	0.111
V12	0.028	0.136	-0.052	0.119	-0.196	0.217	0.348	0.004	0.073	0.118
V13	-0.087	-0.201	0.138	0.258	-0.392	-0.049	0.329	0.170	0.245	-0.025
V14	0.084	-0.026	0.167	-0.269	0.116	-0.058	0.157	-0.129	0.012	0.012

ЛЕГЕНДА

V1 – пол	V8 – задовољство органским производима
V2 – године старости	V9 – хранљиве вредности
V3 – просечна примања	V10 – проширење капацитета
V4 – структура газдинства	V11 – економска добит
V5 – врста производње	V12 – познавање органских производа
V6 – учесталост куповине	V13 – бављење органском производњом
V7 – образовање	V13 – трошкови

Извор: Истраживање аутора

Иако постоји високо статистички значајан однос између променљивих *„просечна примања газдинства“* са *„степеном учесталости куповине органских производа“* ($p = 0.000$), Пирсонов коефицијент је прилично низак ($\rho = 0.211$) и ова веза може се окарактерисати као незнатна позитивна веза. Тако, са великом вероватноћом можемо тврдити да су купци органских производа високе платежне моћи, али не и то да они који их не купују, не раде то само због недостатка новца. Незнатна позитивна веза између посматраних варијабли последица је разлике у месту становања испитаника. Испитаници у Косовскомитровачком и Косовском округу имају већа просечна примања по газдинству, што им омогућава да више новца издвајају за куповину органских производа, за разлику од испитаника у Косовскопоморавском и Призренском округу,

чија су просечна примања по газдинству знатно нижа. Негативна веза ($\rho = -0.141$) између променљивих *„степен учесталости куповине органских производа“* и *„године старости“* испитаника, уз високу статистичку значајност ($p = 0.015$), указује да старији испитаници ређе купују органске производе и обрнуто. Највећи број испитаника старијих од 40 година живи и у руралним срединама, у општинама Обилић и Вучитрн, и у урбанијим срединама, општина Лепосавић. Оно што је интересантно за ову групу испитаника јесте да они у већини случајева имају завршену само основну или средњу школу, што се дефинитивно одражава на њихове одлуке о куповини органских производа. Дакле, *„степен учесталости куповине органских производа“* је у слабој, али позитивној вези са *„степеном образовања“* испитаника ($p = 0.000$; $\rho = 0.323$). Незнатна негативна веза ($\rho = -0.114$) између варијабли *„пол“* и *„органски производи су здравији од конвенционалних производа“* је статистички значајна ($p = 0.050$), што потврђује да су већински потрошачи органских производа жене које живе на газдинствима чија су просечна примања већа и које су вишег степена образовања. Упоређујући резултате овог истраживања са међународним истраживањима, увиђа се да су до истих резултата дошли и Lockie и сарадници (2005), Stobbelaar и сарадници (2006) и Torjusen и сарадници (2001) који су истакли да жене вишег образовања и већих примања, које привређују у градским и приградским насељима, имају израженију свест о здравој исхрани и заокупљеније су здравственим и еколошким проблемима, у односу на жене које живе у руралним срединама.

Понашање потрошача у процесу куповине резултат је њихове претенциозности да жеље и потребе задовоље на најбољи начин. Потрошачи органских производа приликом доношења одлуке о њиховој куповини разматрају, не само укус и изглед ових производа, већ и спремност да плате произод који има здравствене, друштвене и еколошке предности. Пирсонов коефицијент корелације ($\rho = 0.550$) између *„степена учесталости куповине органских производа“* и *„задовољства понудом органских производа“* указује на средње јаку позитивну везу између ових варијабли, уз веома високу статистичку значајност ($p = 0.000$). Што је веће задовољство понудом органских производа, то се органски производи чешће купују. Мушки испитаници задовољни су понудом органских производа који се нуде на тржишту на Косову и Метохији. Ово задовољство приписује се томе да је мушки пол епитет за неког ко је „глава куће“ и ко има већа просечна примања у поређењу на испитаницама женског пола, што је и потврђено на примерима мушких испитаника у општинама Косовска

Митровица, Лепосавић, Грачаница и Штрпце, чија су просечна примања у износу од 80.000,00 динара већа у односу на примања испитаница које живе у наведеним општинама, а крећу се у распону између 40.000,00 и 60.000,00 динара. Пирсонов коефицијент корелације ($\rho = 0.153$) говори да постоји слаба, али позитивна веза између варијабли *„просечна примања газдинства“* и *„задовољство понудом органских производа“* уз статистичку значајност ($p = 0.008$). Није лако произвести производ који је аутентичан и који пружа нешто ново и другачије потрошачима за разлику од производа који су присутни на тржишту. Лепеза понуде органске хране мора бити богата и разноврсна на пијацама, у продавницама, у малопродајним објектима, у угоститељским објектима, како би потрошачи на сваком кораку могли да уживају у њиховим чарима.

Незнатна негативна веза ($\rho = -0.193$) између *„задовољства понудом органских производа“* и *„хранљиве вредности“* органских производа, као основног разлога за куповину, је високо статистички значајна ($p = 0.002$). Хранљива вредност један је од битнијих разлога куповине органских производа, али не и најважнији. Млађи испитаници описују хранљиве вредности као суштински мотив куповине органских производа, док старији испитаници истичу да примарно место припада укусу и позитивном утицају на здравље који органски производи имају. Поред позитивног утицаја на здравље, хранљивих вредности и осталих атрибута који се приписују органским производима, потрошачи очекују да понуда органских произвођача оправдава премијску цену коју су они спремни да плате. Испитаници органске производе купују у супермаркетима и на пијацама од особа у које имају поверење, родбине или комшија, а органски произвођачи храну дистрибуирају људима из свог непосредног окружења. Слаба негативна веза ($\rho = -0.196$) утврђена је између варијабли *„врста производње“* и *„познавање принципа органске производње“*, уз статистичку значајност ($p = 0.001$). Уочене разлике у ставовима испитаника импликативно су одраз неравномерне заступљености органске пољопривредне производње на Косову и Метохији по окрузима. У Косовскомитровачком округу се 43% испитаника бави узгојем органске хране, коју производе и прерађују поштујући прописане еколошке принципе, а у општинама Витина и Липљан, у којима је заступљена конвенционална производња, познавање органских принципа није на завидном нивоу. Многи органски произвођачи упуштају се у ризик звани органска пољопривредна производња, а да притом нису ни свесни колико посвећености захтева бављење овом

делатношћу. Примера ради, услед проблема са фрагментацијом земљишта, органским произвођачима даје се савет да покушају да полако и темељно на својим земљиштима сагради производни простор на коме ће граница између људских активности и онога што је природа створила бити једва приметна.

X_1 Веома високо статистички значајан однос ($p = 0.000$) утврђен је између варијабли *„структура газдинства“* и *„бављење органском производњом“*, са Пирсоновим коефицијентом корелације ($\rho = 0.258$). Супротно од трочланих газдинстава у Косовскопоморавском округу, која се баве конвенционалном пољопривредом, газдинства у Косовскомитровачком округу јесу газдинства која, на површини већој од 8 хектара коју имају у свом власништву, примењују начела узгоја органске хране, при чему су у општини Лепосавић заступљене органска биљна производња и органска воћна производња, а у општини Зубин Поток приметан је развој сточарске органске производње (Bojičić & Tripković, 2023, str. 381). Средње позитивна веза између посматраних варијабли, поред површине обрадивог земљишта, последица је и промена у бројности чланова газдинства. Тако, у Косовском округу, у општини Липљан, пољопривредну органску производњу на површини између 12 и 15 хектара обавља једногенерацијска породица, која броји до три члана (Bojičić & Tripković, 2023, str. 380). Утврђена позитивна корелација између наведених варијабли говори да је структура газдинства, са аспекта бројности чланова и површине земљишта, кључни параметар развоја органске пољопривредне производње у готово свим окрузима на Косову и Метохији, чиме је доказана Хипотеза 1 у прелиминарном истраживању.

„Врста производње“ којом се испитаници баве је у слабој, али позитивној вези са *„губицима у производњи због корова“* ($p = 0.033$; $\rho = 0.197$). Корови су велика претња и код 40% испитаника овог истраживања који се баве производњом зачинског и ароматичног биља у органској пољопривреди, па је страх од њиховог неуспешног сузбијања, без синтетички произведених хербицида, једна од препрека за ове произвођаче. У суштини, циљ органске производње није елиминисање корова са парцела, већ проналажење начина да он буде на нивоу који је прихватљив и на коме не утиче на принос гајених култура. Када је реч о баријерама у маркетингу, утврђено је да постоји статистички значајан однос између *„врсте производње“* и *„постојања конкуренције са „неорганским“ производима“* ($p = 0.025$; $\rho = 0.206$). Недовољно

развијена свест о бенефитима органских производа, као и високе цене истих, доводе до тога да су потрошачи и даље верни конвенционалној производњи, што органским произвођачима, према наведеним резултатима, претежно у општинама Лепосавић и Косовска Каменица, намеће бреме ризика и неповерења. На наведену тврдњу надовезује се и то да постоји веома високо статистички значајан однос ($p = 0.000$) између варијабли *„врста производње“* и *„бављење органском производњом“* могуће је у непосредној близини, док је Пирсонов коефицијент корелације негативан ($\rho = -0.392$). Како је органска производња највише заступљена у Косовскомитровачком округу, а најмање у Призренском округу, неопходно је направити баланс, односно креирати конкретан програм развоја тржишта који ће утицати на оне који се баве пољопривредном производњом да крену у процес конверзије, чиме ће њихова производња бити усклађена са потребама локалног тржишта.

$X_{1/1}$ Утврђено је да постоји високо статистички значајан однос између варијабли *„степен образовања“* и *„бављење органском производњом “* ($p = 0.000$; $\rho = 0.329$). Посматрајући виталност, образовање, предузетничке потенцијале, спремност за прихватање иновација и традиционална знања чланова газдинстава, као и појединаца заинтересованих за покретање посла, сигурно је да радна снага са својим знањем и вештинама може допринети свеукупном развоју органске пољопривредне производње. Испитаници који имају завршене мастер или магистарске студије показују већи степен интересовања за бављење органском производњом (39.4%), у поређењу са испитаницима основног и средњег образовања (27.8%). Наведене разлике су последица и различитих начина живота који испитаници воде. Испитаници вишег нивоа образовања, поготово у општинама Косовска Митровица, Лепосавић и Звечан, у чешћој су интеракцији са људима сличног нивоа образовања и у прилици су да размењују мишљења и информације о узгоју органске хране. За разлику од њих, испитаници у општинама Ранилуг, Косовска Каменица, Липљан и Витина, који су већински средњег образовања, показују одређени ниво страха и несигурности, тврдећи да би похађали едукативне програме како би унапредили знање о органским производима.

$X_{1/2}$ Хипотеза 1/2 потврђена је постојањем везе између варијабли *„године старости“* и *„бављење органском производњом“*, која је веома статистички значајна ($p = 0.001$; $\rho = -0.201$). Постоје окрузи у којима су произвођачи органских производа изразито ретки, као што је случај са органским произвођачима у општинама у Призренском округу, док, с друге стране, заинтересованост за органском производњом све је већа у општинама које припадају Косовском округу. Носиоци пољопривредних газдинстава у енклавама јесу људи у годинама који се примарно баве пољопривредном делатношћу, док млађа популација мигрира тражећи боље услове за живот уз лакши, а боље плаћен посао и није заинтересована за обрађивање земљишта. Изузетак јесу општине Обилић, Вучитрн и Лепосавић, где се највећи део млађих испитаника бави органском пољопривредном производњом (42.3%). Према њиховим речима, осећај да си „свој на своме“ са жељом „сам свој газда“ јесте покретач оживљавања српских газдинстава у овим општинама. И те како је битно знати да село и даље о(п)стаје као једна од опција за живот.

$X_{1/3}$ Између варијабли *„општина у којој живите“* и *„врста производње којом се бавите“* постоји веома високо статистички значајан однос ($p = 0.000$; $\rho = 0.034$), што значи да се испитаници баве оном врстом производње која је карактеристична за општину у којој живе. Општине у Косовском округу идеалне су за узгој воћа и поврћа, лековито биље и шумски плодови узгајају се у Косовскопоморавском округу, призренски округ је Богом дан за узгајање винове лозе и прављење одличног вина, пећки округ познат је по узгоју малина, док је косовскомитровачки округ резервисан за узгој јагодичастог воћа и сточарства у местима са већом надморском висином (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 465). У складу са наведеним јесу и одговори испитаника о делатностима којима се баве, где је 39.6% испитаника у општинама у Косовском округу навело узгој јабуке и шљиве као примарну производњу на својим газдинствима, док је испитаник из Призренског округа издвојио производњу и прераду грожђа као делатност којом се искључиво бави на газдинству. Такође, узгој зачинског и лековитог биља везује се за испитанике у Косовском Поморављу (34.3%), а производња јабука и развој сточарства присутни су у општинама на северу Косова и Метохије (43%).

Постоји високо статистички значајан однос ($p = 0.009$) између варијабли *„пол“* и *„економска добит“* са Пирсоновим коефицијентом корелације ($\rho = 0.239$), што значи да је реч о слабој позитивној вези између варијабли. Мушки испитаници као примарни мотив за бављење органском производњом наводе економску добит, док у други план стављају еколошке и здравствене разлоге, као и подршку државе. Иако је утврђено постојање статистички значајног односа ($p = 0.024$) између променљивих *„пол“* и *„проширење капацитета производње“,* коефицијент корелације говори о постојању слабе и негативне везе између њих ($\rho = -0.208$). Женске испитанице показале су мању жељу и мотивисаност за проширењем капацитета производње, док су мушки испитаници, поготово у општинама Лепосавић и Грачаница, дали супротне одговоре, истичући да су задовољни финансијском подршком коју добијају, што је довољан разлог да размишљају о проширењу производње. Велики број пољопривредних произвођача на Косову и Метохији пољопривредну производњу доживљава као неисцрпну делатност и теже да у производњи остваре максимум уз минимална улагања, не схватајући да њихове активности угрожавају животну средину.

$X_{1/4}$ Утврђена веза између променљивих *„површине обрадивог земљишта“* и *„проширења капацитета производње“* је позитивна, уз веома високу статистичку значајност ($p = 0.000; \rho = 0.165$). Потребе за проширењем капацитета производње уочене су у Косовскомитровачком округу, у коме 21.5% газдинстава своју пољопривредну делатност обавља на површини већој од 8 хектара, а пет газдинстава (2.6%) на 15 хектара обрадивог земљишта. У Косовском округу, на основу истраживања, испитаници у свом власништву имају до 3 хектара обрадивог земљишта (42%), од 8 до 11 хектара је у власништву 21% газдинстава, док газдинства са површином већом од 12 хектара нису регистрована, а свега 20% пољопривредника бави се органском пољопривредном производњом, претежно у Косовској Каменици, и то на површини до 3 хектара, те они не размишљају о проширењу капацитета производње. Овим је доказана и хипотеза 1/4.

Пирсонов коефицијент ($\rho = 0.269$) говори о слабој позитивној вези између *„површине обрадиог земљишта*“ органског произвођача и „*трошкова улагања“*, *уз* високу статистичку значајност ($p = 0.004$). Трошкови улагања, као ограничавајући фактор у производњи, директно утичу на потребе органских произвођача за

проширењем капацитета производње. Ово се односи на органске произвођаче воћа у општинама Лепосавић и Звечан, имајући у виду да врсте и сорте воћа морају бити стриктно адаптиране на услове локалне средине. За разлику од њих, произвођачи повртарских органских производа у општинама Грачаница и Ново Брдо суочавају се са проблемима уситњености, односно фрагментације земљишта, што представља препреку за развој одрживе производње, рентабилно коришћење савремене механизације и смањење трошкова производње.

Између варијабли *„године старости*“ и *„проширење капацитета производње“* постоји средње јака веза ($\rho = 0.261$), уз статистичку значајност ($p = 0.004$). Млађи испитаници, борећи се за економски просперитет, континуирано улажу у развој органске производње на Косову и Метохији. Сагласно наведеном, приметно је да је у појединим општинама дошло до ревитализације газдинстава од стране млађих чланова који на њима живе, што у великој мери може допринети развоју органске пољопривредне производње. У вези с тим, између варијабли *„године старосити“* и *„потреба за финансијском подршком“* постоји статистички значајан однос ($p = 0.048$; $\rho = -0.182$). Последично, постоји високо статистички значајна веза између *„површине обрадивог земљишта“* и *„субвенције“* ($p = 0.004$; $\rho = 0.268$) које би подстакле развој органске производње. Готово једногласно, испитаници су истакли да би им значио било који облик субвенција као подстицај за развој органске производње. Као екстремум издваја се релативно мали број органских произвођача из Косовскомитровачког округа, који обрађују до 3 хектара земљишта. Неки од разлога за одбијање подршке коју држава пружа јесу добра просечна примања и заједнички рад чланова газдинства, чиме они могу покрити све врсте трошкова са којима се сусрећу у органској производњи.

Да би се на што реалнији начин приказало тренутно стање, као и будући потенцијали развоја органске пољопривредне производње на Косову и Метохији, у наставку ће *SWOT* анализом, као најчешће коришћеном техником у стратегијском менаџменту и стратегијском планирању, бити приказане снаге, слабости, шансе и претње за њену импламантацију на косовско-метохијским газдинствима. *SWOT* анализом у органској пољопривредној производњи може се помоћи пољопривредним произвођачима да разумеју своје окружење, анализирају конкурентске предности, усмере своје стратегије и адаптирају се на промене у постојећим тржишним условима.

Табела 1.10. *SWOT* анализа органске пољопривредне производње на Косову и Метохији

СНАГЕ:	**СЛАБОСТИ:**
✓ структура пољопривредног земљишта на Косову и Метохији погодна је за развој органске пољопривредне производње; ✓ уситњеност земљишта; ✓ фрагментисаност земљишта; ✓ велика површина квалитетног земљишта; ✓ очувана животна средина; ✓ очувана природа у брдско-планинским пределима; ✓ постојање традиционалнх породичних газдинстава; ✓ жеља за модернизацијом породичних газдинстава; ✓ жеља за привређивањем на газдинствима; ✓ заинтересованост становништва за бављење органском производњом; ✓ свест потрошача о томе колико су органски производи здрави; ✓ висока стопа незапослености као шанса за покретање сопственог бизниса; ✓ интересовање страних инвеститора; ✓ жеља за едукацијом у области органске производње; ✓ системско образовање и обука, почев од средње Пољопривредне школе у Лешку и Пољопривредног факултета у Лепосавићу; ✓ организовање бројних едукација уз присуство еминентних предавача; ✓ започета међународна сарадња; ✓ знатна подршка донатора; ✓ тренд развоја органског сектора; ✓ значајан број регистрованих органских произвођача.	✓ нетранспарентна законска регулатива; ✓ нетранспарентност правне подршке; ✓ тешкоће са сертификацијом органских производа; ✓ непостојање сертификационих тела; ✓ недовољно развијено тржиште органских производа; ✓ недовољно улагања у неформално образовање; ✓ недовољна заступљеност органских производа на иностраним тржиштима; ✓ ниска куповна моћ потрошача; ✓ слаба сарадња међу кооперантима; ✓ недостатак субвенција; ✓ недовољна институционална подршка; ✓ неискоришћеност страних фондова; ✓ недовољна подршка локалних органа; ✓ недовољан број задруга; ✓ недовољна сарадња између газдинстава и задруга; ✓ недовољан број социјалних предузећа; ✓ недовољан број малих и средњих предузећа; ✓ низак ниво прераде органских производа; ✓ недовољна развијеност маркетинг стртегије органских произвођача; ✓ непостојање базе података о органским произвођачима.

ШАНСЕ:	**ПРЕТЊЕ:**
✓ извоз органских производа са посебним акцентом на воћне прерађевине; ✓ извоз производа са националном ознаком; ✓ извоз органски произведеног меда; ✓ извоз органских шарских производа; ✓ пласман органских производа у државе чланице Европске уније; ✓ пласман органских производа у државе Западног Балкана чиме се јача сарадња међу државама; ✓ могућност пружања међусобне подршке и размене искустава између кооперанатa; ✓ организовање првог органског сајма на коме би били представљени органски производи произвођача са територије Косова и Метохије; ✓ модернизација пољопривредног сектора кроз развој органске производње; ✓ оснивање кооперација; ✓ оснивање социјалних предузећа; ✓ оснивање малих и средњих предузећа; ✓ оснивање нових и обнављање постојећих задруга; ✓ отварање едукативних центара, посебно у енклавама; ✓ развојем органске производње повећала би се ангажованост жена у пословима на газдинствима; ✓ могућност развоја органске делатности као примарне делатности која доприноси расту БДП-а; ✓ модернизација пољопривредног сектора помоћу органске производње; ✓ примена савремених технологија на газдинствима.	✓ све већи проценат старије популације у руралним срединама; ✓ слаба развијеност газдинстава; ✓ низак ниво конкурентности; ✓ лоши маркетинг канали; ✓ недостатак пољопривредних задруга; ✓ недовољна едукација за органске произвођаче; ✓ недовољна подршка произвођачима који се налазе у фази конверзије; ✓ недовољна препознатљивост органских производа; ✓ маргинализација сектора органске производње у земљама Западног Балкана које нуде сличан асортиман производа; ✓ недостатак координације међу газдинствима; ✓ нижа цена производа у односу на цену истих у државама Западног Балкана; ✓ изостанак националног лога; ✓ политичка дешавања; ✓ сукоби међу етничким групама; ✓ немогућност реализације и организовања едукација; ✓ велики број увезених производа, што умањује конкурентност домаћих органских производа; ✓ низак проценат извоза органских производа; ✓ слабе везе утичу на недовољну развијеност међународног тржишта.

Извор: Истраживање аутора

Одговор на истраживачко питање 1:

На основу резултата прелиминарних истраживања закључује се да органска производња игра битну улогу у развоју српских газдинстава на Косову и Метохији. Богати природни потенцијали, претежно руралне средине, мале површине обрадивог земљишта и традиционалне породице, само су неке од карактеристика које могу унапредити њену примену у будућности. Шанса и идеја као основни покретачи постоје, потребно је само доста времена и ентузијазма да би органска производња добила своје верне неговатеље и потрошаче, јер је њихово задовољство и посвећеност одраз успешности овог концепта. Како чувени Цицерон каже: *„ако пратимо природу као вођу, никад нећемо залутати.“*

Низак ниво образовања, недовољна финансијска помоћ, традиционалне навике и изостанак подршке млађих чланова породице додатни су разлози због којих пољопривредна газдинства страхују да прихвате изазове које са собом носи органска пољопривредна производња у Косовскомитровачком округу, Косовском округу, Косовскопоморавском округу, Призренском округу и Пећком округу (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 467). Наведени проблеми органских произвођача могу се решити путем усклађене аграрне политике, стратегијом одрживог развоја и адекватним мерама (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 467), што значи да производња здраве хране може бити постулат задовољења егзистенцијалних потреба, али и фактор ревитализације свакако застарелих газдинстава. Примарни циљ развијања руралних средина на Косову и Метохији мора бити усмерен на подизање свести младих да се ангажују и боре за своја газдинства, као симболе породичних вредности (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 467). Пружањем подршке пољопривредним произвођачима у узгоју органске хране могу се остварити дугорочне користи чиме би се креирало јединствено тржиште органских производа у аутономној покрајини Републике Србије, на коме би били представљени производи, попут лубеница, јабука, шљива, воћних сокова, меда, паприка и млечних производа, а који су својствени по јединственом укусу и мирису. Швами Вивекенанда, индијски хиндуистички монах и главни следбеник индијског мистика Рамакришне, једном приликом је рекао: *„Узми једну идеју. Учини је својим животом – мисли о њој, сањај је, живи ту идеју. Пусти да мозак, мишићи, нерви, сваки део тела буде пун те идеје и пусти све друге идеје на миру. То је пут ка успеху.”*

2. МАЛА И СРЕДЊА ПРЕДУЗЕЋА И СОЦИЈАЛНА ПРЕДУЗЕЋА У ОРГАНСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

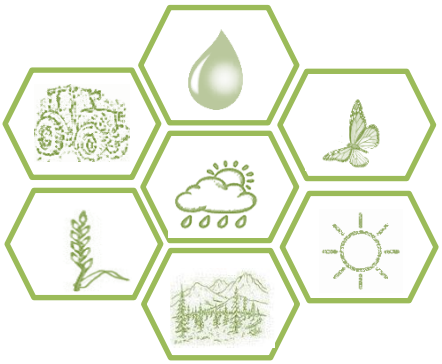

„Кад год видите успешно пословање, сетите се да је једном неко донео храбру одлуку.“

Питер Дракер

Турбулентни услови живота, праћени ратним дешавањима и трансформационим процесима, отежавају развој тржишне привреде Косова и Метохије. Изостанак потпуне административне и економске интеграције малих, средњих и социјалних предузећа у систем Привремених приштинских органа, уз искљученост из система Републике Србије и изостанак ефективних мера подршке надлежних државних органа одрживом развоју привреде у општинама са већински српским становништвом, додатно отежавају ионако лоше економске прилике на овим просторима (Janjić, 2017). Постигнути споразуми донети у циљу решавања билатералних односа, уместо процеса нормализације створили су сложено макроекономско окружење које, потиснуто недовршеним процесом приватизације и отежаним приступом капиталу, компликује пословање малих, средњих и социјалних предузећа на Косову и Метохији.

Кључне речи поглавља: мала и средња предузећа, пословне перформансе, мала и средња предузећа у органској производњи, линеарно програмирање, социјална предузећа, социјална предузећа у пољопривреди, жене на Косову и Метохији, мрежно планирање, пројекат.

Циљ поглавља:

- утврдити тренутно стање и потенцијале развоја малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији;
- утврдити потенцијале развоја социјалних предузећа у органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији;
- применом линеарног програмирања оптимизовати профит предузећа *Liostep*;
- применом мрежног планирања представити пројекат покретања органске пољопривредне производње;
- утврдити ставове жена о покретању посла у органској пољопривредној производњи.

2.1. УЛОГА И ЗНАЧАЈ МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У ПОЉОПРИВРЕДИ

Пољопривреда се издваја као темељ и основа остварења Миленијумских развојних циљева, који су настали као производ Миленијумске декларације прихваћене од стране 189 чланица Уједињених народа 2009. године, а који су усредсређени на борбу са сиромаштвом. О проблематици развојних циљева, Кофи Анан (Kofi Annan), дипломата и политичар родом из Гане, и седми генерални секретар Уједињених нација рекао је:

> *„Не можемо уживати у развоју без сигурности, не можемо уживати у сигурности без развоја, али не можемо уживати ни без поштовања људских права. Све док се сви ови утицаји не побољшају, нико неће постићи успех* (Tibo & Kovači, 2016, str. 25).*”*

Иако најновија истраживања показују да ће се пољопривредна производња до 2050. године повећати за 70%, приметно је, али и неоспорно, да демографски раст, климатске промене и урбанизација врше девастациони притисак на обрадиве површине земљишта. Тврдње да скоро три четвртине сиромашних у свету живе у руралним областима, као и да они децидирано зависе од пољопривреде, док је у државама у развоју поменута делатност од виталног значаја за економски раст, доводе до нужности повећања пољопривредне продуктивности и одрживости, а основни генератори развоја могу бити мала и средња предузећа. Изградња мањих прехрамбено-индустријских капацитета у руралним областима, који су самостални или пословно повезани са већим производним системима, представља добру шансу за производну диверсификацију, унапређење пољопривредних газдинстава и персонализацију пољопривредних занимања (Симоновић и др., 2017). Развој малих и средњих предузећа условљен је променама које данас настају у економији и друштву, стављајући у први план човека, његово знање, информисаност, креативност, што захтева брзу адаптацију, иновативност и флексибилност самог предузећа (Sajfert & Ožegović, 2009).

Као најдинамичнији подухвати у глобалној економији, мала и средња предузећа имају виталну мисију у развоју људског благостања било које државе (Naradda Gamage et al., 2020). Извештаји Светске банке потврђују да мала и средња предузећа обухватају 90% свих предузећа у свету, као и више од 50% радне снаге широм света, а само формална категорија истих остварује до 40% националног дохотка у економијама у

развоју (World Bank, 2023). Према проценама аналитичара, до 2030. године биће потребно 600 милиона радних места да би се апсорбовала растућа глобална радна снага, што развој малих и средњих предузећа, која иначе отварају седам до девет радних места, чини главним стратешким циљем за владе неких држава. Упркос оптимистичним предикцијама, учестале промене, праћене галопирајућим изазовима, научнике деле у две групе, од којих је прва мишљења да ће у новонасталим условима мала и средња предузећа нестати, а друга група истиче да, због својих специфичности, ова предузећа могу веома лако да препознају и освоје делове неискоришћеног тржишта које гарантује њихово перспективно деловање у будућности (Maletić & Ćeranić, 2010). Улога малих и средњих предузећа битна је у свим економијама, а посебно у државама у развоју које се налазе пред великим изазовима, у погледу решавања проблема високе незапослености и одрживог економског развоја (Asare et al., 2015; Ayyagari et al., 2007; St-Pierre et al., 2015; Zeng et al., 2010; Симоновић и др., 2017). Радно интензивни процеси малих и средњих предузећа утичу на смањење неједнакости у дистрибуцији дохотка и, последично, кроз смањење сиромаштва, остварују важну социјалну функцију отварањем радних места за особе из сиромашних слојева друштва и жене са мањим бројем алтернативних извора прихода (Sajfert & Odžegović, 2009). Оснивањем малих и средњих предузећа у различитим секторима потврђује се њихова транспарентност и успешност, а интересантно је да су многа, садашња велика, светски успешна предузећа, превасходно основана као мала и средња, те су, искористивши шансе тржишта, напредовала и еволуирала у једну сложену категорију. Захваљујући својој виталности, склоности ка предузимању ризичних подухвата и већој могућности за специјализацију, мала и средња предузећа се супериорније, од великих пословних система, прилагођавају захтевима потрошача, ревносним променама и јединственим стандардима пословања на светском тржишту (Beraha, 2011).

И поред тога што се XXI век сматра веком информационих технологија, пољопривреда остаје основна претпоставка људског постојања и тиме заслужује свеже идеје, али и континуална улагања у развој, како би се реализовала производња и прерада производа са додатном вредношћу. Полазећи од широке области коју пољопривреда обухвата, она може бити веома битна за мала и средња предузећа, нарочито са аспекта великих потенцијала у домену пољопривредне производње (Tomašević i dr., 2019). Одсуство устаљене дефиниције и свеобухватне таксономије малих и средњих предузећа често ограничава виђење значаја који она имају у прехрамбеним системима. У

последњој деценији предузети су одређени кораци ка бољем разумевању функција малих и средњих предузећа која послују у пољопривреди, али је наведено претежно ограничено само на мале фармере, инпуте и откуп, као и на услужна пољопривредна мала и средња предузећа. Минимизирање негативних утицаја на животну средину представља основу развоја малих и средњих предузећа у сектору пољопривреде, а овде се води рачуна о производњи и стварању „зелених“ средстава за живот, и то рециклажом отпада и производњом здраве, органске хране. Примењујући нове пословне моделе и иновативне технологије, поготову у тренуцима компактног и оперативног управљања, мала и средња предузећа у пољопривреди остварују изузетно високе профите (Yushkova et al., 2019). Међутим, извесно је да је сектор малих и средњих предузећа погођен озбиљним проблемима у пољопривреди, који се дешавају упркос усвајању и спровођењу годишњих државних програма подршке привредним субјектима, а повезани су са ограниченим ресурсима за развој пољопривреде и (не)дефинисаним спољним утицајима. Унапређење сектора малих и средњих предузећа у пољопривредној производњи мора се заснивати на адекватном приступу финансијама, али и на интеграцији малих пољопривредника на локална тржишта, чиме би се смањили трошкови производње, обезбедио приступ информационо-комуникационим технологијама, услугама развоја пословања, образовања и другим приликама које, на националном нивоу, могу повећати конкурентност државе.

Искуства развијених држава показују висок степен ефикасности и ефективности малих и средњих предузећа у пољопривреди, пошто су она основни фактор производног преструктурирања и развоја пољопривреде и руралних области (Вујичић & Ристић, 2006). Исти аутори (Вујичић & Ристић, 2006) говоре да, за разлику од сеоског газдинства, пољопривредна предузећа или породичне фарме које су трајно усмерене на робну производњу морају велику пажњу да посвете трошковима производње. Услов за опстанак малих и средњих предузећа у пољопривреди на тржишту јесте конкурента и, што је могуће, јефтинија производња, тако да добијени производи задовољавају стандарде квалитета (Зекић и др., 2007). Уколико се посматра структура управљања, мала и средња предузећа у пољопривреди могу се ослонити на еколошки прихватљиве производне технологије, што се позитивно рефлектује на појаву иновација у руралним подручјима, али и на побољшање стандарда производа и социо-економски положај становништва. Инсистирајући на одрживом и инклузивном развоју система исхране, мала и средња предузећа у пољопривреди потврђују своју кумулативну концепцију

оријентацијом на производњу хране, сакупљањем и дистрибуцијом производа и, уједно, њиховом прерадом и малопродајом, уз нужност постојања саветодавне и финансијске подршке. Агро саветовањем мали пољопривредници могу добити, и више него корисне, информације које се тичу доступности инпута и набавке пољопривредне опреме, узгајивачких пракси, примене технологија, заштите усева од штеточина и болести, тржишних трендова, цена усева и услуга за здравље животиња.

Природност малих и средњих предузећа у пољопривреди манифестује се и кроз њихову организациону структуру која је сложена, крајње разуђена и, по правилу, није издиференцирана, односно:

> *„Обично мала и средња предузећа, поред производње, развијају и функцију продаје и набавке, као и финансијске послове. Комерцијалне послове, или послове набавке и продаје, извршавају запослени у овим предузећима. За књиговодствене послове ангажују се специјализоване агенције, а за послове који се односе на развој и финансије упошљавају се, по потреби, стручњаци ван предузећа* (Симоновић и др., 2017, стр. 61, према Церанић и др., 2006). *“*

Даље, анализирајући поменуту организациону структуру, прави се разлика између следећих категорија малих и средњих предузећа у пољопривреди:

- полу-комерцијална газдинства, позната и као самостални пољопривредници који воде пољопривредне операције независно од великих пољопривредних предузећа;
- комерцијална мала газдинства која производе производе које пласирају на тржишта;
- газдинства средње величине која производе комерцијалне производе којима задовољавају егзистенцијалне потребе становништва;
- велика газдинства која своје производе пласирају на професионалан начин и имају приступ читавом сектору финансијких услуга (Global Partnership for Financial Inclusion & International Finance Corporation, 2011).

Свака од поменутих организационих форми има своје предности и недостатке, а њихово формирање врши се по основу утицаја разнородних фактора, попут величине земљишта, радне снаге, технологије коју (не) користе, начина пласирања производа, механизације коју употребљавају и ланца вредности (Слика 2.1).

велика газдинства

земљиште	величина обрадивог земљишта > 500 ha
радна снага	Квалификована
технологија	потпуно механизована
ресурси	банкарски кредити и/или екстерни капитал
производња	потпуно комерцијална и доларизована
капацитет	приступ тржишту, развијена логистика
ланац вредности	добро позициониран унутар ланца вредности

средња газдинства

земљиште	величина обрадивог земљишта је 20-500 ha
радна снага	комбинација чланова газдинства и радника
технологија	делимично механизована
ресурси	ограничен приступ банкарским кредитима
производња	углавном комерцијална
капацитет	разуман приступ тржишту
ланац вредности	слаба позиција

комерцијална газдинства

земљиште	величина обрадивог земљишта је 2-20 ha
радна снага	породични рад
технологија	минимална механизација
ресурси	неформалне финансије
производња	делимично комерцијална
капацитет	маркетинг капацитет кроз гупне структуре
ланац вредности	положај зависи од снаге групе

полу-комерцијална газдинства

земљиште	величина обрадивог земљишта је до 2 ha
радна снага	број зависи од чланова газдинства
технологија	ниска технологија, мали приступ знању
ресурси	ограничени ресурси
производња	производња комерцијалних производа
капацитет	ограничени капацитет маркетинга
ланац вредности	рањиви у ланцима снабдевања

Слика 2.1. Врсте малих и средњих предузећа у пољопривреди

Извор: Global Partnership for Financial Inclusion & International Finance Corporation, (2011). *Scaling up access to finance for agricultural Smes policy review and recommendations.* https://www.gpfi.org/sites/gpfi/files/documents/G20_Agrifinance_Report%20%28FINAL%20ONLINE%29.pdf, (приступљено 6. јун 2023).

2.2. ПОСЛОВНЕ ПЕРФОРМАНСЕ МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У ПОЉОПРИВРЕДИ

Савремено пословно окружење одликују непредвидивост, динамичност, комплексност и хетерогеност, које инсистирају и захтевају на примени мултидимензионалних мерила за оцену перформанси предузећа (Domanović, 2013). Из овога произилази да управљање перформансама у предузећима мора бити структурално и дугорочно, а све ради дефинисања циљева и ресурса који делују проактивно на запослене и усмеравају их ка остварењу планираних резултата. Концепт перформанси није устремљен једино на остварене резултате, нити на мерење планираних и остварених резултата, а самим тим и на аутпуте, већ и на инпуте, који су прекопотребни за процес производње или реализацију планираних активности предузећа. Врло често цитирана реченица Џејмса Харингтона (James Harrington) гласи:

> *„Ако нешто не можете измерити – не можете га ни схватити; ако га не можете схватити – не можете га ни контролисати; ако га не можете контролисати – не можете га побољшати* (Захар-Ђорђевић, 2019, стр. 23).*“*,

што значи да је мерење перформанси суштински важно у процесу планирања и анализирања оствареног учинка предузећа. Како потврђују Andersen и Fagerhaug (2002), у XV веку термин *performance* користио се за описивање одређене врсте игре или извођења. Дати појам временом је добио потпуно нову конотацију и у енглеско-српском пословном речнику дефинише се као извршење, извођење, обављање; представа, наступ; снага, рад (машине); учинак, постигнути резултат (Захар-Ђорђевић, 2019, према Landa, 2006). Свакако је Samsonowa (2012) дао једну од најуопштенијих појашњења перформанси говорећи да *„перформанса није апсолутна, већ релативна мера успеха која се односи на степен постигнућа циљева предузећа“.* Између осталог, бројни аутори перформансе поистовећују и са појмовима ефикасности и ефективности (Neely et al., 2002). Управљање перформансама је континуални процес идентификације, мерења и развоја перформанси појединаца и тимова, и усклађивања перформанси са стратешким циљевима предузећа на свим нивоима (Yadav & Dabhade, 2013, према Захар-Ђорђевић, 2019).

Проблеми малих и средњих предузећа, осим недостатка капитала и кредита, обухватају и недостатак квалификованих радника и сировина, неадекватну структуру, недостатак менаџерске, маркетиншке и техничке експертизе и ограничене примене

нових технологија (Jamil & Mohamed, 2011). Премда је одрживи учинак основни предуслов успеха предузећа, од њега се очекује да се прилагоди пословном окружењу, заједно са променама у тржишном окружењу, који се састоје од купаца, конкурената и других сила које могу изменити начин функционисања (Rekarti & Doktoralina, 2017). Пословање малих и средњих предузећа у пољопривреди праћено је појавама које се огледају у сезонским активностима, високим производним трошковима, спором обрту капитала и везивању средстава за дужи временски рок (Vuković et al., 2018). Финансирање производње сопственим капиталом отежава процес производње, а разлог је што се роба неће одмах реализовати по завршетку процеса производње, чиме се продужава време везивања финансијских средстава (Jakšić et al., 2011). Претходно наведене активности малих и средњих предузећа у пољопривреди значајно утичу на њихове пословне перформансе, које се оцењују на основу следећих аспеката:

- *профитабилност* – на основу које се пословне перформансе посматрају из перспективе остваривања финансијских циљева предузећа;
- *продуктивност* – која се заснива на достигнућима предузећа, у смислу аспекта пословних активности како би се задовољиле жеље и потребе купаца, као и продуктивност запослених;
- *тржишни аспекти* – где се анализира постизање продаје производа, али и тржишна позиција и тржишно учешће (Sanchez et al., 2015).

Утврђивање профитабилности, као опште мере успешности пословања предузећа, један је од најважнијих задатака, како власника малих и средњих предузећа, тако и менаџера великих предузећа (Tomašević i dr., 2019). Осим мерења успешности пословања предузећа, профитабилност се употребљава и као компаративни метод, стављајући у однос и упоређујући предузећа исте или сличне делатности, али и успешност и ниво конкурентности привреде једне државе и њену репутацију, у односу на друге државе. Када је реч о успешности пословања малих и средњих предузећа у пољопривреди, мерење профитабилности је у овим ситуацијама релативна ствар и зависи од многих чинилаца, а овде се мисли на природна богатства, климатске услове, аграрну политику саме државе и кредитне услове намењене финансирању пољопривредне производње. Од рачуноводствених показатеља, за мерење профитабилности користе се стопа приноса на имовину (*engl. return on assets – ROA*) и стопа приноса на капитал (*engl. return on equity – ROE*) (Tomašević i dr., 2019).

- Стопа приноса на имовину (ROA) даје информације о ефективности менаџмента и пружа увид у алтернативне употребе уложених средстава, *de facto* да ли је боље смањити залихе или отплатити дуг (Đuričin & Lončar, 2010), и израчунава се:

$$\text{ROA} = \text{Коефицијент обрта} \times \text{Профитна стопа}, \qquad (2.1.)$$

$$\frac{\text{Профит}}{\text{Улагања}} = \frac{\text{Продаја}}{\text{Улагања}} \times \frac{\text{Профит}}{\text{Продаја}}.$$

- Стопа приноса на капитал (ROE) је, сходно проценама инвеститора, чистије мерило приноса, напомињујући да мери принос на улагање из угла власника, а ROE од 20% сматра се изузетним показатељем перформанси (Đuričin & Lončar, 2010):

$$\text{ROE} = \text{РОИ} \times \text{Коефицијент финансијског леверица}, \qquad (2.2.)$$

$$\frac{\text{Приходи од продаје}}{\text{Инвестиције}} \times \frac{\text{Профит}}{\text{Приходи од продаје}} \times \frac{\text{Инвестиције}}{\text{Сопствени капитал}} = \text{ROE}.$$

Продуктивност, названа још и парцијални показатељ квалитета економије, може се посматрати са становишта друштвене заједнице, где представља способност производње, то јест колики обим производње је дато предузеће способно да стави на располагање друштву, али и са становишта квалитета економије датог предузећа, показујући рационалност трошења радне снаге или њену способност да по јединици рада оствари одређену производњу (Ставрић и др., 2000). За мерење продуктивности примењују се методе у којима се производ изражава:

- физичким јединицама мере:

$$P = \frac{Q}{L}; \qquad (2.3.)$$

- тржишном ценом производа:

$$P = \frac{\sum Q C_q}{L}; \qquad (2.4.)$$

- ценом коштања:

$$P = \frac{\sum Q T_q}{L}; \qquad (2.5.)$$

- друштвено потребним радом:

$$Q - L_o = U_{lo}. \qquad (2.6.)$$

У поменуту категорију мерења перформанси убраја се и тржишно учешће које означава потенцијалну продају коју конкретно мало и средње предузеће може да оствари за дати капацитет тржишта (Đuričin & Lončar, 2010). Тржишно учешће може се посматрати као:

- апсолутно тржишно учешће, које се добија када се подели стварна продаја предузећа са продајом целе гране:

$$\text{Апсолутно тржишно учешће} = \frac{\text{стварна продаја предузећа}}{\text{стварна продаја целе гране}}; \qquad (2.7.)$$

- релативно тржишно учешће, које приказује однос између тржишног учешћа конкретног предузећа и тржишног учешћа другог највећег конкурента:

$$\text{Релативно тржишно учешће} = \frac{\text{пословни приход}}{\text{приход водећег конкурента}}. \qquad (2.8.)$$

Уз уважавање традиционалних мерења перформанси, у овим непостојаним временима све већа позорност припада људском капиталу, илити радној снази која је један од постулата развоја малих и средњих предузећа (Трипковић, 2023). Менаџери калкулацијом жељених показатеља настоје да измере допринос запослених и њихову продуктивност оствареним организационим перформансама, како би се на тај начин створила основа за контролу понашања запослених, за унапређење индивидуалне продуктивности и, самим тим, укупних организационих перформанси (DeNisi & Pritchard, 2006). Људски капитал конструктивно утиче на перформансе малих и средњих предузећа у пољопривреди, што потврђују и резултати истраживања спроведених од стране Џелатовића и аутора (2016), који истичу постојање корелације између људског капитала и перформанси, пре свега конкурентности. Глобализација и брзе промене у технологији захтевају да мала и средња предузећа буду усклађена са интелектуалним капиталом, односно људским капиталом, структурним капиталом и релационим капиталом, а Muda и Che Abdul Rahman (2015) тврде да, будући на јединственост малих и средњих предузећа, људски капитал има највећи утицај на њихове перформансе, у односу на друге поделементе интелектуалног капитала. Оно што се мора имати у виду приликом мерења перформанси предузећа помоћу људског капитала јесте да не постоји једно најбоље мерило које се унифицирано може применити у сензитивним контекстима, тачније, значај ових мерила варира у зависности од великог броја организационих елемената (Baron, 2011).

2.3. МАЛА И СРЕДЊА ПРЕДУЗЕЋА У ОРГАНСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ

Производња прехрамбених производа који у себи садрже велику количину штетних материја, а који су, неупитно, примарни у исхрани људи и животиња несумњиво потврђује да су националне економије до сада пажњу посвећивале економским аспектима производње, а не еколошким (Tripković i dr., 2023). Убрзана експлоатација необновљивих ресурса допринела је смањењу њихове расположивости, што нарушава економску активност на глобалном нивоу, али и социјални мир (Janković i dr., 2020). С обзиром на достигнути ниво развоја, расположиве природне ресурсе у појединим регионима, културни ниво, потребе за усавршавањем и стручну оспособљеност пољопривредних произвођача, а посебно политичких фактора за системско предузимање мера за повећање обима производње, важан је системски приступ и анализа субјеката у органској производњи, као и оних који могу да подрже њихов развој (Sredojević & Simić, 2016). Услед немогућности развијених тржишних економија да, због велике загађености воде, земљишта и ваздуха, задовоље тражњу за висококвалитетним и еколошки здравим производима, пружа се могућност слабије развијеним државама да, уз висок степен очувања животне средине, кроз међусобну сарадњу малих и средњих предузећа и пољопривредних газдинстава унапреде органску производњу, као и извоз органских производа (Tripković i dr., 2023).

> *„Све више савремени свет постаје полигон за надметање произвођача и потрошача органске хране. То условљава нову „агресију“ на још увек еколошки неуништиве пољопривредне ресурсе. Да би се избегао утицај „јахача апокалипсе“ сви заинтересовани учесници пословања у области производње и пласмана органске пољопривреде, као и његовог пословног окружења и „социјално културне“ надоградње цивилизованог света, морају да постигну консензус и партнерско интересне односе који омогућавају редистрибуцију, али и реалокацију производа органске пољопривреде* (Milenković & Tasić, 2013, str. 412).*“*

Широко распрострањена хипер производња пољопривредних производа довела је до тога да су бројне државе свој фокус усмериле ка озелењавању потрошачких преференција тржишних ланаца вредности, чиме је подржана улога и значај пословних модела малих и средњих предузећа (Tripković i dr., 2021). Донекле се тумачењем

структурних дешавања у пољопривреди као комплексних појава, чији се узроци могу класификовати у неколико различитих, међусобно повезаних група, оправдава то да се фактори који утичу на промене у аграру могу посматрати и из угла малих и средњих предузећа, која се временом прилагођавају захтевима модерног тржишта, кроз измене у технологији, начину производње, асортиману или начину финансирања (Pantić, 2015). Пословање малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи условљено је повећањем њихових активности због градуалне тражње за органским производима, подстакнуте свешћу становништва о ризицима везаним за хемијске остатке у исхрани. У односу на газдинства, која своје пословне активности обављају на основу екстерних релација, и задруге, које се сусрећу са изузетно скупим посредницима, организациона структура малих и средњих предузећа у сектору органске пољопривредне производње укључује мање организационих јединица, ако је маркетинг, као најважнија пословна функција, смештен у оквиру одељења за трговину (Tripković i dr., 2023, према Vehapi & Šabotić, 2019) (Слика 2.2). У суштини, менаџмент и запослени у малим и средњим предузећима кроз пројекте треба да буду обучени за производњу прехрамбених производа у складу са смерницама ISO стандарда[1] (International Organization for Standardization) и HACCP система[2] (Hazard Analysis Critical Control Point), што ће им олакшати наредни корак, а то је добијање HACCP сертификата и сертификата из области органске пољопривреде (Popović, 2016).

[1] Формирана 1947. године, Међународна федерација за стандардизацију усмерена је на развој и примену стандарда у специфичним областима, генерално у процесу производње здраве и безбедне хране, који представљају сложен ланац састављен од великог броја јединствених карика. Поменути стандарди, са својим многосложним функцијама, јесу гаранција да органска храна мора бити произведена у складу са прописима у органској пољопривредној производњи, чиме постаје прихватљива за употребу од стране потрошача, који и инсистирају на постојању ISO сертификата, као доказа да је предузеће способно да произведе високо квалитетне производе.

[2] У развијенијим привредама појединих држава Европске уније, систем контроле квалитета законски је обавезујући и регулисан је директивом 5 Савета Европе (Council Directice 93/94/EEC). Систем је компатибилан свим етапама процеса производње органске хране и инсистира на анализи и контроли примене хемијских, физичких, микробиолошких и биолошких опасности у производном процесу. За мала и средња предузећа која поседују наведени сертификат, а који је од тренутка добијања валидан пуне три године, уз редовну контролу, интернационалне баријере присутне на међународним тржиштима не постоје, те она повећавају своју конкурентност.

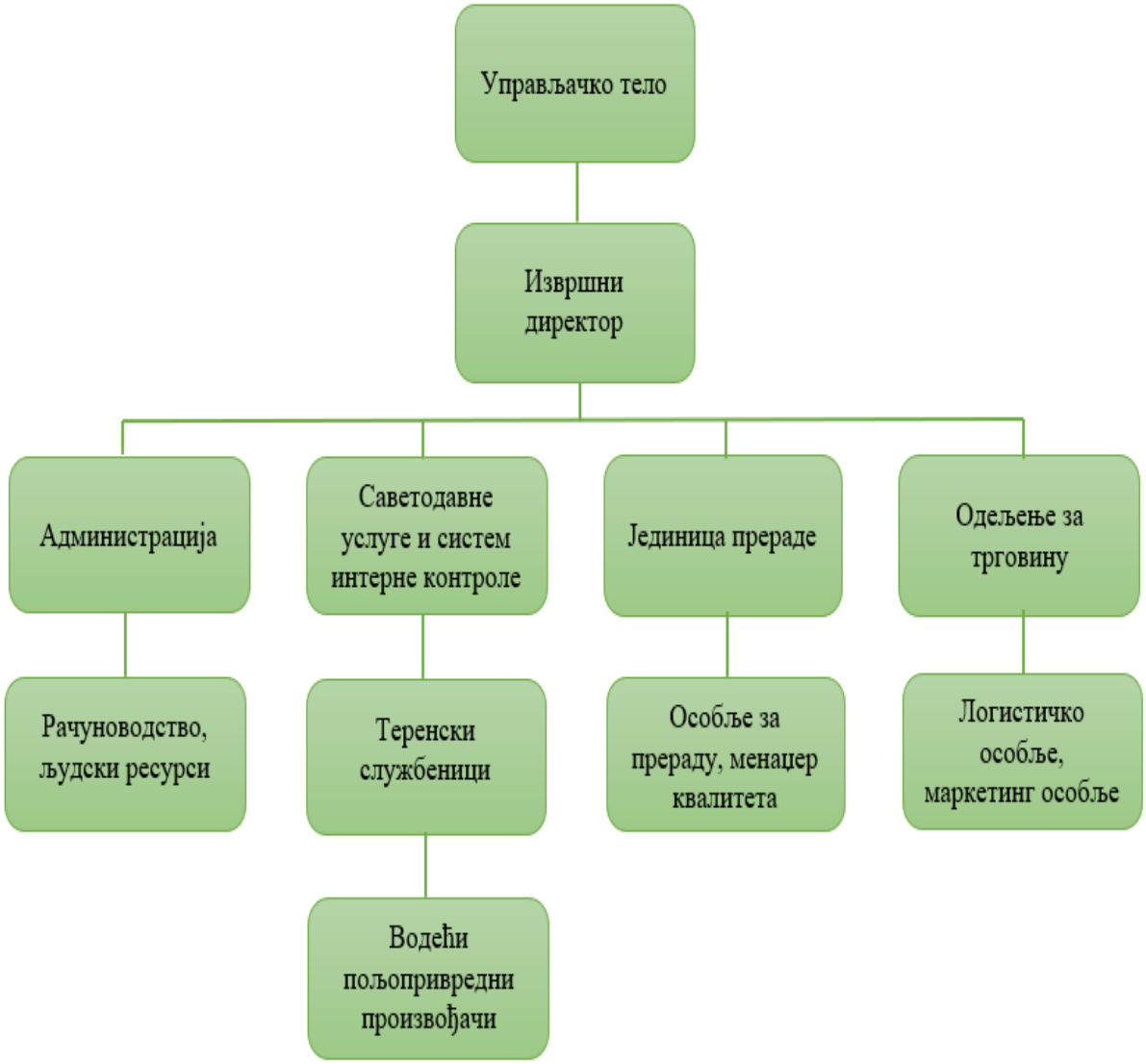

Слика 2.2. Организациона структура малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи

Извор: Vehapi, S., & Šabotić, Z. (2019). Analiza organizacije i primene marketinga na primeru proizvođača organske hrane u Srbiji. *Marketing*, 50(4), str. 268-278.

Економска моћ малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи, без икакве сумње, зависи од производних капацитета датог предузећа и, наравно, сарадње са кооперантима, примене пољопривредне технологије и продајних цена органских производа. Једна од веома битних погодности малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи заснива се на коришћењу природних и људских ресурса, што говори и да иницијативе за подршку рехабилитацији руралних економија и унапређењу квалитета живота морају имати друштвену подршку (Popović,

2016). С тим у вези, неке од предности оснивања малих и средњих предузећа у органском сектору јесу:

- подршка државе у виду бесповратних средстава при успостављању малих и средњих предузећа;
- отварање нових радних места у циљу стварања конкурентског сектора домаћих малих и средњих предузећа;
- поједностављене процедуре приликом опорезивања, финансирања и кредитирања;
- изузетне конкурентске предности на извозним тржиштима;
- потенцијали унапређења пословног, правног и институционалног окружења за мала и средња предузећа (Ceranić & Paunović, 2006).

Да слика није увек „ружичаста“ у органској пољопривредној производњи увиђа се тиме да, и поред повољних услова привређивања и коришћења најпогоднијих усева, у почетним фазама пољопривредници, а самим тим и мала и средња предузећа, не постижу високе приносе, као што је то случај са конвенционалном производњом. Познато је и да што је једна држава мање развијена, то је већа незаинтересованост купаца за куповину органских производа, где су још и јефтинији увозни конкурентски производи, као последица међународне несташице хране, све чешћи алтернативни избор. Надовезујући се на наведено, Параушић и аутори (2008) издвајају изостајање повезаности науке и праксе, неспремност пољопривредника за прихватање новина, мањак предузетничког духа, одсуство маркетинг оријентације пољопривредних произвођача и мале инвестиционе могућности за организовање производње на већим површинама као суштинске проблеме малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи. Усаглашавањем закона и прописа, али и увођењем стандардизације, методологије и процедура за јачање инфраструктуре, проблеми се могу успешно решити, нарочито ако се установи да су мала и средња предузећа фундамент увођења иновација у производном процесу. Подизањем свести о неопходности имплементирања иновација у пољопривреди, међусобним повезивањем пољопривредних газдинстава са малим и средњим предузећима, могу се јачати иновациони капацитети ових организационих форми, али и стварати шансе за интернационализацију њиховог пословања повећањем извоза билошки здравих производа, остварујући уравнотежени регионални развој у органском сектору.

2.4. МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У ОРГАНСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Због свог геостратешког положаја, на вишевековној ветрометини сукобљених односа познатих, и оних мање, култура и нација, Истока и Запада, српски народ на Косову и Метохији био је захваћен опречним дешавањима идеолошких и религиозних подела и промена у снагама у Европи, што се одразило на процес привређивања, успоравајући и развој предузетничких капацитета. Наведена размимоилажења су, нажалост или на срећу, зависно из ког се угла посматрају, довела до инсистирања на међународној помоћи, поткрепљеној приливом страних директних инвестиција људи из дијаспоре који подстичу већу тражњу кроз потрошњу газдинстава. Пословање предузећа, као и сама предузетничка делатност на Косову и Метохији концентрисана је на секторе пољопривреде и занатства, који су признати као извори будућег предузетничког потенцијала.

Мала и средња предузећа у јужној покрајини Републике Србије сусрећу се са економским, правним и политичким изазовима, чији решавање, непобитно, представља есенцијални фактор процеса стабилизације и нормализације односа на територији Косова и Метохије. Мада не постоје званични подаци Републичког завода за статистику о српској заједници на овом подручју, на основу анализе Јаковљевића и Мијачића (2021), привреду у српским местима чини 6.440 предузећа, од којих је 3.735 на северу, а 2.705 на југу (Табела 2.1). Многа мала и средња предузећа, која су некада имала функцију агрегата опоравка косовско-метохијске привреде, више од две деценије налазе се у процесу противправне приватизације, која се врши без адекватне процене вредности капитала. Приватизација предузећа на Косову и Метохији јесте *sui generis* случај, који произилази из специфичног статуса Косова, јер територија на којој се одвијала приватизација није држава (Давидовић, 2016). Едвард Теивил (Edward Tawil) је, симптоматично, имовинска права на Косову и Метохији описао као *„уклето наслеђе једног народа у транзицији“* (2009).

Почевши од експлоатације руда обојених метала у рударско-металуршко-хемијском комбинату *Трепча*, производње вина у *Косововину*, преко производње никла у *Фероникл*у, *Косметпута* који се бавио изградњом путева и аутопутева, до производње хлеба у *Житопромету*, производње вина у *Пећкој пивари*, али и фабрике *Шавних цеви* у

Урошевцу и далеко популарног *Ски центра Брезовица*, ова предузећа, све до тренутка до када је управљање над њима припало Привременој мисији Уједињених нација на Косову (УНМИК), успешно су пословала на домаћем и међународном тржишту, а свој углед и финансијску моћ кроз дуге двадесет четири године нису успела да поврате. Наиме, након установљавања међународне управе Уједињених нација 10. јуна 1999. године, а у складу са резолуцијом Савета безбедности 1244, успостављена је УНМИК администрација, као највиша власт и привремена државотворна организација, која је спровела процес приватизације предузећа на Косову и Метохији, а у склопу својих овлашћења управља привредним животом Срба (Давидовић, 2016).

Табела 2.1. Густина насељености и густина привредних субјеката по општинама на Косову и Метохији

Општина	**Површина (km^2)**	**Број становника**	**Густина насељености по km^2**	**Број предузећа**	**Густина предузећа на 100 становника**
Северна Митровица	11	29.460	2.678	727	2.47
Звечан	122	16.650	136	874	5.25
Лепосавић	750	18.600	25	1.428	7.97
Зубин Поток	335	15.200	45	664	4.37
Грачаница	131	10.675	81	1.245	11.66
Штрпце	247	6.949	28	970	13.96
Ново Брдо	204	6.729	33	418	6.21
Партеш	18.3	1.787	98	10	0.56
Клокот	24	2.556	107	30	1.17
Ранилуг	77	3.866	50	20	0.52
Укупно	**1.920**	**112.469**	**58.6**	**6.440**	**5.7**

Извор: InTER, (2021). *Analiza stanja privrede u srpskim sredinama na Kosovu.* http://www.lokalnirazvoj.org/upload/Publication/Documents/2023_03/Aaliza_stanja_privrede_u_srpskim_sredinama_na_Kosovu.pdf, (приступљено 25. октобар 2023).

Пословање малих и средњих предузећа на Косову и Метохији прилично је крхко, а сваки политички сукоб између Републике Србије и Привремених приштинских органа доводи до прекидања ланца снабдевања, утичући на макроекономске параметре, а самим тим и на бруто домаћи производ. Истанчаност сукоба, консеквентно, доводи и до истанчаних потреба српских привредника, које су усмерене на реурбанизацију, јачање

економског система и погодности привредног амбијента, али и на стварање финансијских и пореских олакшица за мала и средња предузећа. Спровођење политике развоја малих и средњих предузећа у општинама са већинским српским становништвом, поред објективних тешкоћа, дугогодишње економске кризе и проблема безбедности, карактерише и некоординираност ресорсних институција, недефинисаност посебних подстицајних механизама за српску заједницу и необезбеђеност одговарајућег кадровског потенцијала потребног за реализацију политике развоја ових предузећа (Nitovski, 2016). Увођењем такси 2018. године, које су временом увећане са првобитних 10% на 100%, на увоз робе из Републике Србије и Босне и Херцеговине, достигнут је врхунац тензија у односима између Београда и Привремених приштинских органа, што се испољило немогућношћу увоза сировина, немогућношћу замене производа увезених из Републике Србије и повећаним трошковима транспорта.

Слично као и са пољопривредним газдинствима, и мала и средња предузећа, да би обављала своју привредну делатност, морају бити регистрована у систему који одобрава Република Србија и систему Привремених приштинских органа. Главни проблеми између Београда и Привремених приштинских органа, а који се опет тичу пословања малих и средњих предузећа, односе се на царинску декларацију робе, комерцијалне фактуре и потврде о пореклу производа. Мањи привредници, регистровани у систему Привремених приштинских органа, тежећи само и искључиво остварењу властитих интереса, царинске баријере уведене српским малим и средњим предузећима користе на најбољи могући начин, лимитирајући проходност тржишта и остварујући енормне профите. С друге стране, српски привредници, са све учесталијим царинским забранама, али и због недостатка информација, тешко могу остварити двоструке законодавне стандарде у пољопривредном сектору на Косову и Метохији. И више је него јасно да се нормализација конфликата и функционисање малих и средњих предузећа не могу извршити уколико се не усагласи државна политика са политиком локалних органа власти.

Становништво Косова и Метохије не прихвата олако трансформацију пољопривредног традиционалног сектора ка једном модернијем концепту, органској пољопривредној производњи, а самим тим и оснивање малих и средњих предузећа за њих јесте велика дилема, а и изузетан терет. Осврнувши се на већ поменуту песимистичност међу становништвом Косова и Метохије, често се дешава и да оснивање малих и средњих предузећа нема широку припремљеност код становништва за

запослење и покретање креативних послова, мимо традиционалног облика пољопривредне делатности, домаће радиности и сеоског занатства која прате пољопривреду (Милановић, 2006). Мала и средња предузећа су, на неки начин – директно или индиректно, стално у функцији пољопривреде уопште, прецизније, она су „око пољопривреде“ (Милановић, 2006). Полемишући о могућностима развоја малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији, неоспорно је да се оне морају првенствено заснивати на ресурсним потенцијалима ове територије, али и на компаративним предностима, идентификованим тржишним шансама и утврђеним могућностима прехрамбене индустрије са оријентацијом на производне програме који ће бити економско исплативи, као и на супституцију увоза и повећање извоза високовредних производа виших фаза прераде органске хране, за којом постоји тражња на домаћем и иностраном тржишту (Ilić i dr., 2006). Формирањем малих и средњих предузећа, али и кластера, на Косову и Метохији, снизили би се трошкови пословања пољопривредних газдинстава, преко обједињених набавки, заједничких испорука и заједничког наступа на тржишту, док би дошло и до повезивања производње, науке и образовања и испуњења сврсисходног норматива пољопривредног развоја и подстицаја (Maksimović i dr., 2015). Надовезујући се, Максимовић и група аутора (2015) закључују да се развојем предузећа остварују и шири економски, социјали и општи друштвени интереси српске заједнице кроз повећање запошљавања у сеоским срединама, стимулацију младих људи за опстанак на простору Косова и Метохије, унапређење пољопривредне производње и очувања животне средине, као и других аспеката у руралним срединама. Летаргично окружење у коме послују мала и средња предузећа на Косову и Метохији доводи до немогућности планирања на дужи временски период, као и до немогућности умрежавања и присуства на пословним догађајима, чиме се стварају и отежани услови приликом проналаска пословних партнера и унапређења сарадње са њима. У овом случају, косовскомитровачки, косовски, косовскопоморавски, призренски и пећки округ би оснивањем малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи, поред производње ради самодовољности у храни, остварили и неке друге, свакако важне, функције, попут јачања конкурентске позиције и производње пропратних производа, чијим се пласманом могу задовољити потребе потрошача, а произведени производи добили би епитет ризнице духовног богатства српског народа на територији Косова и Метохије.

2.4.1. Линеарно програмирање као модел решавања различитих проблема у економији

Да би постигла одрживост, предузећа морају тежити ка успостављању равнотеже између свог пословања и економских, социјалних и еколошких димензија развоја (Бојичић & Стојковић, 2019). Сама реализација привредних активности у доба дисконтинуитета, праћеног све израженијим потребама и ограниченим природним ресурсима, утицала је на појаву и унапређење разноликих начина и програма помоћу којих се може остварити већа ефективност активности предузећа. Стога, оптимизација економских активности заузима централно место у оквиру анализе и математичког моделирања економских проблема, при чему је модел линеарног програмирања, који се јавља као математички модел оптимизације, током овог века доживео своју пуну афирмацију (Rakočević & Backović, 2003). Модел линеарног програмирања респектабилан је у домену контроле управљања једноставних и комплексних процеса и система, и то најчешће тамо где је важно извршити оптимизацију жељених параметара и поставити нове критеријуме одлучивања у избору инвестиција, тржишта или производње (Божиновић, 2012). Првобитно, модел линеарног програмирања користио се за решавање проблема у војсци и индустријском сектору, а однедавно се широко примењује на екстензивне финансијске, маркетиншке, производне и пољопривредне проблеме (Alotaibi & Nadeem, 2021).

Развој линеарног програмирања везује се за период четрдесетих година прошлога века, за почетак Другог светског рата, када је и објављен далеко познати рад руског математичара Леонида Витаљевич Канторовича (Леони́д Вита́льевич Канторо́вич), под називом *„Математичке методе у организацији и планирању производње“.* Историјски посматрано, прва квантифицирања и анализа економских појава помоћу линеарних функција јавила су се два века раније, а као претходници линеарног програмирања наводе се још и: Кене (Fransoa Kene) са својим радом *„Економске таблице“,* објављеним 1758. године, Марксов (Karl Marx) *„Капитал“* и теме за анализу просте и проширене репродукције, али и Леонтијев (Vasilij Leontijev) и његова међусекторска анализа из 1936. године (Тодоровић, 2004). Даљи развој линеарног програмирања изучавао се после Другог светског рата, када је Џорџ Данцинг (George Bernard Dantzig) у свом раду *„Максимизирање линеарне форме подвргнуте ограничењима у виду система линеарних једначина (неједначина)“* открио механизме решавања проблема оптимизације планских процеса, уз помоћ Симплекс методе (Божиновић, 2012). Изузетан допринос ове области

у математичкој науци лежи у њеној примењивости у решавању практичних, конкретних проблема, што значи да је линеарно програмирање основа многих „нематематичких“ дисциплина – економије, транспорта, саобраћаја и слично (Божиновић, 2012).

Линеарно програмирање је метода са линеарним карактеристикама за проналажење оптималног решења минимизирањем или максимизацијом функције циља у односу на скуп ограничења ресурса (Siswanto, 2007). Убрзани развој електронске рачунске технике интензивирао је практичну заснованост линеарног програмирања, а све више се потенцира његова употреба у решавању проблема производног планирања, планирања инвестиција, планирања транспорта робе и оптималног распоређивања кадрова. Код ових проблема се, на основу унапред утврђених критеријума, одређују решења која су у посматраним условима најбоља – оптимална (Тодоровић, 2004). Симплекс метода, транспортни проблем и метод распоређивања јесу методе линеарног програмирања, а, од наведених, симплекс метода је најшире прихваћена и најзначајнија је у решавању проблема. Независно од тога да ли је реч о проблему максимума или проблему минимума, модел линеарног програмирања мора имати оговарајућа својства која морају бити задовољена како би дати модел означавао модел линеарног програмирања, а овде се мисли на извесност, дељивост, линеарност и ненегативност (Ракочевић & Бацковић, 2003).

Општи облик модела математичког програмирања може се приказати као захтев за одређивањем вредности променљивих $x_1, x_2, \dots, x_n$, које задовољавају m неједначина и једначина облика

$$g_i(x_1, x_2, \dots, x_n)\ \{\leq, =, \geq\} b_i \quad i = 1, \dots, m \tag{2.9.}$$

за које се остварује максимална или минимална вредност функције

$$z = f\ (x_1, x_2, \dots, x_n). \tag{2.10.}$$

Услови представљају систем ограничења, а функција јесте функција циља модела математичког програмирања (Бојичић & Стојковић, 2019). Анализом овог модела претпоставља се да су функције g_i и f познате, док су вредности b_i унапред задата ограничења. Уколико се систем ограничења и ограничавајућа функција циља представе у развијеном облику, модел математичког програмирања је:

$$(\max)\, z = f(x_1, x_2, \dots, x_n)$$

$$g_1(x) = g_1(x_1, x_2, \dots, x_n) \leq b_1$$
$$g_2(x) = g_2(x_1, x_2, \dots, x_n) \leq b_2 \qquad (2.11.)$$
$$\dots\dots \qquad \dots\dots$$
$$g_m(x) = g_m(x_1, x_2, \dots, x_n) \leq b_m.$$

Линеарно програмирање примењује се и у пољопривреди, тачније, у индустрији која прерађује пољопривредне производе, у сточарској производњи, као и у решавању проблема регионалног размештаја и специјализације пољопривредне производње (Тодоровић, 2004). Pap (2008) је развио модел линеарног програмирања за пољопривредна газдинства како би максимизирао укупну бруто маржу усвајањем политике плодореда, а анализом оствареног учинка утврђено је да је висина прихода која се остварује применом модела линеарног програмирања већа од стопе добити која се постиже бинарним моделом плодореда. Pechibilski је са колегама (2024) спровео студију у којој је, уз помоћ линеарног програмирања, представљена стратегија за доношење одлука у циљу гарантовања веће профитабилности у пословању пољопривредних газдинстава у руралним срединама. Овде је анализом бруто прихода од усева и обрачуном трошкова пољопривредних делатности утврђена маржа доприноса сваке појединачне пољопривредне културе, а у наредном кораку вршена је оптимизација производног процеса. Резултати су омогућили промену обрађених површина у свакој култури анализираног газдинства, повећавајући маргину доприноса за 11.49% у поређењу са конвенционалним планирањем (Pechibilski et al., 2024). Од класичне пољопривреде, која је зависила од радне снаге и животиња, до појаве паметних газдинстава, која се ослањају на коришћење технологија, вештачке интелигенције и даљинског препознавања, учињен је велики помак у побољшању пољопривредне ефикасности. Пре употребе линеарног програмирања, чланови газдинстава користили су традиционалне методе за решавање проблема у пословању, попут оптималног ангажовања расположивих ресурса на расположивом земљишту. Штавише, вишеструка примена линеарног програмирања за решавање проблема који се јављају на газдинствима усмерена је на:

- повећање профитабилности биљне производње малих пољопривредника и помоћ у испуњавању производних захтева;
- подстицање коришћења еколошких ресурса;
- оптимизацију профита;

- испитивање да ли се профит повећао након имплементације модела;
- решавање нејасноћа које утичу на доношење одлука (Joolaie et al., 2017; Mellaku et al., 2018; Muhammed et al., 2018; Pal et al., 2012; Upadhyaya, 2017).

Диспропорционално од конвенционалне пољопривреде, у органској производњи за доношење одлука користе се математички модели програмирања циљева, динамичко линеарно програмирање или анализа података. Између осталог, студије се спроводе на нивоу газдинства или предузећа, а помоћу њих се моделирају потенцијалне економске конверзије у органску пољопривреду, врши се упоређивање конвецнионалних и органских система пољопривреде, као и детаљно проучавање плодореда газдинства и расположивост земљишта и машина. Линеарно програмирање у органској пољопривредној производњи може бити идејно у идентификовању оптималног решења за комбинацију пољопривредних пројеката на основу којих ће се максимизирати профит или смањити трошкови у оквиру расположивих ресурса. Felix и Judith (2010) су, правећи поређење између решења линеарног програмирања и традиционалних решења, дошли до закључка да модел линеарног програмирања за алокацију пољопривредних ресурса даје боље резултате, а битно је истаћи да линеарно програмирање не изналази увек оптимална решења, већ се у неким ситуацијама јављају и она изводљива. Upadhyaya (2017) је развио оптимални план расподеле земљишта за побољшање продуктивности газдинства под другачијим озимим културама, употребом симплекс метода линеарног програмирања (Alotaibi & Nadeem, 2021). Истраживањем је доказао да је постојеће решење најмање исплативо, пошто је стопа добити за 1.785 пута већа од претходне, ако су на површини од 8.25 хектара засађене културе. Minh, Ranamukhaarachchi и Jayasuriya (2007), путем линеарног програмирања, формулисали су састав свињског, бивољег и зеленог ђубрива како би оптимизовали сточни капацитет пољопривредника који прати доступност производње стајњака за органско ђубриво. Потврђено је да пољопривредници могу повећати принос шећерне трске и побошљати плодност и продуктивност земљишта са топлотним компостом припремљеним коришћењем бивола и зелених ђубрива у односу 3:7. У пракси органске пољопривредне производње, поред планирања усева, примена линеарног програмирања јавља се и у случајевима проблематике мешавине сточне хране, плана плодореда, расподеле воде и земљишта, трансформације пољопривредних производа, и слично.

2.4.2. Оптимизација профита малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи

„Узмите захтевне мушкарце и жене, додајте воће,
земљиште и великодушну помоћ страсти.
Промешајте их све заједно и добићете Liostep.”

У жељи за стварањем јединствених производа који ће остати у наслеђе генерацијама у косовскопоморавском округу, Дејан и Слађана Николић из Косовске Каменице, дипломирани туризмолог и дипломирани архитекта, 2020. године основали су породично предузеће – *Liostep*. Реч је о малом предузећу у чије је послове свакодневно, директно или индиректно, укључено десетак чланова породице. Несебичном вољом да производе који настају на газдинствима учине доступним свима, чувајући истовремено и природне потенцијале Косовског Поморавља, *Liostep* је примарно усмерен на органску пољопривредну производњу. Широк асортиман производа који одговара различитим потребама потрошача, представљајући спој врхунског квалитета и иновације, обухвата:

- органску лиофилизовану коприву;
- лиофилизовано органско семе коприве;
- лиофилизовану дивљу органску купину;
- лиофилизовани органски корен коприве;
- лиофилизовани органски вргањ;
- лиофилизовану конвенционалну малину;
- лиофилизовану органску јагоду.

Плантаже и сав процес прераде и паковања производа сертификује швајцарски BEO-INSPECT, што је најважнији прописани сертификат за пословање у органском сектору који поседује ово предузеће. Као визионар промена, *Liostep* се на површини од 60 ари бави производњом органске коприве, која је намењена свим старосним групама, успешно решавајући здравствене проблеме, превасходно анемичност, с обзиром на то да је веома квалитетна, пошто садржи висок проценат гвожђа и калцијума у себи. Иако сличних производа на Косову и Метохији није било, при чему су и цене истих на европским тржиштима далеко изнад просека, пре пет година подигнута је прва плантажа величине од 10 ари за узгој органске коприве у Косовској Каменици. Слађана Николић мишљења је да је *„коприва, тако позната, а тако неискоришћена. Urtica dioica.*

Присутна је на свим континентима. Расте у шумама, на ливадама, пашњацима, поред путева и потока. Њено конзумирање је здраво и јако је лековита.“ Да би се развио производни процес, а у циљу смањења могућности контаминације, било је потребно осмислити техничка решења, попут посебних косилица за кошење коприве и начина њеног транспорта и паковања у џакове. Коприва се пакује у специјализована возила и довози се до објекта предвиђеног за њену обраду. Плантаже за узгој су органске, узастопно се врши анализа земљишта, коприва се прихрањује ђубривом које настаје искључиво на газдинству породице Николић, а које се прави од органских материја, уз помоћ калифорнијске глисте. Како је тражња за органском копривом велика, немогуће је покрити све дистрибутере на Косову и Метохији, а првобитни циљ *Liostepa* јесте снабдевање продавница здраве хране, спортских радњи и теретана, уз могућност онлајн продаје. Дејан Николић, идејни творац производње лиофилизоване коприве, у разговору истиче:

> *„Када је реч о мотивацији о производњи лиофилизоване коприве, процес лиофилизације једини је процес сушења који омогућава да се сачувају све особине коприве, што је директно повезано са идејом о покретању посла. Највећи проблем био је пронаћи опрему, обезбедити средства за њену куповину, обезбедити услове за рад и обучити се за управљање процесом лиофилизације и опремом. Уз помоћ компаније ELBI doo Valjevo, која се бави производњом опреме за дистрибуцију електричне енергије и опреме за управљање електричном енергијом, и њеног власника Живорада Цветковића, успели смо да инсталирамо опрему и обучимо се за пољопривредну производњу. Процес серификације лиофилизоване органске коприве протекао је редовном, правном и техичком процедуром.“*

Говорећи о осталим активностима *Liostepa*, важно је издвојити:

- на површини од 60 ари производи се око 7 тона коприве;
- на површини од 20 ари производи се око 3 тоне малине;
- од укупно 10 кооперанатa из Косовског Поморавља са којима има потписане споразуме, *Liostep* са плантажа откупљује 7 до 10 тона малине;
- плантажа ораха површине једног хектара је у раној фази развоја и на њој се, за сада, остварују минимални приноси;
- потписано је 50 уговора са берачима печурака, недрвених шумских плодова и лековитог биља;

- за сезонске послове ангажује се 5 до 10 радника, за које се издваја око 5.000,00 евра;
- за покретање бизниса уложено је 40.000,00 евра породичне штедње, а 30.000,00 евра позајмљено је из кредита.

Свесни ризика који доноси органска пољопривредна производња, а полазећи од политичких, правних и економских баријера које су присутне на Косову и Метохији, власници *Liostepa* наглашавају да им је веома важан мир, уређени правни поредак и лојална конкуренција ради несметаног пословања. Проблеми у виду царинских забрана, двоструког система регистрације, добијања сертификата и нестабилних тржишта ограничавају могућности за раст и проширење, усмеравајући предузеће ка непрестаној „борби са ветрењачама“, у овом случају са бирократским неусаглашеностима. Наравно, пословање *Liostepa* захтевало је регистрацију, и у систему Републике Србије (*PR Kopriva product organic*), и у систему Привремених приштинских органа (*Liostep*), који је, према речима господина Николића *„протекао у складу са стандардизованим правним системима регистрације по међународним стандарима“.* Имајући у виду локални патриотизам власника *Liostepa*, предузеће је првенствено бренд Косовске Каменице, у ширем смислу бренд Косовског Поморавља, а са лиофилизованом копривом и бренд целог региона. Производи *Liostepa* продају се на територији Републике Србије, Македоније, Албаније, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Словеније, а у блиској будућности очекује се отварање регионалног тржишта Европске уније, кроз споразуме који се дешавају, попут Отвореног Балкана и других, који су, практично, неизбежни за ове просторе. Од локалних, домаћих и међународних органа, предузеће значајну, финансијску и моралну, подршку добија од швајцарског Swis Contacta и USAID-а, уз чију је помоћ и купљена соларна сушара за сушење лековитог биља и воћа, чиме је предузеће повећало производњу и продају за 50%, а у току је добијање и HASAP стандарда, система менаџмента безбедности хране који је обавезан за сва предузећа која се баве производњом и прерадом, за објекат и опрему која је у склопу предузећа. Говорећи о свом предузећу и производима које производе, господин Николић ентузијастично тврди да *„одабир Liostep производа јесте гаранција квалитета и укуса, а њиховим конзумирањем могу се препознати труд и таленат пољопривредника из Косовског Поморавља“.*

МОДЕЛ ЛИНЕАРНОГ ПРОГРАМИРАЊА:

Означимо са:

x_1 количину произведене (свеже) коприве (у kg) ,

x_2 количину откупљене (свеже) малине (у kg) ,

x_3 количину откупљених вргања (у kg) ,

x_4 количину произведене малине.

1. Продајна цена лиофилизоване коприве у капсули је $1\,500$ дин за нето од 50 грама, одакле закључујемо да је њена цена по килограму (у еврима): $\frac{1\,500}{50} \cdot 1\,000 = 30\,000$ дин $= 250€$. Трошкови прераде, паковања, дистрибуције, као и вредности пореза и осталих доприноса износе по 20% од продајне цене свих производа, те се остварени приход од продате лиофилизоване коприве своди на суму од $150€/kg$. Однос свеже и лиофилизоване коприве је $10:1$, одакле је јасно да власник, за количину x_1 произведене коприве, остварује приход од $150 \cdot \frac{1}{10} \cdot x_1 = 15x_1$ евра за продају лиофилизоване коприве.

2. Продајна цена је $\frac{50€}{kg}$, а откупна цена свеже малине по килограму је $2€$, уз одбијање трошкова прераде, паковања и дистрибуције, као и ПДВ-а, а уз чињеницу да је однос свеже и лиофилизоване малине $8:1$, власник по количини од x_2 *откупљене* свеже малине приходује $30 \cdot \frac{1}{8} \cdot x_2 - 2x_2 = 1.75x_2$ евра за лиофилизовану малину.

3. Слична ситуација је и са профитом од продаје лиофилизованог вргања. Откупна цена свежег вргања је, најчешће, око $2€/kg$. Продајна цена лиофилизованог вргања је $50€/kg$, а однос свежег и лиофилизованог вргања $7:1$. Уз одбијање од по 20% за ПДВ и за трошкове прераде, паковања и дистрибуције, власник по количини од x_3 *откупљених* свежих вргања, остварује профит од око $30 \cdot \frac{1}{7} \cdot x_3 - 2x_3 = 2.29x_3$ евра од продаје лиофилизованих вргања.

4. На количину до $3t = 3\,000\ kg$ свежих малина, колико обично *произведе* предузеће *Liostep*, плаћају се само трошкови прераде, паковања и дистрибуције, као и ПДВ, а узимајући, опет, у обзир чињеницу да је однос свеже и лиофилизоване малине $8:1$, за количину x_4 произведене малине, остварује се приход од $30 \cdot \frac{1}{8} \cdot x_4 = 3.75x_4$ евра по килограму лиофилизоване малине.

Како је циљ предузећа остваривање максималног профита, формирамо модел мешовитог проблема максимума облика:

$$(max)F = 15x_1 + 1.75x_2 + 2.29x_3 + 3.75x_4$$

уз ограничења:

$$\begin{gathered} x_1 \leq 7\,000\ kg, \\ x_2 \geq 7\,000\ kg, \\ x_2 \leq 10\,000\ kg, \\ x_3 \leq 20\,000\ kg, \\ x_4 \leq 3\,000\ kg \\ \hline x_i \geq 0, \overline{\imath = 1{,}4} \end{gathered}$$

Решење започињемо тако што у систем додајемо изједначавајуће и вештачке променљиве, тако да се претходни модел трансформише у модел облика:

$$(max)\ F = 15x_1 + 1.75x_2 + 2.29x_3 + 3.5x_4 + 0x_5 + 0x_6 - Mx_7 + 0x_8 + 0x_9 + 0x_{10}$$

под ограничењима:

$$\begin{array}{lllllllllll} x_1 & & & & + x_5 & & & & & & = 7\,000 \\ & x_2 & & & & - x_6 + & x_7^v & & & & = 7\,000 \\ & x_2 & & & & & & + x_8 & & & = 10\,000 \\ & & x_3 & & & & & & + x_9 & & = 20\,000 \\ & & & x_4 & & & & & & + x_{10} & = 3\,000 \\ \hline \end{array}$$

$$x_i \geq 0, \overline{\imath = 1{,}10}$$

Вектори колоне који стоје уз променљиве система су:

$$A_1 = \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix}, \quad A_2 = \begin{bmatrix} 0 \\ 1 \\ 1 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix}, \quad A_3 = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 1 \\ 0 \end{bmatrix}, \quad A_4 = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \\ 1 \end{bmatrix}, \quad A_5 = \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix}, \quad A_6 = \begin{bmatrix} 0 \\ -1 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix}, \quad A_7 = \begin{bmatrix} 0 \\ 1 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix},$$

$$A_8 = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ 1 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix}, \quad A_9 = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 1 \\ 0 \end{bmatrix}, \quad A_{10} = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \\ 1 \end{bmatrix}, \quad A_0 = \begin{bmatrix} 7\,000 \\ 7\,000 \\ 10\,000 \\ 20\,000 \\ 3\,000 \end{bmatrix}.$$

I итерација

1. У првом кораку одређујемо које вредности A_i колоне улазе у базичну матрицу, тако да прва база обавезно буде јединична матрица:

$$B_1 = I_5 = [A_5 \quad A_7 \quad A_8 \quad A_9 \quad A_{10}\ ] = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \end{bmatrix};$$

Сада одређујемо инверзну матрицу почетне базе. Посао је олакшан, јер је инверзна матрица сваке јединичне матрице јединична матрица, тј.

$$B_1^{-1} = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \end{bmatrix} = I_5;$$

2. Почетно базично решење прве итерације облика је:

$$X_0 = B_1^{-1} \cdot A_0 = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} 7\,000 \\ 7\,000 \\ 10\,000 \\ 20\,000 \\ 3\,000 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 7\,000 \\ 7\,000 \\ 10\,000 \\ 20\,000 \\ 3\,000 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x_5 \\ x_7 \\ x_8 \\ x_8 \\ x_{10} \end{bmatrix};$$

3. Вредност функције циља је:

$$F_0 = C_0 \cdot X_0 = [0 \quad -M \quad 0 \quad 0 \quad 0] \cdot \begin{bmatrix} 7\,000 \\ 7\,000 \\ 10\,000 \\ 20\,000 \\ 3\,000 \end{bmatrix} = -7\,00M;$$

4. Одговарајуће вредности коефицијената разлагања небазичних вектора по векторима базе јесу:

$$\Lambda = \begin{bmatrix} \lambda_{51} & \lambda_{52} & \lambda_{53} & \lambda_{54} & \lambda_{56} \\ \lambda_{71} & \lambda_{72} & \lambda_{73} & \lambda_{84} & \lambda_{86} \\ \lambda_{81} & \lambda_{82} & \lambda_{83} & \lambda_{84} & \lambda_{86} \\ \lambda_{91} & \lambda_{92} & \lambda_{93} & \lambda_{94} & \lambda_{16} \\ \lambda_{10,1} & \lambda_{10,2} & \lambda_{10,3} & \lambda_{10,4} & \lambda_{10,6} \end{bmatrix} = B_1^{-1} \cdot [A_1 \quad A_2 \quad A_3 \quad A_4 \quad A_6] =$$

$$\begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \end{bmatrix};$$

5. За небазичне векторе рачунамо вредности функције F:

$$[F_1 \quad F_2 \quad F_3 \quad F_4 \quad F_6] = [0 \quad -M \quad 0 \quad 0 \quad 0] \cdot \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \end{bmatrix} =$$

$$= [0 \quad -M \quad 0 \quad 0 \quad 0 \quad 0];$$

6. На основу добијених вредности утврђују се одговарајуће симплекс разлике:

$c_1 - F_1 = 7\,000 - 0 = 7\,000$

$c_2 - F_2 = 7\,000 + M$

$c_3 - F_3 = 10\,000 - 0 = 10\,000$

$c_4 - F_4 = 20\,000 - 0$

$c_6 - F_6 = 0 - 0 = 0$

Како је у првој разлици $c_2 - 2_1$ добијена највећа вредност „мега“ броја M, то закључујемо да је због тражења максимума функције циља најповољније да у нову базу уђе вектор A_2.

7. Одлуку о томе на чије место у бази може да уђе одабрани вектор A_2 доносимо на основу другог Дантцинговог критеријума, тј. из услова о најмањој вредности симплекс количника (водећи рачуна о томе да количнике који у имениоцу имају негативан број или нулу не узимамо у разматрање):

$$min\left(\frac{7\,000}{0}, \frac{\mathbf{7\,000}}{\mathbf{1}}, \frac{10\,000}{0}, \frac{20\,000}{0}, \frac{3\,000}{0}\right) = \mathbf{7\,000}$$

где се изводи да из базе излази вектор $\boldsymbol{A_7}$. Ради прегледнијег описа око промене у бази можемо навести следећу шему:

$$\boldsymbol{A_2 \rightarrow B_1 \rightarrow A_7.}$$

Настављајући поступак који је описан у првој итерацији, а полазећи од нове базе $B_2 = [A_5\, A_2\ A_8\, A_9\, A_{10}]$, добија се базично решење: $x_1 = 7\,000, x_2 = 7\,000$, $x_3 = 0$, $x_4 = 0$, за које је вредност функције циља $F_2 = 117\,250$. И за ово решење, провером, утврђујемо да није оптимално.

Компликованијим рачуном у трећој итерацији добија се ново базично решење облика $F_3 = 128\,500$, које, поново, није оптимално, са вредностима основних променљивих: $x_1 = 7\,000,\ x_2 = 7\,000, x_3 = 0,\ x_4 = 3\,000.$

Четврто базично решење за вредност функције циља јесте $F_4 = 174\,300$, са вредностима основних променљивих: $x_1 = 7\,000$, $x_2 = 7\,000$, $x_3 = 20\,000$, $x_4 = 3\,000$. Базично решење ни у четвртој итерацији није оптимално.

Последње базично, уједно оптимално решење облика је:

$$x_1 = 7\,000\,kg = 7\,t\,,$$
$$x_2 = 10\,000\,kg = 10\,t\,,$$
$$x_3 = 20\,000\,kg = 20\,t\,,$$
$$x_4 = 3\,000\,kg = 3\,t\,,$$

уз остварен максимални профит од

$$(max)F = 179\,550 \text{ евра.}$$

Дакле, оптимални програм производње предузећа *Liostep* гласи:

Треба:

- ***произвести*** $\boldsymbol{x_1 = 7\,000\,kg = 7\,t}$ ***свеже коприве;***
- ***откупити*** $\boldsymbol{x_2 = 10\,000\,kg = 10\,t}$ ***свеже малине;***
- ***откупити*** $\boldsymbol{x_3 = 20\,000\,kg = 20\,t}$ ***свежих вргања;***
- ***произвести*** $\boldsymbol{x_4 = 3\,000\,kg = 3\,t}$ ***свеже малине,***

да би се остварио максимални профит од $\boldsymbol{(max)F = 179\,550}$ ***евра на годишњем нивоу.***

Важно је напоменути да због фиксних трошкова од око $T = 5\,000$ € које предузеће *Liostep* уложи за ангажовање радника за брање вргања, као и за остале сезонске послове, максимални профит, овако дефинисаног модела линеарног програмирања износи:

$$\boldsymbol{(max)D = 174\,550} \textbf{ евра.}$$

Несумњиво је да су улагање и сам посао око прераде огромне количине сировина велики, али је још очигледније да се рад, труд и знање стечено квалитетном, адекватном обуком и усавршавањем, исплати. Позитиван финансијски резултат који *Liostep* остварује одраз је непоколебљиве посвећености иновацијама, ефикасном управљању ресурсима и константном стремљењу ка врхунским стандардима у органској пољопривредној производњи. Сам Букер Т. Вашингтон је рекао: *„Успех треба да се мери, не толико положајем до којег је неко доспео током живота, већ препрекама које је морао да савлада.“*

2.5. СОЦИЈАЛНА ПРЕДУЗЕЋА И ЊИХОВА УЛОГА У ОСТВАРЕЊУ ДОБРОБИТИ ЗА ЛОКАЛНУ ЗАЈЕДНИЦУ СА ПОСЕБНИМ АКЦЕНТОМ НА АГРАР И ОРГАНСКИ СЕКТОР

Штетни ефекти тржишне економије створили су друштвене неприлике, попут монополистичке структуре тржишта, које утичу на све видљивији јаз између богатих и сиромашних, као и на занемаривање вредности рада и биодиверзитета (Kim & Shin, 2022). Непрестана и транспарентна брига о животној средини, праћена појавом феминистичких покрета и есенцијалних неокласичних економских приступа, промовисала је идеју о појави засебног, трећег сектора, који је прожет новом и иновативном предузетничком динамиком. Вођени јединственим приоритетима постизања, како финансијских, тако и социјалних и/или еколошких резултата, унутар трећег, непрофитног сектора, који је по својим карактеристикама компатибилан са сектором социјалне економије, настао је подскуп малих и средњих предузећа – социјална предузећа (Eskesen et al., 2013). Препозната као „основни мењачи игре“ у затвореном простору, социјална предузећа не настоје да замене начела социјалне економије, нити непрофитног сектора, већ их покушавају надјачати, стављајући нагласак на идеје и жеље грађанских иницијатива које теже друштвеним циљевима, промовишући истовремено и вредности хуманизма, демократије, солидарности, супсидијарности, диверзитета, креативности, одрживог развоја, једнакости, правде, поштовања и плурализма (Јаковљевић, 2018). Висок степен поверења у пословна предузећа, која су, као друштвени актери, своје друштвене одговорности морали да држе изван сврхе максимизације профита (Kim & Shin, 2022), утицао је на многе европске државе да се, осамдесетих година XX века, суоче са високом структурном незапосленошћу, са којом нису могле да се изборе користећи традиционалне механизме социјалне политике (Defourny & Nyssens, 2010). Као реакција на новонасталу и тешку економску ситуацију, прво у Италији, а затим и у осталим европским државама, дошло је до операционализације и унапређења аутентичних облика социјалних предузећа. Селективни развој, од задругарских покрета који су се кроз историју бавили различитим пословима, и удружења и организација које подстичу предузетнички став, до свеприсутнијих друштава са ограниченом одговорношћу која имају релевантну функцију на тржишту, одувек се истицала потреба остварења друштвених и социјалних циљева, уз посебну пажњу упорним и (не)иновативним активистима инспирисаним грађанским и/или верским ангажманима. Без обзира на велика очекивања научника,

управо је флуидност на којој се темељи успостављање, рад и развој социјалних предузећа окидач сталних полемика креатора некомплементарних политика.

Све значајнија позиција социјалних предузећа у развоју локалних заједница и њиховој одрживости и отпорности усмерава интересовање разних актера да разумеју начине на који она организују свој процес рада, креирају односе у заједници и остварују видљиве промене у друштву (Privredna komora Srbije, 2022). На лествици између приватног и волонтерског сектора, примарни циљ пословања социјалних предузећа јесте успостављање равнотеже између финансијских средстава и друштвених циљева, како би се решили проблеми незапослености и проблеми социјалне инклузије. Одсуство универзално прихваћеног појмовног дефинисања социјалних предузећа чини њихове оснивače тешко уочљивим, остављајући тиме довољно простора свакоме од њих да решавање проблема уради на темељима који су у складу са локалним или регионалним потребама и праксама. Pless (2012), Munoz и аутори (2014) потенцирају да социјална предузећа попуњавају празнине које остављају држава и тржиште, а уједно прате и друштвену мисију предузетничким средствима, где се истичу као покретачи друштвених иновација (Dees, 2001). Наравно, социјална предузећа остварују и вишеструке ефекте, пошто врше радну интеграцију тешко запошљивих категорија и социјалну укљученост вулнерабилних група, смањујући издатке државе (Cvejić i dr., 2008). У сваком случају, ова категорија предузећа више је оријентисана на целу заједницу и друштво, што значи да су она инхерентно дизајнирана како би побољшала социјално благостање (Defourny & Nyssens, 2010). У последњих десет година у Европској унији покренуте су разноврсне иницијативе и интервенције које су истицале важност мерења утицаја социјалног сектора на развој заједница, што је резултирало креирањем одрживог екосистема за развој социјалних предузећа, као и усвајањем закона о социјалним питањима. За време пандемије COVID-19 сектор социјалне економије показао је изузетан, а можда чак и већи, степен отпорности у односу на остале секторе, и то због константне усмерености на решавање проблема, и због саме структуре извора прихода која долази, и са тржишта, и од донација (Privredna komora Srbije, 2022). Borzaga и Deforney (2001) социјална предузећа класификују у четири модела која обухватају:

- активирање радника који нису конкурентни на тржишту рада и којима је потребна додатна помоћ и обука;
- предузећа која запошљавају припаднике социјалних група чији чланови имају мале шансе за запослење и корисници су социјалне помоћи;

- предузећа која омогућавају радну интеграцију уз сталну финансијску подршку;
- предузећа која пружају могућност ресоцијализације људи са озбиљним проблемима прилагођавања.

Честим истицањем еколошке димензије као снажне одреднице успеха у пољопривреди, а која је по мишљењима многих превише модернизована, потврђује се да је она заправо уско повезана са иновацијама у политици заштите животне средине. Поред еколошке димензије, и социјална димензија привлачи све већу пажњу, јер се благостање народа не базира само на похлепној трци за сопственом коришћу (Митровић & Митровић, 2019). Адекватно управљање животном средином потврђује да пољопривредна делатност решава и социјална питања, имајући у виду да сам начин производње хране утиче на природно окружење (Zhang, 2016). Иако производња еколошки здраве хране представља велики изазов који захтева преиспитивање глобалног система исхране, појединци у улози предузетника издвајају се као хероји са терена. Тиме се органска производња не усмерава само на „пољопривреду ради производње“, већ и на „пољопривреду ради заштите“, јер њене позитивне екстерналије обухватају безбедност произведене хране за становништво на нивоу који је потребан за активан и здрав живот, као и стварање пожељних руралних услова здравог живота и заштите животне и радне околине (Милановић, 2006). Анализом модуларних особина органске пољопривредне производње закључује се да она може бити главни избор оснивача социјалних предузећа, која су и пример друштвене одрживости. Правећи паралелу између два наведена појма, јасно је да се и поред одређених размимоилажења, органска пољопривреда и социјална предузећа могу посматрати као синергијски повезане делатности заједничке тематике. Смањење загађености, задовољење социјалних потреба, веће ангажовање младих, али и жена које су заступљеније на тржишту рада, само су неки од проблема који могу бити решени оснивањем социјалних предузећа у органској пољопривредној производњи, првенствено у руралним срединама. Социјална предузећа се у органској пољопривредној производњи суочавају са јединственим изазовима, али се интеграцијом маргинализованих и угрожених слојева друштва може спровести опслуживање тржишта латентном тражњом, чиме се увиђа да је друштвени утицај социјалних предузећа већи од утицаја малих и средњих предузећа у пољопривреди.

2.6. ЖЕНЕ КАО ОСНИВАЧИ СОЦИЈАЛНИХ ПРЕДУЗЕЋА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Жене су у историји представљале значајан фактор развоја друштва и биле су покретачи великих друштвених промена, при чему су активно учествовале у модернизацији друштва, улазећи у нове улоге и борећи се за ослобођење од патријархалних стега (Bojičić & Tripković, 2023, p. 113). Још су се у древном Египту жене, на свим нивоима друштва, бавиле пољопривредом, ткањем, а оне надарене и посвећене и организацијом музике. У својим скромним радионицама многе од њих ручно су израђивале перике за косу, а било је и оних које су радиле у благајни како би обезбедиле егзистенцијалне услове за живот. Жене су имале право на образовање и од малих ногу училе су геометрију и основу хијероглифа, а у медицини су биле високо цењене, где се посебно истакла Песешет (прва забележена жена лекар 2.400 п.н.е.). Правни положај жене у Египту био је готово изједначен са мушким и *„била им је призната пуна правна и пословна способност, која је подразумевала да самостално уговарају послове, користе, располажу и отуђују ствари над којима имају право својине, да буду тестаментарне и законске наследнице, па и владарке, од којих су свакако најпознатије Нефертити, Клеопатра и Хатешепсут“* (Krstec, 2012). Супротно од жена у древном Египту, жене су у античкој Грчкој имале мања права, нису могле да гласају, поседују или наследе земљу, што је њихов положај чинило инфериорним (Bojičić & Tripković, 2023, p. 113). Глорификујући се као простор највећег интелектуалног узлета антике и остваривања куриозитетне непосредне деомкратије, у античкој Грчкој јављале су се непремостиве разлике између слободног и неслободног света, али и мушкараца и жена (Krstec, 2012). С друге стране, у старом Риму владао је строг патријархални принцип, жена у јавној сфери није било, а оне су живеле од израде рукотворина, пољопривреде, заната, израде одеће, прађе вуне, писања калиграфије, док су неке имале и улогу бабица или медицинских сестара (Borić, 2019).

Сваки период историје је на другачији начин утицао на друштвену конструкцију жене и њену позицију у породици и друштву, наметнувши суптилна очекивања и правила, али наглашавајући сталну борбу и жељу за (финансијском) самосталношћу (Bojičić & Tripković, 2023, p. 114). На основу записа и информација о животу на просторима средњовековних балканских држава и Византијског царства могу се изнети претпоставке о положају жена у тим заједницама. Жена је у изузетним ситуацијама могла имати и занимање (Fostikov, 2004), што је био чест случај у средњовековном

приморју. Историја је обраћала пажњу на жене једино уколико су биле истакнуте владарке, а разлог је што је у сенци сваког успешног владара стајала јако успешна жена. Средњовековне државе обилују знаменитим владаркама које су помагале очевима, мужевима и синовима у вођењу државе, али су оставиле и велики утицај на веру, културу, уметност и образовање (Bojičić & Tripković, 2023, p. 114). Праћењем надлежности владарки из угледних владајућих династија Византијског царства, али и династија средњовековних држава на Балкану, познато је да су се њихове активности мењале и усложњавале у зависности од политичких, друштвених и теолошких промена које су се дешавале на територијама њихових држава, услед ратних сукоба и честих промена граница. У улози ктитора, задужбинарки, оснивача народних кухиња, школа у којима су се школовале девојке високог и нижег рода, заједница у којима се овладавало вештинама ручног рада и умног разговора, владарке су неговале своју традицију и чувале радиност од заборава (Bojičić & Tripković, 2023, p. 114). На овај начин оне су давале печат времену у коме су живеле, истичући још тада висок степен способности и самосталности за обављање послова без материјалне подршке.

Посматрајући српску средњовековну државу увиђа се да су најзначајније жене српске средњовековне историје припадале династији Немањић, која је Србији и српском народу подарила идентитет, културу и државност. Од супруге великог Жупана Рашке Стефана Немање, Ане Немањић, симбола побожне владарке и светитељке, па све до принцеза које су долазиле у Србију као краљице и царице, постојао је период стваралаштва у коме су оне остале упамћене као изврсне везиље и списатељице (Bojičić & Tripković, 2023, p. 115). На цркви Пресвете Богородице, првој задужбини Стефана Немање, радове је изводила и надгледала управо његова супруга Ана. У време када у Европи није приказиван велики степен интересовања за школовање девојака, краљица Јелена Анжујска, жена краља Стефана Уроша I, основала је прву женску стручну школу и интернат за девојке. По угледу на Јелену Анжујску, царица Јелена, жена српског цара Душана, на своме је двору оснивала школе за девојке високог и нижег рода са којима је радила грчке преписе минеја и богослужбених књига. Боравећи и сама на двору царице Јелене, Књегиња Милица је стекла вештине и знања из области библијске теологије и литургијске поезије, које је касније преносила девојкама које су живеле и биле део бројних радионица на двору у Крушевцу. Такође, књегиња Милица остала је упамћена и као ктитор, подигла је манастир Љубостињу.

Крајем XIX и почетком XX века и жену је, као и мушкарца, почео да привлачи и захвата европски дух у начину живота уопште. Ипак, у основи, жена највећим делом остаје изразито снажан чувар патријархалног начина живота. Жене су се бавиле грнчаријом, ткале су, везле, штрикале и шиле, што је представљало частан и цењен извор прихода, који је у исти мах омогућавао тежак, али пристојан и поштен живот (Bojičić & Tripković, 2023, p. 115). Производи који су настајали као резултати њихове спретности и посвећености продавани су, што је онда био симбол статуса и престижа једног газдинства. Свеприсутна маргинализација у оквиру најразличитијих друштвених активности један је од есенцијалних проблема са којима се суочавају жене данашњице и са којима су се кроз историју цивилизације у њеним трансформацијама бориле (Михајловић, 2015). Овдашње време модернизације друштва, процес образовања и еманципације жена на разноразним пољима, омогућили су промоцију и успон жена у друштву, чиме су оне остварилe сигуран опстанак у главним друштвеним токовима. За разлику од својих преткиња, жене се у савременим условима не упуштају често у изазове покретања сопствених послова, а женско предузетништво налази се на прекретници. Све већа несигурнст, и поред велике доступности информација и разрађених пројеката и визија на Интернету, чак и школовану жену држи подаље од замисли о започињању посла (Bojičić & Tripković, 2023, p. 116). Поред несигурности, недовољне подршке, недостатка новчаних средстава, недостатка едукације, нарочито у руралним срединама, брига око кућних послова, брига око деце и доминантна позиција мушкарца у друштву, додатни су разлози због којих идеје жена нестају и при самом зачећу.

Жене имају важну функцију у укупној структури радне снаге и континуирано доказују и показују своју способност покретањем мањих, али иновативних послова. Иновације у пословању концентрисане су ка пружању нових, другачијих услуга, или надоградњи постојећих, што имплицира да жене морају поседовати и менаџерске вештине у циљу процене потреба тржишта (Ramadani, 2015). У државама у развоју, у којима добар део становништва живи у руралним областима, женско предузетништво посматра се као социјална категорија, јер се у овим државама предузетништвом претежно баве оне групе становништва које нису имале други избор на тржишту рада (Поповић-Пантић, 2019). За самостални рад жене се одлучују у различитим животним добима, при чему раније почињу оне које потичу из породица у којима је постојала занатлијска или традиција слободне професије, а основне обрасце предузетничке културе усвојиле су кроз социјализацију (Nićin i dr, 2018). На основу извештаја Global

Entrepreneurship Monitor (GEM, 2022) и истраживања спроведеног у 2020. години, процењује се да је 274 милиона жена широм света укључено у процес покретања сопственог посла, 139 милиона жена су власнице или менаџерке, док 144 милиона жена представљају неформалне инвеститоре. Занимљиво је да жене у Европи имају најнижу стопу предузетништва (5.7%), у поређењу са светским просеком од 11%. У земљама Западног Балкана женско предузетништво је на врхунцу у агендама развојних политика, са највећим помацима у креирању и спровођењу проактивних стратегија. Анализирањем индекса политике малих и средњих предузећа (OECD, 2019), женско предузетништво у Републици Србији има највећу просечну оцену у Југоисточној Европи (4.35), следе Турска (4.17), Црна Гора (3.46), Босна и Херцеговина (3.26) и Албанија (2.62). У Бугарској је, од тренутка када је постала чланица Европске уније 2007. године, значајан износ финансијских средстава издвојен за подршку женском предузетништву, а жене се опредељују за развој пословања у области малопродаје, угоститељских услуга и текстила производње. У неким европским државама, жене су процентуално више укључене у послове који имају друштвени значај и утицај, а и социјална предузећа имају неупоредиво више жена на руководећим позицијама. Финансирањем женских права, пружањем обука и стварањем могућности за запошљавање, као и економским оснаживањем кроз развој микро предузетништва, женама, као потенцијалним оснивачима социјалних предузећа, пружа се могућност да понуде друштвено-корисне производе и услуге, док би остварени профит био реинвестиран у социјалне сврхе.

Од давнина су жене на Косову и Метохији, тежећи економској самосталности и независности, обављале различите послове. Са подршком или без ње, оне су показивале одлучност и истрајност у реализацији својих идеја, остављајући тиме траг у времену у коме су живеле. Положај жена на простору Косова и Метохије био је тежак вековима, а све као последица конзервативног схватања њихове улоге у друштву. Социјализоване на патријархалним вредностима, жене су своје позиције на газдинствима сматрале саставним делом женске природе (Миловановић, 2014). Подручје Косова и Метохије, оптерећено озбиљним међунационалним проблемима, економски заостало, привредно неразвијено, културно изразито хетерогено и подељено, било је поприште противречности у разним друштвеним аспектима, самим тим и по питању женске еманципације (Мијатовић & Симијановић, 2023). Постојање тешкоћа није утицало на то да временом женске школе и занатска друштва постану битан чинилац просвећивања жена на Косову и Метохији, и на економском, и на хуманитарном пољу. Прва женска

школа на територији Косова и Метохије основана је 1836. године у Призрену. У овом граду је 1909. године основано Женско добротворно друштво *Српкиња*, чији су циљеви били окупљање жена и девојака *„да раде на усавршавању своме, да спремају сироте девојке за ваљане раденице, да негују хумане осећаје, да помажу сироте и невољне“* (Милошевић, 2021). Женска занатска школа у Пећи основана је 1920. године, а на њено формирање и рад велики утицај имао је Пододбор Кола српских сестара, који је основан једну годину раније, 1919. године (Видосављевић & Круљ, 2021). По свом оснивању, друштво је организовало разне врсте добротворних акција, бригу о деци без родитељског старања, али и курсеве за болничарке и описмењавање, у циљу упошљавања и побољшања положаја жена. Проучавањем Косова и Метохије као (пред)политичког дела територије Републике Србије, који се суочава са немерљивим изазовима, проблеми незапослености жена и мање ангажовање на пословима који доносе приходе постају итекако приметни и тешко решиви.

> *„Изазови у виду родних стереотипа и неједнак приступ ресурсима оптерећујуће делују на приватни и друштвени живот жена на Косову и Метохији. Иако законом гарантовано имају право гласа, друштвене и традиционалне норме утичу на бројност жена у јавној сфери. Традиционалне норме наметале су женама на овим просторима очекивања да пре буду домаћице, него да се баве јавним животом* (Мијатовић & Симијановић, 2023, стр. 184).*“*

Жене на Косову и Метохији наилазе на препреке на путу свог економског јачања, које су „сличне оним са којима се сусрећу друге жене на Балкану“, али „са додатком сиромаштва, послератне ситуације и, још увек, тешке политичке ситуације“ (Попић, 2015, према Blagojević, 2004). Ниска партиципација жена на тржишту рада на Косову и Метохији потврђена је у истраживању тржишта рада Балкана и Турске, које су спровели Cuberes и Teignier (2015), а који закључују да је свега 31 жена на сваких 100 мушкараца активна на тржишту рада, те постоји губитак од 20% у укупном националном дохотку, као директна последица високог родног јаза на тржишту рада. У општинама на Косову и Метохији, жене привређују на газдинствима која припадају њиховим очевима или мужевима, дајући изванредан допринос у раду на овим газдинствима, док су жене у урбанијим срединама, у већини случајева, запослене у просвети и здравству, а кроз самостално покретање посла, неретко могу валоризовати сопствене таленте, стварајући нове вредности.

2.6.1. Ставови жена о покретању социјалних предузећа на Косову и Метохији

Да покретање посла и оснивање социјалних предузећа у општинама насељеним неалбанским становништвом треба да представља изазов и жељу за успехом, а не страх и неизвесност, доказују жене, које вођене амбицијама о ангажовању у бројним активностима, потврђују своју одлучност и упорност. Информације да је женско предузетништво једна од три растуће предузетничке активности у свету, али и да су истраживања на ову тему неисцрпна, говоре у прилог томе да је процес развоја, од жене која се бави продуктивним занатима, до оне која покреће иновативне послове, истицањем менаџерских вештина, текао веома комплексно. Жене које се баве пољопривредним активностима у руралним подручјима покушавају да отклоне друштвене баријере и вековне предрасуде, желећи да се ослободе тешких „окова“ изградњом сигурног, финансијског и друштвеног живота за себе и своју породицу.

У наставку овог поглавља биће приказан други део резултата добијених у истраживању које је спроведено 2021. године, а акценат ће бити на ставовима женских испитаница. Од 296 испитаника, 107 испитаница женског пола учествовало је у истраживању. Највећи број испитаница старости је 21-30 година (37.4%) и живе на газдинствима која у просеку имају између четири и пет чланова (55.1%), а просечна примања су им већа од 60.000,00 динара (31.8%). На Косову и Метохији преовладавају пољопривредна газдинства у којима се породични посао преноси са генерације на генерацију, заједно са знањем, искуством, традицијом и посебним праксама. Жустра дешавања на овим просторима, која су довела до разарања друштва и друштвених институција, угрозила су задовољавање потреба чланова газдинстава, а који су се непрестано борили за опстанак, и поред друштвених потреса и ломова. Када газдинство осиромаши, енергија њених чланова појачано се троши, посебно жена, а у последње време и деце и старих, како би се обезбедило само преживљавање (Milivojević, 2018). Испитанице су већински из општина Лепосавић (25.2%), Косовска Митровица (21.5%) и Звечан (15.9%), а следе их испитанице из општина Вучитрн (14%), Обилић (9.3%), Штрпце (5.6%) и Зубин Поток (1.9%), док је по 0.9% оних које су учествовале у истраживању са сталним местом пребивалишта у општинама Косовска Каменица, Приштина, Витина, Липљан, Гњилане, Грачаница и Ранилуг.

Табела 2.2. Структура узорка према годинама старости, нивоу образовања, просечној висини примања (у динарима), величини газдинства и месту становања

Године старости	**Број испитаница (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
21-30	40	37.4	37.4
31-40	23	21.5	58.9
41-50	28	26.1	85.0
51-60	8	7.5	92.5
60 и више	8	7.5	100
Ниво образовања	**Број испитаница (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
основно образовање	2	1.9	1.9
средње образовање	33	30.8	32.7
ВШС	12	11.2	43.9
ВСС	27	25.2	69.1
магистар/мастер	33	30.9	100
доктор наука	/	/	/
Примања	**Број испитаница (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
до 20.000,00	9	8.4	8.4
од 20.000,00 до 40.000,00	15	14.0	22.4
од 40.000,00 до 60.000,00	25	23.4	45.8
од 60.000,00 до 80.000,00	34	31.8	77.6
80.000,00 и више	24	22.4	100
Величина газдинства	**Број испитаница (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
1-3 члана	24	22.4	22.4
4-5 чланова	59	55.1	77.5
6-7 чланова	22	20.6	98.1
8 и више чланова	2	1.9	100
Место становања (округ)	**Број испитаница (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти**
Косовскомитровачки округ	84	78.5	78.5
Косовски округ	19	17.7	96.2
Косовскопоморавки округ	4	3.8	100
Призренски округ	/	/	/

Извор: Bojičić, R., & Tripković, A. (2023). Do women in Kosovo and Metohija have and the capacity for independence in the future of business?. *Baština*, 30(66), p. 113-127.

На територији Косова и Метохије присутни су проблеми који доводе до сужених могућности пословања српских привредника, које је, из пре свега практичних разлога,

везано за средину у којој они живе или за средине са већинским српским становништвом (Младеновић & Бојичић, 2021). Исти аутори (Младеновић & Бојичић, 2021) коментаришу да се жене на Косову и Метохији одлучују за послове као што су трговина на мало и мања производња (производња хране и услужних делатности које не захтевају превише напора), а за мушки пол резервисан је транспорт, већа производња, трговина на велико и друге делатности које запошљавају више радника. Жене чине 49.7% радно способног становништва Косова и Метохије, док 80% радно способних жена не учествује на тржишту рада (Eurostat, 2020). Потребе за покретањем посла код жена у Косовскомитровачком, Косовском, Косовскопоморавском, Призренском и Пећком округу и даље постоје, мада у мањој мери, што је последица постојања друштвених предрасуда, локалних стега и разлика у етничкој припадности на овим просторима. Економска сарадња између предузетника различите етничке припадности је међу првим облицима сарадње већих размера који се развио уочи сукоба на Косову и Метохији, што се и наводи у анализи о стању привреде у српским срединама (Јаковљевић & Мијачић, 2021).

Табела 2.3. Примарна производња којом се испитанице баве у односу на њихове године старости

производња / **године испитаница**	**класична**	**органска биљна производња**	**повртарска органска производња**	**органска производња воћа**	**сточна органска производња**	**и класична и органска**	**Σ**
21-30	28	2	2	3	2	3	**40**
31-40	9	2	3	5	1	3	**23**
41-50	12	3	3	3	3	4	**28**
51-60	8	0	0	0	0	0	**8**
61 и више	6	1	1	0	0	0	**8**
Σ	**63**	**8**	**9**	**11**	**6**	**10**	**107**

Извор: Истраживање аутора

Све чешће миграције становништва довеле су до тога да већи део земљишта на овим просторима није обрађиван годинама, што може бити добра идеја, али и изазов, за развој органске пољопривредне производње. Разматрање могућности за примену органске производње на газдинствима, из (руралне) социолошке перспективе, никако није сувишан посао – није само „интелектуална гимнастика" (Čikić & Petrović, 2016). Са убрзаним развојем органске пољопривредне производње у свету улога жене постаје

незаобилазна у овој активности. Како је органска пољопривреда организована на мањим површинама, женама се пружа могућност да се осамостале и економски оснаже. Органска пољопривредна производња је у суштини начин живота, прилагођен очувању биодиверзитета и животне средине, а најчешћи разлог зашто се произвођачи одлучују за бављење овом врстом производње је очување природе и производња здраве хране за породицу. Испитанице су истакле да се органска производња којом се баве заснива на производњи пољопривредних производа (23.4%), а на својим газдинствима узгајају поврће (78.5%) и житарице (63.4%). Родне разлике које се јављају у мотивима за покретање посла и оснивање социјалних предузећа истичу да страх од неуспеха има већу важност код жена (Sánchez-Escobedo et al., 2011), док су мушкарци више мотивисани ка финансијском успеху и иновацијама (Carter et al., 2003). Финансијски успех је релевантан и за жене, али тежња за независношћу код њих има примат (Carter et al., 2003). Постојањем бирократских препрека, политичких утицаја и непотизма, жене, у поређењу са мушкарцима, теже превазилазе наведене потешкоће како би остварилe одређени степен аутономије у пословном свету. Самим тим ни не чуди што више од половине испитаница (60.9%) наводи економску добит као главни мотив покретања посла. Фигура жене, као стуба породице, огледа се у очувању структуре, функционалности и идентитета једног газдинства, који је, посебно на овим просторима, изложен неизвесностима које су карактеристичне за сектор пољопривреде. Унапређење пољопривредне производње и оснивање социјалних предузећа женама у руралним срединама може пружити могућност уласка у јавну сферу рада, чиме би отпочео процес стицања економске самосталности, који је директно повезан са побољшањем квалитета живота.

Табела 2.4. Број чланова газдинства на коме жене живе и привређују у односу на површину обрадивог земљишта коју имају у свом власништву

површина обрадивог земљишта / **број чланова газдинства**	**до 3 ha**	**4-7 ha**	**8-11 ha**	**12-15 ha**	**∑**
1 – 3 члана	20	2	1	0	**23**
4 – 5 чланова	41	10	6	2	**59**
6 – 7 чланова	13	4	2	3	**22**
8 и више	0	0	1	2	**3**
∑	**74**	**16**	**10**	**7**	**107**

Извор: Истраживање аутора

На питање *„имате ли потребу за проширењем капацитета производње?“*, 26.7% испитаница изјаснило се да има потребу, али не и услове за проширењем капацитета производње. Наведено се објашњава тиме да женске испитанице у свом власништву имају до 3 хектара обрадивог земљишта (69.8%), те је женама на Косову и Метохији важна подршка која мора бити конкретизована у виду адекватне финансијске или неке друге помоћи, а не само декларативно у виду моралне подршке, која је вредна, али у већини случајева не и довољна.

Указујући на то да је сектор социјалних предузећа у органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији у почетној фази развоја, све је видљивије да су изазови са којима се сусрећу жене у пословању усмерени на недостатак финансијских средстава. Означена финансијска подршка има за циљ јачање структуре управљања за коју се претпоставља да би пружила безбедну тржишну размену и слободне економске односе, како би се ускладио друштвени поредак на простору Косова и Метохије са предузетништвом, приватном својином и механизмима тржишних цена (Zupančič et al., 2017). Carranza и аутори (2018) пишу да жене као оснивачи социјалних предузећа имају тенденцију споријег раста, показујући и ниже нивое профитабилности и продуктивности, што заузврат ствара слабије економске перформансе. Овај учинак зависи и од избора сектора на које се жене концентришу, као што су услуге, малопродаја и угоститељство (Carranza et al., 2018).

Графикон 2.1. Извори финансирања које женске испитанице користе за покретање посла

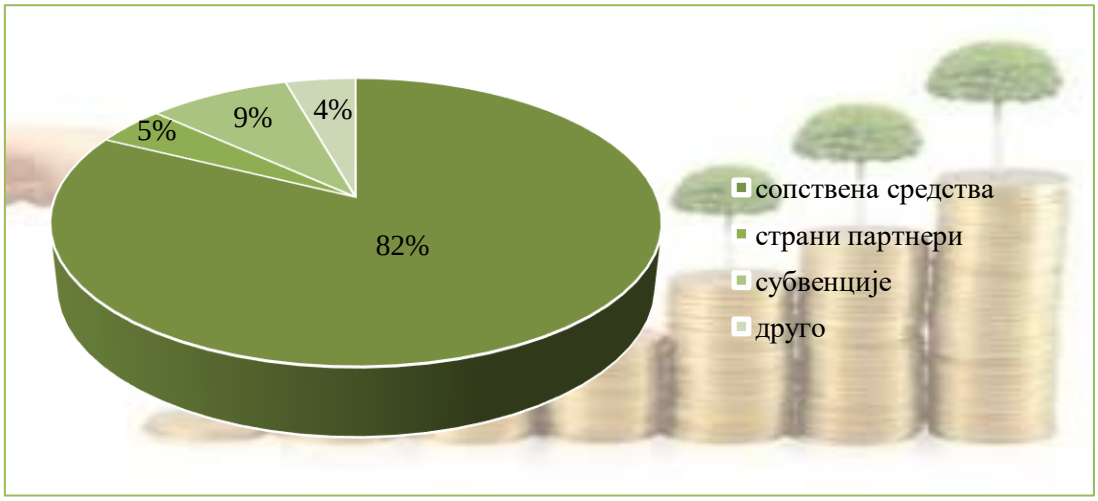

Извор: Истраживање аутора

Високи трошкови улагања главна су препрека са којом се сусрећу жене у органској пољопривредној производњи (30.8%). Како се поред високих трошкова

улагања у органској производњи жене суочавају и са проблемима неразумевања значаја органске пољопривреде и недостатка маркетиншких мрежа, као логично решење намеће се подршка државе. Скоро усаглашено, 98% испитаница истакло је да би им значила подршка у виду субвенционисања за оснивање и развој социјалних предузећа, и то у износу већем од 4.000,00 евра (28.9%). Потребе за финансијском, али и другим облицима независности, као и жеља за доказивањем и истицањем личних вредности у друштву јесу главни стимуланси жена приликом покретања посла. Услед постојања знатног броја препрека, а да би се положај жена унапредио на територији Косова и Метохије, важно је покренути јединствене пројекте који би омогућили умрежавање жена различитих интересовања, али и жена које би кроз сарадњу пронашле пут да заједничке идеје, производе и услуге пласирају на тржишта.

Табела 2.5. Корелациона матрица анализираних варијабли (*)

	V1	**V2**	**V3**	**V4**	**V5**	**V6**	**V7**	**V8**	**V9**	**V10**
V1	1									
V2	0.217	1								
V3	0.217	0.237	1							
V4	0.057	0.069	0.226	1						
V5	-0.117	0.088	0.209	0.195	1					
V6	0.150	0.371	0.188	0.089	0.463	1				
V7	-0.113	0.038	0.200	0.201	0.480	0.137	1			
V8	-0.133	-0.144	0.187	0.208	0.339	0.159	0.210	1		
V9	0.015	0.033	-0.047	0.084	-0.110	0.039	-0.125	0.022	1	
V10	0.193	-0.153	-0.173	-0.005	0.269	0.262	-0.153	-0.005	-0.338	1
V11	-0.007	0.006	-0.084	-0.167	0.125	-0.068	0.088	0.380	-0.066	0.081

ЛЕГЕНДА

V1 – величина газдинства	V7 – органски производи су здравији
V2 – површина обрадивог земљишта	V9 – едукација
V3 – просечна примања	V10 – пољопривредне културе
V4 – врста производње	V11 – подршка државе
V5 – фреквентност куповине	V12 – проширење капацитета
V6 – задовољство понудом	

Извор: Истраживање аутора

Табела 2.6. Корелациона матрица анализираних варијабли (**)

	V1	V2	V3	V4	V5	V6	V7	V8	V9	V10	V11	V12
V1	1											
V2	0.325	1										
V3	0.000	0.023	1									
V4	0.000	-0.072	-0.386	1								
V5	-0.090	0.237	-0.030	0.318	1							
V6	0.057	0.069	0.060	0.180	0.226	1						
V7	-0.092	-0.037	-0.399	0.634	0.372	-0.265	1					
V8	-0.117	0.088	0.002	0.180	0.228	0.195	-0.363	1				
V9	0.150	0.371	0.185	0.075	0.188	0.089	-0.285	0.484	1			
V10	0.018	0.038	-0.066	0.134	0.200	0.368	-0.285	0.480	0.355	1		
V11	0.125	0.072	0.019	0.166	0.206	0.279	-0.358	0.480	0.294	0.680	1	
V12	-0.133	-0.144	-0.022	0.162	0.187	0.208	-0.363	0.339	0.159	0.210	0.257	1
V13	-0.110	0.033	0.018	0.071	-0.047	0.084	0.041	-0.110	0.039	-0.125	0.012	0.385
V14	0.193	0.101	-0.387	-0.159	-0.173	-0.005	0.138	0.212	0.262	-0.153	-0.155	-0.005

ЛЕГЕНДА

V1 – величина газдинства	V8 – фреквентност куповине
V2 – површина обрадивог земљишта	V9 – задовољство понудом
V3 – године старости	V10 – органски производи су здравији
V4 – степен образовања	V11 – органска производња није штетна
V5 – просечна примања	V12 – едукација
V6 – врста производње	V13 – пољопривредне културе
V7 – бављење органском производњом	V14 – подршка државе

Извор: Истраживање аутора

Постоји високо статистички значајна веза између варијабли *„просечна примања испитаница“* и *„фреквентност куповине органских производа“* ($p = 0.032$), уз Пирсонов коефицијент корелације ($\rho = 0.209$). Испитанице у Косовскомитровачком и Косовском округу имају већа просечна примања и спремне су да издвоје већу суму новца за органски здраве производе који не садрже пестициде и адитиве, у односу на испитанице које живе у Косовскопоморавском и Призренском округу, чија су просечна примања мања. До сличних резултата дошли су аутори Грубор и Ђокић (2016) у свом истраживању у коме су истакли да су потрошачи органске хране на тржишту Републике

Србије претежно удате жене, чија су примања већа и које имају децу. Између варијабли *„фреквентност куповине органских производа“* и *„органски производи су здравији од конвенционалних производа“* постоји веома високо статистички значајна веза ($p = 0.000; \rho = 0.480$). Жене које су учествовале у истраживању наглашавају да се куповином органских производа побољшава здравље људи, а висок степен поштовања природних циклуса базира се на биолошкој равнотежи у систему земљиште-биљка-животиња-човек (Бошков, 2015). Пирсонов коефицијент корелације ($\rho = 0.484$) између *„фреквентности куповине органских производа“* и *„задовољства понудом органских производа“* указује на средње јаку позитивну везу између ове две варијабле, уз веома високу статистичку значајност ($p = 0.000$). Испитанице које живе у општинама Косовска Митровица, Звечан и Вучитрн купују органско воће и поврће (64.5%) и органске житарице (31.8%), док испитанице у општинама Ранилуг, Витина и Косовска Каменица ретко када купују биолошки здраву храну.

X_2 Пирсонов коефицијент корелације ($\rho = 0.463$) потврђује да постоји средње јака веза између променљивих *„степен образовања жена“* и *„бављење органском пољопривредном производњом“*, уз веома високу статистичку значајност ($p = 0.000$). Жене вишег степена образовања имају јасније ставове и циљеве о бављењу органском пољопривредном производњом. Информисањем путем друштвених мрежа, али и у координацији са Пољопривредном саветодавном и стручном службом (ПССС Косовска Митровица), испитанице у Косовској Митровици, Лепосавићу и Зубином Потоку, са дипломама основних и мастер/магистарских студија, показују виши ниво предзнања о погодностима органске пољопривредне производње. У општинама Вучитрн и Обилић, жене организују послове производње пољопривредних усева, неге животиња, прераде и припреме хране, бављења трговином и маркетингом и бриге о члановима газдинстава, али чињеница да су у 60% случајева средњег образовања декларише их као, још увек, неискусне дебитанте у органској пољопривреди и покретању посла, чиме је постављена хипотеза и доказана.

$X_{2/1}$ Високо статистички значајан однос ($p = 0.025$) утврђен је између променљивих *„величина газдинства“* и *„просечна примања испитаница“* са вредношћу Пирсоновог коефицијента корелације ($\rho = 0.217$). Жене у руралним срединама обично немају непокретности на своје име, јер су оне у власништву мушке главе на газдинству. Из ових разлога многе жене одлучују да задрже, истовремено са започетим приватним бизнисом, и свој редован посао, уколико га имају. Варијабла *„просечна примања испитаница“* је у слабој, али позитивној вези са *„површином обрадивог земљишта“* која је у њиховом власништву ($p = 0.015; \rho = 0.237$). Већа површина обрадивог земљишта испитаницама у општинама Лепосавић и Вучитрн пружа могућности за узгојем различитих култура, које пласирају на локална тржишта, чиме остварују и веће приходе. Супротно, испитанице у општинама Звечан, Обилић и Штрпце у свом власништву имају мању површину земљишта и скромне приносе користе за задовољење основних потреба ужих чланова газдинства. Висина примања је, према резултатима истраживања, условљена површином обрадивог земљишта, на којој се ангажовањем чланова газдинства производе производи који су у скалду са климатским условима поднебља, али и потребама тржишта.

$X_{2/2}$ Иако постоји високо статистички значајан однос између променљивих *„просечна примања испитаница“* и *„врста производње којом се бавите“* ($p = 0.020$), Пирсонов коефицијент корелације је низак ($\rho = 0.226$). Са просечном висином примања од 60.000,00 и више хиљада динара, испитанице у општинама Косовска Митровица, Лепосавић и Звечан на својим газдинствима баве се биљном органском производњом и органском производњом воћа. С друге стране, нижа примања у општинама Вучитрн, Обилић и Штрпце, песимистично делују на одлуке испитаница о покретању посла у органској производњи. Такође, *„просечна примања испитаница“* су у позитивној, средње јакој вези са варијаблом *„бављење органском производњом“* ($p = 0.000; \rho = 0.372$). Постојањем интересовања за узгојем здраве хране код испитаница потврђује се њихова мултифункционалност, чиме се све више истиче улога креаторки стратегија за добробит породице и шире друштвене заједнице.

Утврђена је незнатна негативна веза ($\rho = -0.265$) између променљивих *„врста производње којом се бавите“* и *„бављење органском производњом“* и она је високо статистички значајна ($p = 0.006$), чиме се потврђује да традиција узгоја одређених пољопривредних култура утиче на ставове испитаница о бављењу органском пољопривредном производњом, углавном у општинама у Косовском округу. Мањи економски значај који тренутно органска производња има на Косову и Метохији жене не сме обесхрабрити да отпочну са узгојем природних производа, већ напротив, пожељно је уложити додатне напоре како би ова производња заживела на локалу, била економски исплатива и прихватљива код крајњих потрошача.

Варијабла *„бављење органском производњом“* је у високо статистички значајним, али негативним, корелацијама са следећим варијаблама:

- *„године старости“* ($p = 0.000; \rho = -0.399$), што значи да је код старијих испитаница присутнија несигурност, као и постојање дилема око покретања посла у органској производњи и евентуалних оснивања социјалних предузећа;
- *„едукација“* ($p = 0.000; \rho = -0.363$), надовезујући се на претходно, поред несигурности, код старијих испитаница јавља се и смањена жеља за похађањем едукација и обука;
- *„органски производи су здравији од конвенционалних производа“* ($p = 0.003; \rho = -0.285$), за старије испитанице, које највећи део слободног времена проводе на газдинствима, органски производи нису део свакодневне исхране.

Веома високо статистички значајан однос ($p = 0.000$) између варијабли *„врста производња којом се бавите“* и *„органски производи су здравији од конвенционалних производа“* уз Пирсонов коефицијент ($\rho = 0.368$), истиче да су испитанице упознате са тим да органски производи настају у строго контролисаној производњи, безбедни су, нису прскани пестицидима, здравији су и имају већу нутритивну вредност, односно *„врста производње којом се бавите“* је слабо, али позитивно повезана са *„органска производња није штетна за животну средину“* ($p = 0.004$; $\rho = 0.279$). Пирсонов коефицијент корелације ($\rho = -0.387$) између варијабли *„године испитаница“* и *„подршка државе“* указују на средње јаку, али негативну везу, уз високу статистичку значајност ($p = 0.009$). Млађе испитанице инсистирају на већој подршци од стране државе приликом покретања посла и спремније су да се упусте у изазове како би реализовале своје идеје, за разлику од старијих испитаница код којих је недовољна

мотивисаност веома изражена. *„Подршка државе“*, која је и више него потребна женским испитаницама, је слабо и негативно повезана са *„пољопривредним културама“* које оне узгајају на својим газдинствима ($p = 0.023$; $\rho = -0.338$). У односу на испитанице које узгајају поврће, зачинско биље, житарице и мед, испитанице чија се производња заснива на преради воћа наводе да им је подршка државе потребна приликом пласирања производа. Области Косова и Метохије располажу изузетним агроеколошким, климатским и техничким условима да конвенционалну производњу воћа усмере према органској производњи.

Значајна је веза између варијабли *„едукације“* са следећим варијаблама, код којих је присутан позитиван предзнак:

- *„врста производње којом се бавите“* ($p = 0.032$; $\rho = 0.208$);
- *„пољопривредне културе“* ($p = 0.009$; $\rho = 0.385$);
- *„фреквентност куповине органских производа“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.339$);
- *„задовољство понудом органских производа“* ($p = 0.021$; $\rho = 0.159$);
- *„потребе/услови за проширењем капацитета производње“* ($p = 0.010$; $\rho = 0.380$);
- *„органски производи су здравији од конвенционалних производа“* ($p = 0.030$; $\rho = 0.210$);
- *„органска производња није штетна“* ($p = 0.008$; $\rho = 0.257$).

Постоје опречни ставови испитаница о томе да ли је потреба за проширењем капацитета производње условљена едукацијама у овој области. У фази конверзије ка органској производњи многи произвођачи не познају органске стандарде, чиме долази до многобројних грешака. Старије становништво у руралним подручјима, у недостатку адекватних информација и знања, ретко када се одлучује за процес производње органских производа. Едукација органских произвођача представља императив у производњи безбедне и квалитетне органске хране. Организовањем семинара на Косову и Метохији, пољопривредна газдинстава која се баве органском производњом, као и газдинства која тренутно нису опредељена, али имају намеру да се у будућности укључе у процес конверзије, на овај начин могу стећи информације о законским регулативама, основним стандардима органске производње, процесу сертификације, периоду конверзије, мерама заштите биља од штеточина, али и о предностима органске производње. То управо значи да би жене у општинама са претежно српским

становништвом на територији Косова и Метохије, у оквиру семинара, могле остварити сигурну едукацију, чиме би се развила њихова свест о заштити животне средине, а све у складу са филозофијом и принципима одрживог развоја. Поред едукације, и трошкови у органској производњи обично утичу на ставове и могућности жена за проширењем капацитета производње. Како закључују Бојичић и Трипковић (2021, стр. 466), од могућности пласмана производа и остварења профита зависи да ли ће се инвестирати у неки пројекат, конкретно производњу. Предрачунске калкулације морају узети у обзир све економске показатеље, како би ризик пословања у старту био известан и смањен на минимум (Продановић & Бабовић, 2014).

$X_{2/3}$ Како све креће из сопствене свести о могућности напредовања, потребе за похађањем различитих облика едукације код испитаница директно зависе од њихових година старости, степена образовања и просечне висине примања. Утврђен је статистички значајан однос ($\rho = 0.380$) између варијабли *„едукација“* и *„потреба за проширењем производње“*, са вредношћу Пирсоновог коефицијента корелације ($p = 0.025$). Предузетничка едукација неопходна је, не само за обликовање менталног склопа жена, већ и за овладавање вештинама и стицање знања, који су кључни за развој предузетничке културе. И док испитанице у општинама Вучитрн, Штрпце и Косовска Каменица говоре да нису заинтересоване за похађање едукативних програма (29%) и да не планирају проширење производних капацитета (31.4%), испитанице у општинама Обилић и Звечан дале су дијаметрално супротне говоре, истичући да планирају проширење капацитета производње (35.8%), уз жељу за усаврашавањем у овој области (33.3%). Интензивирањем теоретских предавања и креативних радионица, организовањем предузетничких мотивационих конференција, гостујућих мотивационих предавања успешних жена предузетница из владиног и невладиног сектора, женама би се на Косову и Метохији пружила адекватна знања која могу искористити за афирмисање сопствених идеја на газдинствима.

Као носиоци традиционалних знања и вештина које су важне за очување културног наслеђа и биодиверзитета у пољопривреди, уз иновативност и прилагођавање новим производним правилима и условима, жене јесу витални део пољопривредног сектора и руралне економије Косова и Метохије, а њихов рад, посвећеност и отпорност заслужују већу подршку и уважавање.

2.7. ПРОЈЕКАТ ПОКРЕТАЊА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ У СОЦИЈАЛНИМ ПРЕДУЗЕЋИМА

Висок ниво интересовања за узгој еколошки здраве хране међу 107 испитаница које су учествовале у истраживању 2021. године, показао је њихову спремност, уз малу неодлучност, да се у будућности укључе у процес преласка на органску производњу и тако покрену сопствени бизнис. Математичка теорија била је основа природних наука од свог почетка, али се у новије време све више примењује за описивање и решавање проблема друштвених и хуманистичких наука, теоријских и практичних. Аутор је мишљења да огроман допринос математичке анализе структуре мреже у области економије пружа могућности за планирање и управљање пројектима, који се састоје од великог броја активности.

2.7.1. Примена мрежног планирања

Мреже су се од давнина опширно проучавале у теорији графова, области математике (Engel et al., 2021), а ова теорија пружа и алате потребне за анализу структуре мрежа (Fuller et al., 2008). Своју примену мрежно планирање пронашло је у природним наукама, попут математике, физике, хемије, биохемије и медицине, али и у рачунарским наукама, као и у апликацијама које се односе на креирање база података, кодирање података, дизајн кола, астрономију и адресирање комуникационих мрежа. Како истичу Prathik и аутори (2016), значај теорије графова за хемију произилази из постојања феномена изомеризма, који је рационализован теоријом хемијске структуре. Иван Гутман, најпознатији српски хемичар, спровео је светски призната истраживања у којима је хемијским графовима испитивао „озбиљну“ или „чисту“ математику (Gutman, 2006). Моћне комбинаторне методе које се налазе у теорији графова користе се и да би се доказала фундаменталност у областима чисте математике (Pirzada, 2008). У медицини мрежно планирање пружа могућности за решавање тешких проблема, као што су контролисање епидемије, апстраховање болести које утичу на сложене мреже у телу, али и на дефинисање врста отпорности и рањивости које су својствене природним, друштвеним и технолошким мрежама (Hofman et al., 2016). Као битан модел биолошког рачунања, теорија графова користи се за превазилажење биолошких проблема, па се математички оквир интеракције протеина, експресије гена, информација о преносу носиоца и метаболичких мрежа може сматрати специјалним случајем теорије мрежа

(Gao et al., 2018). У техничким наукама је примена графова, а самим тим и мрежа, несамерљива. Сам пренос информација путем мрежа постао је незаменљив због својих предности, у смислу олакшавања захтева модерног живота кроз развој метода складиштења и дистрибуције информација (Khaleel & Al-Shumam, 2020). Након учестале примене у побројаним наукама, у последње две деценије мрежно планирање пронашло је свој пут и у економији. Пре тога је пажња коју су економисти посвећивали анализи мрежа била епизодична и недовољна, али и ограничена само на транспортне и просторне проблеме. Стога се може тврдити да је економија у друштвеним наукама била последња која је усвојила мрежну анализу, иако је ово веома карикатурално, пошто су економисти још у осамнаестом веку користили економске таблице, шеме проширене производње у виду матрица, а самим тим и економске мреже (Biggiero et al., 2016). Према Jackson-u (2014b), један од „практичнијих“ разлога кашњења примене мрежа у економији јесте недостатак релационих података или рачунарске моћи. Ово није у потпуности схватљиво из разлога што су се друге дисциплине, социологија и психологија, суочавале са истим проблемима, али они нису били одлучујући за њих. Спекулише се и да су некомпатибилности са неокласичном економијом дошле до изражаја порастом значаја структуралистичке методологије и математичких импликација у вези са мрежама, што је утицало на њихову примену у области економије.

Анализа друштвених мрежа користи скуп теоријских и квантитативно-емпиријских алата за моделирање, описивање, визуелизацију и систематизацију односа између друштвених ентитета (Wasserman & Faust, 1994), омогућавајући и мерење карактеристика, као што су густина скупа односа и централност ентитета у групи. Уопштено, мрежа је систем са чворовима који су повезани везама, док чвор може бити појединац, фирма, индустрија или географска област (Engel et al., 2021). У области економије, мрежни модели примењивани су у процесу проучавања тржишта и формирања цена (Choi et al., 2017), али и за објашњење раста и економског исхода, као и за разумевање тржишне панике (Kelly & Gráda, 2000), а Gai, Haldane и Kapadia (2011) спровели су истраживање у коме су проучавали мрежни модел међубанкарског кредитирања са необезбеђеним потраживањима употребом нумеричке симулације.

Комплекс радова у мрежном планирању и управљању јесте оригинални пројекат, који се састоји од скупа координисаних и контролисаних активности које треба постићи у дефинисаном временском периоду, уз коришћење расположивих ресурса. Као основни елемент процеса управљања пројектима наводи се планирање за чију је реализацију

развијен скуп метода које се једним именом називају *технике мрежног планирања*. Технике мрежног планирања засноване су на резултатима математике (алгебре и теорија графике), статистике и рачунарских наука, а њиховом се применом у великој мери побољшава планирање реализације пројеката и повећава се ефикасност управљања тим процесима. Од метода мрежног планирања, у теорији и пракси, издвајају се *Метода критичног пута (Critical Path Method – CPM)* и *Метода оцене и ревизије програма (Program Evaluation and Review Technique – PERT).* Метод критичног пута, познат још и као детерминистички метод, користи се за планирање и контролу реализације оних пројеката код којих се трајање сваке појединачне активности може унапред прецизно одредити и дефинисати. Време трајања активности A_{ij} обележава се са t_{ij}, чиме индекс i означава нумеру почетног догађаја, а индекс j нумеру завршног догађаја активности. Насупрот наведеној методи, метода оцене и ревизије програма стохастичког је карактера, с обзиром на то да се користи за планирање и реализацију оних пројеката код којих се времена трајања активности не могу прецизно одредити, већ се утврђују на основу песимистичке процене b_{ij}, оптимистичке процене a_{ij} и највероватније процене m_{ij}. За наведене процене мора важити услов $a_{ij} \leq m_{ij} \leq b_{ij}$, док се даљи прорачун изводи уз претпоставку да ова три временска податка јесу три репрезентативне вредности бета распореда. Осим наведених метода, које су свеобухватне и еластичне, у међувремену се појавио и велики број њихових модификација, од којих су неке од познатијих *Мрежна анализа у економији* (ECON) и *Науке о менаџменту и организацији* (MOS) (Biggiero et al., 2016). Невезано од тога која се метода користи, прва етапа у имплементацији метода мрежног планирања и управљања састоји се у анализи структуре, а следећа етапа је конструкција одговарајућег графичког модела – мрежног дјаграма.

Мрежни дијаграм, као део теорије графова, може се дефинисати као коначан, повезан, оријентисан и ацикличан граф

$$G = (N, L), \tag{2.12.}$$

који обухвата два скупа, скуп чворова

$$N = \{1,2, \dots, i, j, \dots, n\}, \tag{2.13.}$$

и скуп оријентисаних грана

$$L = \{(i, j) \mid i, j \in N, i < j)\}. \tag{2.14.}$$

Алтернативно, граф се представља паром (N, Γ), где је $N = \{1, \dots, n\}$ скуп чворова, а Γ је пресликавање скупа N партитивни скуп.

Конструисање мрежног дијаграма, као графичког приказа одвијања пројекта, јесте можда и најтежа фаза у примени техника мрежног планирања, а по правилу је изводе најстручнији планери и аналитичари. Приликом конструкције мрежног дијаграма пожељно је придржавати се начела и правила која се базирају на теорији графова, или произилазе из праксе. Та правила огледају се у следећем:

1. Свака активност мора отпочети догађајем и завршити се догађајем.
2. Ако завршетак неке активности A представља предуслов за почетак реализације друге активности B, онда се оне морају поставити по редоследу реализације.
3. Ако се више актиности $A, B, \ldots$ мора завршити да би следећа активност C могла отпочети, онда се оне завршавају у почетном догађају следеће активности.
4. Ако реализација више активности $B, C, D,$ може почети пошто је претходна активност A реализована, онда почетни догађај свих ових активности (B, C, D) јесте завршни догађај претходне активности A.
5. У низу активности може се укључити произвољан број фиктивних или привидних активности.
6. Ниједан догађај не може сам себи да претходи – мрежни дијаграм мора бити временски оријентисан и не може да садржи затворене циклусе или петље.
7. Било која упечатљива активност може се поделити на потребан број мањих делимичних активности.
8. У правилно конструисаном мрежном дијаграму две или више активности не могу да почињу и да се завршавају у истим догађајима.
9. Уколико је потребно конструисати мрежни дијаграм довољно великог пројекта (нпр. истраживачког), он се може поделити на делимичне пројекте, али се обавезно морају саставити груби графички дијаграми који представљају односе између појединих делимичних пројеката.
10. Често се уводи припремна активност, која се графички приказује таласастом линијом.

Анализа времена наредна је фаза у припреми мрежног планирања. Утврђивање времена трајања појединачних активности у пројекту веома је деликатно и заснива се на дефинисању примарних података са којима ће се даље „оперисати“ приликом израчунавања одређених закључака и руковођењу пројектом. Током анализе времена трајања сваке од активности у обзир се морају узети параметри, као што су број радника, квалификованост радника, број расположивих машина, број расположивих средстава за

рад и предмета рада, али и начин њиховог рада (ноћне смене, прековремени рад, употреба радне снаге и средстава мимо одређене организације, и томе слично).

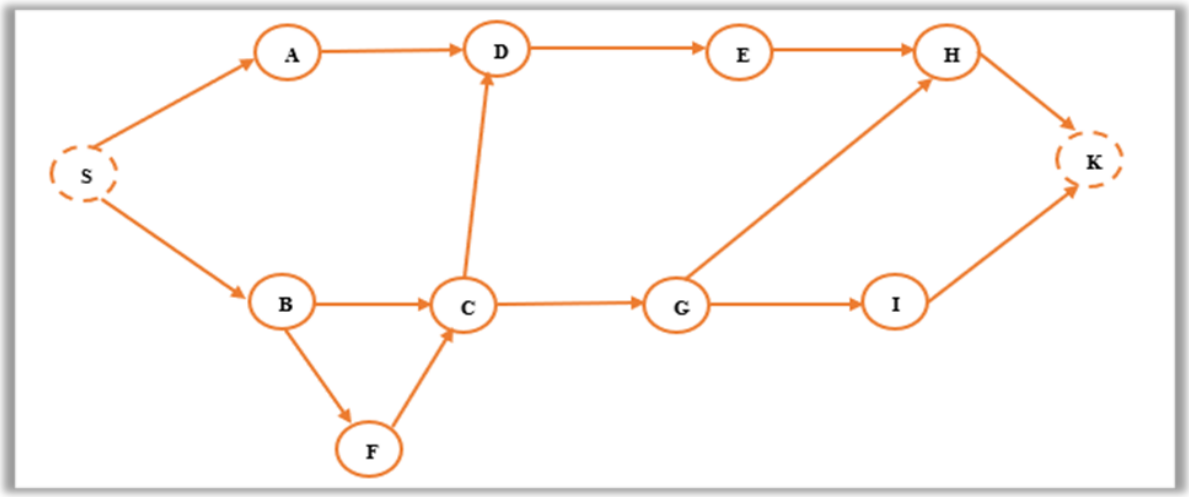

Слика 2.3. Мрежни дијаграм за пројекат „*N*”

Извор: Приказ аутора

Поступак израчунавања временских података, према CPM методи, одвија се тако што се најпре одреде времена најранијег завршетка и најранијег почетка активности. За све активности које полазе из почетног догађаја A_1 усваја се да је време најранијег почетка $t_1^0 = 0$. Време најранијег завршетка активности добија се сабирањем времена трајања активности t_{ij}, с временом најранијег почетка t_i^0, па је

$$t_j^0 = t_i^0 + t_{ij}. \tag{2.15.}$$

Ако је неки догађај A_j завршни догађај за више активности, док све те активности немају исто трајање, онда тај догађај може наступити тек после завршетка активности са најдужим временом трајања. У том случају је

$$t_j^0 = \max_i(t_i^o + t_{ij}) \tag{2.16.}$$

при чему је

$$t_1^0 = 0, i < j, j = 2,3, \dots n. \tag{2.17.}$$

Ако је познат планирани рок завршетка целог пројекта (T), он ће бити остварен једино ако је

$$t_n^0 \leq T. \tag{2.18.}$$

Уколико се деси да је $t_n^0 > T$, пројекат не може бити завршен у планираном року и неопходно је извршити скраћивање трајања појединих активности како би се достигао планирани рок.

Када се израчуна време најранијег могућег завршетка пројекта t_n^0, нема никаквих разлога да то не буде и време најкаснијег завршетка пројекта и уводи се

$$t_n^0 = T = t_n^1. \tag{2.19.}$$

Израчунавање времена најкаснијих завршетака пројекта врши се тако што се од времена најкаснијег завршетка активности t_l^1 одузме време њеног трајања t_{ij}, тј.

$$t_l^1 = \max_l(t_l^1 - t_{ij}) \tag{2.20.}$$

где је

$$t_n^1 = t_n^0 = T,\ i < j,\ i = n-1, n-2, \dots, 1,\ t_l^1 = t_1^0 = 0. \tag{2.21.}$$

Сама анализа времена према CPM методи налаже и израчунавање критичног пута, другим речима, пута који има највећу дужину трајања од почетног до завршног догађаја пројекта. Критични пут иде само преко критичних догађаја и критичних активности, а критични догађаји имају једнака најранија и најкаснија времена одигравања код којих је

$$t_i^0 = t_i^1 \text{ и } t_{\text{j}}^0 = t_{\text{ij}}^1. \tag{2.22.}$$

Критичне активности, сем тога што спајају два критична догађаја, испуњавају још један услов, и то: време трајања ових активности једнако је њиховом максимално дозвољеном трајању

$$t_{\text{j}}^1 - t_i^0 = t_{ij} = t_{\text{j}}^1 - t_i^0 - t_{ij} = 0. \tag{2.23.}$$

Анализа времена по PERT методи полази од процењених времена активности a_{ij}, m_{ij} и b_{ij}, где се израчунавају очекивана времена извршења активности $(t_e)_{ij}$ према изразу

$$(t_e)_{ij} = \left(\frac{a_{ij}+4m_{bj}+b_j}{6}\right) \tag{2.24.}$$

и варијанса

$$(\sigma^2)_{ij} = \left(\frac{b_{ij-}a_{ij}}{6}\right)^2. \tag{2.25.}$$

Наведена два параметра зависе само од почетних података (a, m, b) који се процењују за сваку активност засебно.

2.7.2. Имплементација пројекта органске пољопривредне производње

Мрежни приступ прожима већину економских студија и служи за описивање и идентификацију веза и механизама који код економских субјеката (газдинстава, предузећа банке, итд.) утичу на индивидуално понашање и стратешке одлуке које се тичу посла (Albeverio & Mastrogiacom, 2022). Генерално, послови који се тичу пољопривредне производње имају карактеристике релевантности и разноврсности, а ово је и оправдано ако се пође од тога да је пољопривреда одувек била у фокусу анализа ради описивања закона и суштине развоја пољопривредне производње (Yucong, 2022).

Табела 2.7. Етапе органске пољопривредне производње

Ознака активности	Активност	Активности које претходе наведеној	Време трајања активности (у данима)
A	Едукација	-	180
B	Увођење граничног појаса	A	10
C	Одабир врсте и количине која ће бити узгајана	A	10
D	Набавка семена, расада, ђубрива и алата	B, C	10
E	Претрага сертификационих кућа	B	20
F	Подношење пријаве за укључивање у ОП изабраној сертификационој кући	D, E	30
G	Објашњавање плана ОП сертификационој кући	F	5
H	Допуна документације (фиктивна активност)	G	5
I	Потписивање уговора са сертификационом кућом	G	5
J	Почетак конверзије ка ОП	I, H	1.095
K	Чишћење и припрема земљишта за органске стандарде	J	30
L	Прављење леја и клијалишта	K	15
M	Сађење семена	L	15
N	Обрада земљишта	N	90
O	Наводњавање земљишта	K	90
P	Заштита земљишта	N	90
R	Ђубрење земљишта	P	90
S	Вођење књиге поља и евиденција набављених препарата и садног материјала	M, O, R	90
T	Субвенције (фиктивна активност)	S	30

U	Контрола од стране сертификационих кућа	S	3
V	**Добијање сертификата**	**U**	**30**

Извор: Истраживање аутора

Недостатак знања први је и основни проблем у процесу органске производње, што је доказано и истраживањем. Организовањем едукација на локалном нивоу може се пружити подршка развоју органске пољопривреде, а жене се, као заинтересовани произвођачи, могу упознати са прописима и стандардима у области производње еколошки здраве хране. Поспешивање едукација намењених женама мора бити усмерено ка обезбеђивању већег дела практичне обуке која одговара потребама и начелима органске производње, а која би у великој мери допринела и повећању конкурентских способности жена предузетница. Едукација пољопривредних произвођача у области заштите природног окружења и очувања руралних средина од свих врста загађења, неизбежна је у производњи квалитетних пољопривредних производа (Subić i dr., 2010).

Обезбеђивање просторне изолованости парцела од могућих извора загађења суседних парцела (пестициди, отпадне воде, полен генетски модификованих усева) следећа је фаза у процесу органске производње. Формирањем „еко коридора“ или изолационог појаса врши се раздвајање органске од конвенционалне производње. Изолациони појасеви су, углавном, и животни простор и храна многих птица, инсеката и сисара, а његовим увођењем остварује се оно што је, и неопходно, и корисно. Парцела на којој се примењује технологија органске пољопривредне мора бити удаљена пет до шест метара од осталих конвенционалних површина. Поводом разматрања врсте и количине за узгој, произвођачима се саветује да парцелу исцртају на папиру тачних димензија и да означе површину на којој се земљиште налази. Одлука о врсти воћа, поврћа или житарица које ће се узгајати подразумева анализу климатских услова подручја и њихових потреба за одређеном врстом земљишта, светлошћу и водом. Утврђивањем еко баријера и сорте која ће се узгајати, у наредном кораку потенцијални произвођачи почињу да траже сертификациону кућу.

Сертификациона кућа је институција или организација која је овлашћена да врши контролу и издаје сертификате. Пријава која се подноси сертификационој кући садржи податке: име, презиме, адресу и податке о томе да ли су органски производи претходно сертификовани. Уз пријаву је потребно доставити мапу или скицу са локацијом парцеле – место узгоја. На основу пријаве, инспектор за органску пољопривреду излази на терен,

проверава податке из пријаве и утврђује испуњеност услова. Ако се утврди да произвођач испуњава све услове, онда се између њега и овлашћене сертификационе куће закључује уговор о контроли и сертификацији у органској производњи. Период конверзије, који је прописан Законом о органској пољопривреди и прописима Европске уније, почиње да тече даном потписивања уговора и обухвата време потребно за успостављање система управљања земљиштем, за изградњу плодности земљишта и његове биолошке активности, како би се створио одржив агро-еко систем („Сл. гласник РС“, бр. 30/2010 и 17/2019 – др. закон).

Од почетка конверзије, радови на земљишту могу се одвијати од почетка фебруара до касне јесени и првог снега. Током ових месеци смењују се техничке активности, као што су обрада земљишта, прављење топлих леја и инкубатора, резидба, прављење компоста уз континуирану сетву, садњу и заштиту биља. Плодност земљишта по правилу зависи од ђубрива и компоста, а уз дозволу сертификационе куће могућа је набавка ђубрива и компоста од других органских произвођача. Током процеса сертификације води се евиденција о активностима на парцели, а органски произвођач мора поседовати документацију, укључујући и рачуне. Након периода конверзије, који траје две до три године, али и на основу извештаја о извршеним контролама, овлашћена организација издаје сертификат да је производ или процес производње у складу са Законом о органској производњи, а такав производ обележава се ознаком „ОРГАНСКИ ПРОИЗВОД“, националним симболом и логом сертификационе куће. Сертификат, за производ за који се издаје, важи годину дана од дана издавања.

Циљ приказивања женског предузетништва кроз органску производњу путем мрежног модела јесте могућност планирања, праћења и контроле реализације овог пројекта. Први корак био је анализа структуре да би се утврдио логички редослед и узајамни однос активности у пројекту, као и сам начин конструкције мрежног дијаграма. Листа активности садржи све активности које треба извести у току трајања пројекта (Табела 2.7). У листу се за сваку активност наводе непосредне претходне активности, односно активности које морају бити завршене да би се реализовала посматрана активност. Аутор је приликом конструкције мрежног модела користио модел усмереног оријентисаног графа, а догађаји, њихови почеци и завршеци, представљени су на чворвима (Слика 2.4). Ова активност позната је као активност на гранама.

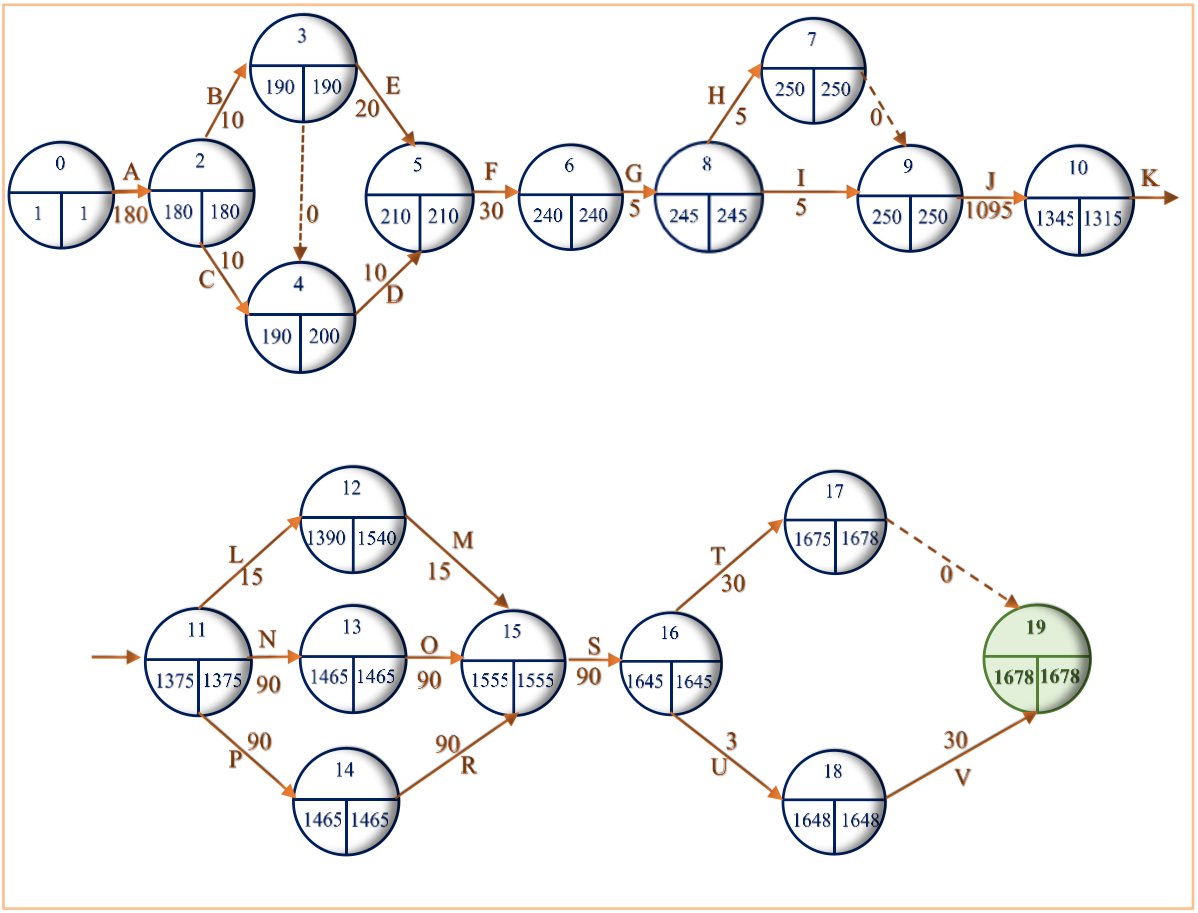

Слика 2.4. Мрежни модел органске пољопривредне производње

Извор: Приказ аутора

Надаље, рађена је и анализа времена која обухвата процену и утврђивање потребног времена за извршење појединих активности, али и утврђивање времена трајања пројекта. Метода која је коришћена за анализу времена је *PERT* метода, јер тачно време трајања појединих активности посматраног модела није могуће унапред тачно утврдити, пошто на њих могу да утичу непредвиђени фактори. На моделу су утврђене најраније могуће и најкасније дозвољене реализације догађаја са изведеним вероватноћама, одређен је критични пут и на основу њега изводи се следећи закључак:

> *пројекат покретања органске производње може се остварити кроз* ***1.678 дана****, уз претпоставку да је реч о земљишту које је до скоро било третирано хемијским средствима. Међутим, уколико земљиште није коришћено у последње две или три године код вишегодишњег засада, или је коришћено без употребе средстава синтетичко-хемијског порекла, период конверзије (J фаза на дијаграму) се прескаче, па је оптимално време реализације пројекта органске производње* ***550 дана****.*

Одговори на истраживачка питања 2, 3, 4 и 5:

Посматрано кроз историју, процес раслојавања сложеног привредног система на два самостална јесте конфузна и сложена појава. Оваква ситуација може бити олакшана уколико, као у случају бивше Чехословачке, постоји консензус о „разлазу“ и ако се истински стреми ка једном новом, ширем и ефикаснијем систему какав је систем Европске уније (Janjić, 2017). У случају Републике Србије и Привремених приштинских органа није било консензуса о „разлазу“, али и дан данас нема довољно снажног политичког опредељења за сарадњу (Janjić, 2017). И поред разговора о подршци за самоодрживи развој малим, средњим и социјалним предузећима, CEFTA споразум се не примењује, а привредници, одупирући се стегама и залажући се за „своје место под сунцем“, константно врше притисак на правно-регулаторни оквир и инситутуције које могу побољшати њихов положај на тржишту. Анализом предузећа које је пример добре праксе на терену, а на основу спроведеног истраживања, увиђа се, недвосмислено, да на овим просторима постоје изузетне могућности за оснивање малих и средњих предузећа у органској пољопривредној производњи. Тако, предузеће регистровано у двоструком систему, *Liostep,* пуних пет година бави се органском пољопривредном производњом, користећи пољопривредна добра косовскопоморавског округа и уважавајући начела природе. У послове пољопривредне производње укључени су и женски чланови газдинства, које похађају различите едукативне програме, а стечена знања примењују у пракси. Удруживањем жена на Косову и Метохије пружа се подршка женском предузетништву, дељењем знања, вештина и ресурса, јача се преговарачка позиција, колективним удруживањем стварају се могућности за приступ финансијским средствима, а колективном продукцијом креира се видљивост на тржишту, промовишући женску еманципацију и доприносећи њиховом општем друштвеном и социјалном развоју. У прилог овоме говоре и резултати прелиминарних истраживања, који потврђују постојање интересовања код жена на газдинствима за бављење органском пољопривредном производњом и оснивањем социјалних предузећа. Винс Ломбарди је рекао: *„Цена успеха је тежак рад, посвећеност послу и одлучност да, било победити или изгубити, дамо све од себе оном задатку који нам је у рукама“.*

3. ЕКОНОМСКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ НА ГАЗДИНСТВИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

„Немогуће је живети, а да се нисте родили. Исто тако, немогуће је стећи искуство без опасности, признање без рада и профит без ризика.“

Адолф П. Гоути

Системи пољопривредне производње саставни су део филозофије, прилагодљивости и опрезности анализе пословања пољопривредних газдинстава. Са економске тачке гледишта, органски производни систем често, али не и увек, надмашује конвенционалне системе, углавном због већих тржишних цена. Суочавање пољопривредних газдинстава са нижим приносима, претежно у сектору воћарства, повртарства и сточарства у сенци је користи коју органска пољопривреда пружа животној средини. Економске користи органске пољопривредне производње нису ограничене једино на пољопривреднике, већ читав ланац вредности може профитирати од повећане тражње и производње, од добављача инпута, до трговаца.

Кључне речи поглавља: приноси, фиксни трошкови, варијабилни трошкови, бруто маржа покрића, стопа продуктивности, стопа економичности, аналитичке калкулације, задруге, Земљорадничка задруга „Зубин Поток“.

Циљ поглавља:

- утврдити разлике и сличности између конвенционалне пољопривредне производње и органске пољопривредне производње са економског аспекта;
- утврдити врсте трошкова који настају у органској пољопривредној производњи;
- утврдити трошкове и приносе узгоја парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке у органској и конвенционалној пољопривредној производњи на косовско-метохијским газдинствима;
- компаративном анализом утврдити бруто маржу покрића, стопу економичности и стопу профитабилности узгоја парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке у органској и конвенционалној пољопривредној производњи на косовско-метохијским газдинствима;
- утврдити могућности развоја пољопривредних задруга на Косову и Метохији.

3.1. ЕКОНОМСКИ ПОКАЗАТЕЉИ УСПЕХА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ

Тренутна глад у свету није изазвана минималним залихама хране, већ њеном неравномерном расподелом. Са порастом трошкова хемикалија и порастом вредности кредита, цене роба стагнирају, чиме, неизбежно, велики број пољопривредника почиње да тражи начин за смањење трошкова инпута. Тржишне цене не осликавају друштвене и еколошке штете изазване производњом хране, а екстернализација пољопривредног сектора ствара дисторзије на тржишту. Знатно ниже тржишне цене, без узимања у обзир свих последица производње, доводе до веће тражње, што се види у еколошки штетним обрасцима исхране, особито у развијеним државама (Behrens et al., 2017; Semba et al., 2020). У решавању ових проблема пажња је концентрисана на дизајн програма финансијске заштите пољопривредника, на притисак на цене субвенција, као и на притисак глобалног тржишта и потребе за већом продуктивношћу. Релативно мања позорност усмерена је ка смањењу улазних трошкова или уласку на еколошка тржишта са премијама цена. Органска пољопривреда представља могућности за оба сегмента, иако у економској литератури постоји дугогодишња расправа о најбољим индикаторима који се користе за мерење одрживости овог система производње (Wagstaff, 1987).

Прелазак са конвенционалне на органску пољопривредну производњу, као примат стратегије економског опстанка, није оријентисан само на једну акцију, прецизније, постоје каскадни ефекти који подразумевају промену става и усредсређени су на елиминисање употребе забрањених метода и подстицање радно-интензивних односа (Durham & Tamás, 2021). У условима конвенционалне пољопривреде истиче се квантитет – већи обим производње, насупрот органској производњи која приоритет даје квалитету производа и очувању природних ресурса, нарочито земљишта, које је кључни параметар за обављање пољопривредне производње (Sredojević & Simić, 2016). Са аспекта сложености, органска пољопривредна производња описује се као комплексан еволутивни процес у коме, у почетним фазама, приноси усева опадају и мањи су, 10% до 50%, у односу на конвенционалну производњу. Прво, неколико година је потребно да се праксом органске пољопривредне производње „изгради“ здраво земљиште и екосистем на које ће се ослањати органска пољопривредна производња. Друго, пољопривредницима је потребно доста времена да резонују како да управљају органским системом, пошто су они били у контакту једино са конвенционалном пољопривредном производњом. Нижи приноси у почетним фазама кулминација су и

недовољног знања о томе како еколошки управљати коровом у органској производњи, какав је заправо дизајн плодореда и зашто се јавља низак ниво фосфора у земљишту. Утврђујући компоненте конвенционалне и органске пољопривреде, изводи се закључак да органска производња превазилази или је једнака конвенционалној у економским резултатима – након процеса конверзије. Cacek и Langner (1986) наведено су потврдили студијама за које су користили податке о приносу са истраживачких парцела, као улазне податке економских модела. Изненађујуће, модели који су се више ослањали на хипотетичке податке показали су економски недостатак за органску пољопривреду, оправдавајући добијене резултате тиме да је видљива немогућност хипотетичких модела да инкорпорирају ваљане претпоставке о очувању и конзистентном коришћењу воде, хранљивих материја, горива, рада и капитала. Супротно систему конвенционалне пољопривреде, која је више диверсификована, у органској пољопривреди произвођачи су мање подложни природним и економским ризицима и, из неких разлога, ређе користе олакшице од пореза на доходак. Истовремено, ограничена зависност од употребе вештачких средстава, фосилних горива, инпута и хипотекарних или других кредита, чини да је органска пољопривредна производња скоро независна од флуктуација на тржишту.

Оцена о нивоу ефикасности пословања у органској пољопривредној производњи доноси се на основу поређења датих стопа рентабилности са захтеваним минималним степеном рентабилности (степен укамаћења уложених финансијских средстава), са просечном стопом рентабилности у датој грани производње и са стопом укамаћења коју би било могуће остварити улагањем средстава у конвенционалну или неку алтернативну производњу (Sredojević & Simić, 2016). Рентабилност јесте глобални показатељ пословног успеха и у себи садржи резултате остварене продуктивности и економичности у истом периоду (Ставрић и др., 2000). Приликом анализе рентабилности пословања газдинстава у органској пољопривредној производњи постављају се питања: шта треба мерити и анализирати, на који начин? Поводом овог конфузног питања у теорији и пракси јављају се методолошки супростављена схватања:

> *„По једнима, треба мерити рентабилност уложених средстава, као однос између финансијског резултата и уложених средстава. По другима, може се мерити рентабилност само једног дела средстава, углавном основних средстава, испитујући однос између финансијског ефекта и уложених основних средстава. По трећима, реч је о рентабилности реализације или продаје –*

укупног прихода, који конкретизује узајамну везу код финансијског ефекта и реализације. Шта, дакле, узети као базу за мерење рентабилности, да ли уложена средства или реализацију, продају? У суштини, када је реч о органској пољопривредној производњи, у обзир треба узети и један и други критеријум, јер је реч о новој, карактеристичној и релативно скупој производњи, која није интерес само пољопривредника, већ и шире друштвене заједнице. У зависности од усвојеног начина мерења рентабилности одређује се и сам предмет њене анализе (Pejanović, 2010, str. 5).*"*

Уколико се за мерење рентабилности користи образац

$$\text{Рентабилност} = \frac{\text{реализовани вишак производа}}{\text{остварена реализација}}, \qquad (3.1.)$$

онда се анализа рентабилности позива на испитивање утицаја фактора рентабилности, у које се убрајају: утицај промена трошкова репродукције на степен рентабилности, утицај промена продајним ценама и утицај промена у асортиману продаје (Pejanović, 2010).

Ако се, пак, за мерење рентабилности употребљава образац

$$\text{Рентабилност} = \frac{\text{реализовани вишак производа}}{\text{уложена пословна средства}}, \qquad (3.2.)$$

анализа рентабилности упушта се у подробну критику политике улагања средстава, са освртом на ефективност уложених основних и уложених обртних средстава. Тиме се будућа анализа ефективности улагања средстава конципира на испитивању проблема, попут: анализе праваца улагања, анализе интензитета улагања и анализе оптималних односа између величине улагања и остварених ефеката (Pejanović, 2010).

Кључ профитабилне органске пољопривреде заснива се на премијама цена које пољопривредници намећу својим производима како би стекли конкурентску предност на тржишту (Salem & Chaichi, 2018). Боље разумевање понашања потрошача и њихове спремности да плате премијску цену за органске производе помоћи ће произвођачима и малопродавцима у креирању ефикасне стратегије цена и повећању продаје органских прехрамбених производа на овом тржишном сегменту (Vehapi & Šabotić, 2021). Премијске цене, у већини случајева, надмашују трошкове производње, а у комбинацији са субвенцијама унапређују пољопривредни процес. Еколошки свесни произвођачи ослањају се на премију како би покрили трошкове производње онда када јавне

субвенције нису доступне (Pawlewicz, 2020). Krystallis и Chryssohoidis (2005, према Vehapi & Šabotić, 2021) истичу да је премијска цена вишак цене плаћене преко и изнад фер цене која је оправдана врендношћу производа, а може бити и индикатор тражње потрошача за производима. Објективно посматрано, потрошачи су мишљења да су високе цене органских производа последица еколошких трендова, што, реално гледано, можда и није далеко од истине. Висока цена органских производа уједно је и рефлексија трошкова пољопривредне производње и прераде производа. Концизним анализама премија цена органских производа врши се суштински значајно прикупљање информација о стратегијама одређивања цена конкурената, као и откривање потенцијалних несташица органских производа, појава вишка залиха и друге промене које уређују однос између тражње и понуде на домаћем и међународном тржишту. Премија се доживљава као износ који је плаћен изнад свих додатних економских трошкова производње (Rao & Bergen, 1989):

$$\text{Премијум цена } (\%) = \frac{\text{Тржишна цена} - \text{Референтна цена}}{\text{Референтна цена}}. \qquad (3.3.)$$

Спремност потрошача да плате премију цена за органске производе подстиче нове произвођаче да улазе на органска тржишта, повећавајући понуду у физичком и економском смислу. Дугорочно, ови процеси смањују цене и премије за органску храну, али се пад цена може надокнадити већом потрошњом и малопродајом (Ricke et al., 2012). На овај начин произвођачи могу да сачувају или повећају своје приходе од органске пољопривреде, а могу и да смање трошкове због ефекта економије у системима прераде и дистрибуције (Siderer et al., 2005). Ценовне премије за органске производе премашују оне за конвенционално произведену храну, од 50% до 650% (Табела 3.1). Стога, премије за органско млеко у Европи варирају и крећу се у распону између 8-36%, цене органске говедине у просеку су 20-30% више од конвенционалних, 20-82% више за органска јаја, 60% за шаргарепу и лук, и 40% за кромпир. Што се тиче биљних култура, органска пшеница је 50-200% скупља од конвенционалне, док су премијум цене за житарице 5-60% више (Carlson & Jaenicke, 2016; Jeong & Jang, 2019; Loke et al., 2015; Millock et al., 2002; Mitić & Čolović, 2022; Oberholtzer et al., 2005; Poulston & Yiu, 2011). Anderson (1994), у истраживању спроведеном крајем XX века, дошао је до сазнања да неки пољопривредни произвођачи не продају своје органске производе по премијским ценама. Разлог томе је што многи од њих, посебно они који привређују у брдско-планинским регијама, немају приступ органским тржиштима или тенденциозно

избегавају продају по овим ценама, потврђујући тиме мотив и тежњу да органске производе учине доступним свим потрошачима.

Табела 3.1. Разлике у ценама између конвенционалних и органских производа у Републици Србији

Производ	Количина	Просечна цена конвенционалног производа	Просечна цена органског производа	Разлика (%)
јабука	кг	130,00	225,00	95
крушка	кг	210,00	450,00	114.29
шљива	кг	200,00	690,00	245
малина	кг	600,00	1.560,00	160
трешња	кг	250,00	590,00	139
лубеница	кг	80,00	590,00	637.50
бресква	кг	100,00	250,00	150
мандарина	кг	130,00	690,00	530.77
дуња	кг	200,00	590,00	295
паприка	кг	250,00	990,00	296
парадајз	кг	270,00	890,00	229.63
кромпир	кг	90,00	300,00	233.33
шаргарепа	кг	70,00	290,00	314.29
лук (црни)	веза	60,00	150,00	150
лук (бели)	100 грама	43,00	180,00	267.35
пиринач	500 грама	190,00	590,00	421.43
пасуљ	500 грама	175,00	350,00	100
боранија	кг	200,00	400,00	100
млеко	литар	80,00	205,00	156.25
качкаваљ	300 грама	190,00	567,00	198.42
јаја	комад	23,00	44,00	95.45
јунетина	500 грама	600,00	1.295,00	115.83

Извор: Истраживање аутора на основу података доступних на сајту Just organic – прве продавнице органске хране у Републици Србији. https://just-organic.rs/ (приступљено 15. јануар 2024).

Органски произвођачи морају бити свесни да се приноси у органској производњи не остварују у први мах, а за рентабилно пословање потребне су пословне одлуке које су донете благовремено и суптилно, на основу анализе премијских цена, трошкова пословања, економске одрживости, приступа тржиштима, односа са потрошачима и субвенција које газдинства добијају.

3.2. ЕКОНОМСКИ УЧИНАК И РАЗЛИКА ИЗМЕЂУ КОНВЕНЦИОНАЛНЕ ПРОИЗВОДЊЕ И ОРГАНСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ

Омогућавајући мењање екосистема, уз подршку науке која је охрабривала људе широм света да оснивају и насељавају руралне области, пољопривреда је изградила богату инфраструктуру где год су постојала плодна тла. Ране пољопривредне праксе, које су се развијале на основу локалних климатских прилика, довеле су до тога да узгојем истих култура земљиште губи свој капацитет. Употребом техника, као што су међукултура, наводњавање и плодоред, пољопривредне праксе драстично су се промениле, а пољопривредници су изложени индустријској похлепи и све чешће заробљени у бескрају зајмова, субвенција и дугова (Sushma & Dinesh, 2020). Нема никакве сумње да су конвенционална пољопривредна производња и органска пољопривреда два најзаступљенија пољопривредна система у свету, актуелно посматрано, чиме и ревизија њихове ефикасности и ефективности представља велики изазов. Gomiero, Pimentel и Paolleti (2011), противно, залажу се за коришћење интегрисаних пољопривредних пракси, игноришући придруживање конвенционалној или органској пољопривреди. Као што принцип *„храни тло, а не биљку“* пропагира, органска пољопривреда у потпуности се поистовећује са холистичким приступом који је формиран ради оптимизације продуктивности и очувања фауне биљака, животиња и људи.

Органска пољопривреда има мале емисије угљеника, а примена компоста од штеточина на земљиште побољшава његове карактеристике, стварајући концентрацију органске материје и појаву катјонске измене земљишта. Најуочљивија разлика између конвенционалне и органске пољопривреде, а која је већ описивана, јесте у томе што се конвенционална пољопривреда ослања на хемијске производе у борби против корова или штеточина, док, не дозвољавајући хемијску интервенцију, органска пољопривреда једноставно користи усев ротација, компостирање и зелено ђубрење за узгој хране (Табела 3.2). У конвенционалној пољопривреди, уз употребу хемијских ђубрива, повећава се продуктивност брзим темпом у мањем временском периоду, што није случај са органском производњом која, из перспективе управљања, захтева боље организационе вештине.

Табела 3.2. Разлика између органске пољопривредне производње и конвенционалне пољопривредне производње

	Органска пољопривредна производња	**Конвенционална пољопривредна производња**
Квалитет земљишта	Квалитет земљишта побољшава се употребом природних ђубрива и плодореда	Лошији квалитет земљишта због употребе вештачких средстава и пестицида
Исхрана	Природна ђубрива и композити користе се у исхрани	Употреба вештачких ђубрива
Квалитет хране	Култивисана храна има висок садржај хранљивих материја	Могућ губитак хранљивих материја
Утицај на тло	Висока плодност земљишта	Земљиште може постати неплодно
Утицај на животну средину	Позитиван	Токсичан ефекат
Безбедност по здравље	Конзумирање органске хране добро је по здравље	Конзумирање конвенционалне хране може имати штетне ефекте по здравље
Обрада земљишта	Плодоред задржава квалитет земљишта	Технике обраде земљишта нису довољно добре
Здравље	Чува здравље људи и повећава продуктивност	Угрожава егзистенцију и здравље људи

Извор: Sushma, R., & Dinesh, G., M. (2020). Organic farming and conventional farming: a comparative study. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 7(11), p. 1044-1052.

Разлике у величини газдинства, величини и структури производних јединица и квалитету земљишта, у неким случајевима, имају већи утицај на ниво прихода конвенционалних и органских газдинстава, него ли сам систем управљања (Томаш-Симин, 2019, према Lampkin, 1994).

> *„Поређење економских учинака између органске и конвенционалне производње има одређена методолошка ограничења. Најповољнији приступ био би да се упореди постојеће органско газдинство са газдинством на коме се обавља конвенционална производња, али овај приступ није практичан. Адекватнији*

начин поређења је да се сагледају разлике између сличних газдинстава, сличних у погледу њихових ресурса, могућности производње на неком земљишту, као и осталим производним јединицама, на пример број крава, засејана површина (Mirecki i dr., 2011). Опште је познато да приликом извођења неке компаративне анализе треба разматрати карактеристике микро и макро региона, као и локације у којима се производња одвија (Tomaš-Simin i dr., 2019, str. 89).*"*

Експертиза конвенционалне и органске пољопривредне производње подразумева проверу њихових економских аспеката, а главни елементи анализе јесу приноси и трошкови. Екстерни трошкови, у које се убрајају штете изазване загађењем и уништењем природних потенцијала, не укључују се у цену коштања у конвенционалној производњи, што значи да они падају на терет друштвене заједнице, а њихова дугорочна профитабилност је упитна (Tomaš-Simin i dr., 2019). Под претпоставком да екстерни ефекти, негативни и позитивни, буду урачунати у интерне трошкове пољопривредних произвођача на газдинствима, добробит органске пољопривредне производње била би свакако евидентна за друштво. Све док се механизам интернизације шире не прихвати, држава би морала да призна да је, на дуже стазе посматрано, конвенционална производња та која је скупља и да, у складу са тим, подржава производњу која мање загађује животну средину, дајући јој субвенције (Tomaš-Simin i dr., 2019, према Rodić, 2003). Интернационализација екстерних трошкова би, штавише, довела и до смањења неодрживе тражње (Hussen, 2004; Sturm & Vogt, 2018). Ако се сагледа реално стање које истиче да су трошкови рада у узгоју хране на органски начин већи, али да истовремено нема трошкова ђубрива, пестицида и употребе генетско-модификованих средстава у органском узгоју, изводи се да су укупни трошкови култивације оба ратарства на скоро истом нивоу. Осим тога, цене органских производа не обухватају само трошкове производње, већ и друге факторе који се категоризују у групу безбедности хране и безбедности животне средине. Као једини фиксни трошкови на пољопривредним газдинствима, трошкови радне снаге се, у односу на њихов просек у конвенционалној пољопривредној производњи, значајно разликују. Murphy (1992, према Lampkin, 1994) већу вредност по хектару ставља на неплаћен рад фармера и његове супруге на органском газдинству, али су разлике у његовој величини битан чинилац, пошто је сличан рад присутан и код пољопривредника на мањим газдинствима (Tomaš-Simin i dr., 2019). Плаћена радна снага по хектару је на приближном нивоу, без обзира на величину газдинства или систем управљања за сваки тип газдинства (Tomaš-Simin i dr., 2019).

Разлог нижих органских приноса, производња по хектару – за биљне производе и жива тежина по животињи, у процесу конверзије, објашњава се тиме да су нутритивни инпути у органској пољопривреди ограничени (Ponisio et al., 2015; Ponti et al., 2012; Seufert et al., 2012). Тврдња да су органски приноси увек нижи од конвенционалних заснива се на претпоставкама, а не на упоредним поређењима. За многе усеве, приноси под конвенционалним и органским управљањем статистички су једнаки, с тим да органски приноси могу бити већи у неповољним временским условима, као што је суша. Ипак, у развијеним државама укупни органски приноси нешто су нижи од конвенционалних приноса, делом зато што многи органски произвођачи нису усавршили своје системе, а делом и због тога што неки усеви заиста имају ниже приносе под органским управљањем. Offermann и Nieberg (2000) разлике у приносима код конвенционалне и органске производње приписују: зависности од интензивности производње конвенционалног система са којим се врши поређење, интензивности производње органског система, нивоу приноса у конвенционалној производњи, типу газдинства и природним условима и карактеристика култура које се узгајају, односно особинама одређених врста животиња. У државама са мање индустријализованом пољопривредом ситуација може бити другачија. Cavigelli и група аутора (2009) извршили су пољску пробу на студијској локацији од 16 хектара да би проценили дугорочне економске учинке органских и конвенционалних ратарских усева. Уз просечну премију на цену од 111% до 138% и ниже трошкове производње и приносе, органски системи постигли су 2.4 пута већи нето принос уз мањи ризик. Поменуте студије бавиле су се упоређивањем органске пољопривредне производње са конвенционалном производњом са аспекта приноса, биодиверзитета или еколошких услуга. Међутим, важније питање које би било релевантно за истраживања о сигурности хране односило би се на стабилност приноса или варијабилност приноса током година, што до сада није испитивано. Под датим условима, са добрим праксама управљања, одређеним врстама усева и условима узгоја, уз разматрање и процену друштвених, еколошких и економских користи, органска пољопривредна производња је делатност будућности.

3.3. ВРСТЕ ТРОШКОВА У ОРГАНСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ

Бенџамин Френклин је рекао: *„Чувајте се малих трошкова, мали је отров у стању да потопи велики брод“*. Трошкови представљају новчану вредност утрошених фактора производње у циљу добијања нових производа или обављања производних услуга у датом временском периоду (Sredojević & Simić, 2016). Специфичност пољопривредне производње директно је повезана са трошковима који настају у овом систему. Почевши са врстом производње, величином пољопривредног газдинства, регијом и употребним технологијама, трошкови у производном процесу значајни су ради утврђивања и доношења правовремених пословних одлука, пажљивим поређењем трошкова и резултата. Са аспекта симбиозе привредних активности, пољопривреда своју одрживост базира на мешовитим газдинствима, на којима је још почетком XX века процењено да, у периодима ниске конјуктуре продуката пољопривреде на тржишту или ван сезоне радова у пољопривреди, индустрија преузима потпору прихода газдинства (неки од чланова газдинства могу радити искључиво у пољопривреди или одређеној грани индустрије, или у оба сектора привреде истовремено) (Barberis, 1974).

> *„Ефикасност пољопривредне производње може се посматрати из више углова, при чему знатан број тумачења полази од добро познате хипотезе „сиромашни, али ефикасни“ (engl. poor but efficient), (Schultz, 1964), по којој су у државама у развоју мања газдинства оперативнија у алокацији ограничених производних ресурса. Поред тога, сматра се да су пољопривредна газдинства најпогоднији организациони облик који смањује трансакционе трошкове, будући да трошкови контроле и надгледања унајмљене радне снаге у пољопривреди могу бити високи* (Pollak, 1985; Schmitt, 1993, према Todorović, 2018, str. 12).*“*

Осцилације у производњи на пољопривредном газдинству одражавају се и на осцилације у трошковима, који се не мењају подједнако. Са променом обима производње мењају се утрошци основног материјала, условљавајући појаву варијабилних трошкова. Карактер варијабилних трошкова у пољопривреди приписује се трошковима материјала (вредности садница и семена, агрохемије, воде и сточне хране, енергије и амбалаже), варијабилног дела трошкова рада механизације (вредност утрошеног горива), трошковима радне снаге и једном делу општих трошкова газдинства, уз напомену да се у економској анализи приказује и структура генерисаних

варијабилних трошкова, или структура основних група варијабилних трошкова (Јелочник и др., 2021, према Tomaš-Simin i dr., 2019). С друге стране, амортизација, трошкови управе, али и одржавање грађевинских објеката и машина, не зависе од промене обима производње, а ова категорија трошкова позната је као фиксни трошкови. Mellerowitz (1963) фиксне трошкове назива и „гвоздене трошкове“ или „трошкове хладног погона“, имајући у виду да су они условљени самим постојањем газдинства, невезано од тога да ли се на њему обавља производни процес или не.

Табела 3.3. Трошкови пољопривредних газдинстава

ФИКСНИ ТРОШКОВИ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ГАЗДИНСТАВА
Амортизација грађевинских објеката, механизације и опреме
Трошкови камата
Трошкови лизинга
Трошкови пореза
Трошкови осигурања газдинства
Трошкови плата сталних радника
Трошкови управљања газдинством
Остали фиксни трошкови
ВАРИЈАБИЛНИ ТРОШКОВИ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ГАЗДИНСТАВА
Трошкови минералног ђубрива
Трошкови заштите биља
Трошкови исхране
Трошкови ветеринарских услуга
Трошкови уговорених услуга
Трошкови ангажовања додатних радника
Трошкови горива и мазива
Трошкови текућег одржавања механизације
Остали варијабилни трошкови

Извор: Pejanović, R. (2010). Agroekonomska analiza poljoprivrednih subjekata. *Škola biznisa*, 3, str. 3-13.

Као и код конвенционалне производње, и у органској пољопривреди трошкови амортизације механизације и опреме заузимају кључно место у укупној структури трошкова. Иако амортизација машина може бити знатно мања због смањења операција при апликацији ђубрива и средстава за заштиту биља, повећање значаја механичких мера бербе у неким случајевима може довести до раста трошкова употребе механизације (Padel & Lampkin, 1994, према Tomaš-Simin i dr., 2019). У категорију фиксних додатних трошкова убрајају се и трошкови сертификације производа, који су веома високи, зато што сертификациони процес захтева од органских произвођача плаћање технолошких

анализа у лабораторијама, надокнаде за инспекторе и административне трошкове.[3] Ђубрење и друге технике се, такође, сматрају фиксним трошковима и битан су чинилац контроле корова, представљајући и област у којој се трошкови могу разликовати (Tomaš-Simin i dr., 2019). Рентабилност органске производње нарочито зависи од скупине варијабилних трошкова, с обзиром на то да органски произвођачи на својим газдинствима користе посебне врсте органских материјала и ђубрива, посебно средства за обраду тла. Забраном употребе вештачких средстава у процесу производње, трошкови органских материјала и ђубрива нижи су у готово свим сегментима, у односу на конвенционалну производњу. Недовољна заступљеност производње еколошки здраве хране, у комбинацији са високим ценама органских производа – премијама, наведене „предности“ варијабилних трошкова чини тешко приметним. Трошкови куповине семена и садница, као осетно скупљи, генерално су више него компензовани много нижим трошковима вештачких ђубрива и пестицида, који су мање од 10% количина које се користе у конвенционалној производњи (Tomaš-Simin i dr., 2019). Узгој органских култура изискује појачано ангажовање радне снаге, што, полазећи од сложености посла, подразумева употребу опреме, плугова, култиватора, опреме за бербу и ручних алата, чијом се куповином и/или набавком повећавају укупни трошкови газдинства. У органској производњи стратегијски приступ у пословању, подржан ефикасним стратегијама маркетинг микса (Vehapi, 2016), условљен је и појавом трошкова маркетинга повезаних са избором маркетиншке нише и маркетинг стратегијом органских произвођача. Последично, поред суме новца која се издваја за паковање и прераду производа, органски произвођачи, уз помоћ одрживе маркетинг промоције, издвајају сопствена средства и за оглашавање путем друштвених мрежа, креирајући онлајн продавнице, као прототипе модерног тржишта. Категорије трошкова које настају на пољопривредним газдинствима одраз су њиховог начина пословања. Разумевање структуре трошкова важно је, како за производни процес, тако и за одлуке о формирању цена производа, које се и заснивају на виталним информацијама. Циљ органских произвођача мора бити контролисање трошкова и њихово свођење на минимум (Табела 3.4).

[3] Пре скоро две деценије, 2005. године, отпочето је са финансијском подршком сектору органске пољопривреде у Републици Србији, и то планирањем средстава за накнаду трошкова сертификације. Из годину у годину, износ наведених средстава се увећавао, изузев 2012. године када је изостала подршка надлежног министарства. У 2022. години држава је субвенционисала до 80% подстицаја за сертификацију органске производње, што је износило 31.500,00 динара по хектару, или 630.000,00 по кориснику.

„Применом посебних инпута и технологија у органској пољопривредној производњи, у односу на конвенционалну, могу се редуковати или нестати постојећи трошкови, а могу настати и нови. Уколико нестану додатни трошкови, износ пропуштене економске користи биће већи, док уштеде имају супротан ефекат. У случају да је износ уштеде у трошковима већи од износа изгубљеног прихода, онда би се добио позитиван ефекат и не би била пропуштена, већ додатна економска корист (Средојевић и др., 2019)*.“*

Табела 3.4. Уштеде и трошкови у биљној органској производњи и сточарској органској производњи

БИЉНА ОРГАНСКА ПРОИЗВОДЊА	
Уштеде	**Трошкови**
Нема минералних ђубрива	Скупа семена
Нема хемијских пестицида	Нижи принос
Боље цене	Већи трошкови рада
Агроеколошке исплате	Легуминозе и сточна храна у плодореду
Нижи трошкови за машине (прскање, ђубрење)	Међуусеви
	Трошкови сертификације
СТОЧНА ОРГАНСКА ПРОИЗВОДЊА	
Уштеде	**Трошкови**
Нема минералних ђубрива	Више стоке
Нема хемијских пестицида	Нижи принос млека
Нема млечних замена за телад	Виши трошкови рада
Боља цена млека	Више земљишта потребно за исхрану истог броја животиња
Агроеколошке испалте	Инвестиције (смештај прилагођен за животиње)
	Испаша, зелено крмиво
	Скупе житарице
	Млеко за телад
	Скупа семена
	Сертификација

Извор: Tomaš-Simin, M., Glavaš-Trbić, D., & Petrović, D. (2019). Organska proizvodnja u Republici Srbiji – ekonomski aspekti. *Ekonomija, teorija i praksa*, 12(3), str. 88-101. (prema: Wehinger, T. (2011). *Ekonomija organske poljoprivrede u: Priručnik za organsku proizvodnji – za osobe savjetodavne službe*. (ed. Mirecki, N., Wehinger, T., Repič, R.). Podgorica, Biotehnički fakultet.

3.4. КАЛКУЛАЦИЈЕ ОБРАЧУНА ТРОШКОВА У ОРГАНСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ НА ГАЗДИНСТВИМА

Економска процена пољопривредних система битна је у разумевању и анализи пракси и, самим тим, у стварању и ширењу иновативних система, уважавајући економске критеријуме. Сходно томе, усвајањем прецизних дефиниција економских термина за обрачун трошкова који настају на газдинствима, омогућава се анализа стварног буџета газдинства, његови токови новца, стварни трошкови и обрачун бруто и нето марже. Смањење трошкова и повећање рентабилности производње производа (радова и услуга) у пољопривреди, по овом основу, захтева одговарајућу организацију рачуноводства и интерне контроле над трошковима производње, уз поштовање методологије за обрачун коштања производа. Организацију и контролу трошкова производње треба схватити као скуп мера усмерених на рационално комбиновање њихових средстава и метода за ефикасно спровођење задатих рачуноводствених и контролних послова (Wannes-Alkarawy & Nasser Al-Ssaidi, 2023). Објективност и поузданост информација о укупним трошковима пољопривредних газдинстава, трошковима производње, приходима, расходима и финансијском резултату, као и о показатељима за процену ефективности производних активности (продуктивност, надокнада, маржа) зависи од система биолошког обрачуна трошкова на пољопривредним газдинствима (Al-Qaynaei, 2020; Draft & Dassama, 2017).

Одсуство стандардних и континуирано вођених евиденција на пољопривредним газдинствима ствара проблеме, који настају као логичан недостатак стручних знања из домена обрачуна и анализе економског, илити финансијског пословања газдинства (Пољопривредни факултет Нови Сад, 2015). Овакви проблеми ограничавају развој газдинстава, а пољопривредници, не схватајући њихову суштину, одбацују потребе за похађањем едукативних програма, што је контрадикторно у поређењу са развијеним државама у којима се доста пажње и времена посвећује решавању финансијских, економских и социјалних проблема газдинстава. Како нема суштинских разлика у обрачуну трошкова и резултата који се јављају у органској и конвенционалној пољопривредној производњи, сама методологија са процесима анализе, интерпретације и коришћења добијених резултата за потребе управљања пољопривредним газдинствима инсистира на пословним одлукама које су истанчане (Пољопривредни факултет Нови Сад, 2015). Чланови газдинстава информације о обрачуну трошкова обезбеђују из основних извештаја које модел продукује – а то је калкулација, другим

речима, на основу додатних, изведених показатеља и извештаја који се заснивају на калкулацијама као егзактним параметрима (Пољопривредни факултет Нови Сад, 2015). Калкулација је поступак утврђивања трошкова производње, прераде и реализације производа и вршења услуга, дајући информације које су краткорочног карактера (Sredojević & Simić, 2016).

> *„Сам појам калкулације може се дефинисати у ширем и ужем смислу. У ужем смислу, калкулација подразумева „рачунски поступак изналажења свих или појединих трошкова у укупном износу и по јединици производа и услуга“. У ширем смислу, она подразумева „рачунски поступак израчунавања, како трошкова, тако и резултата добијања производа и услуга, као и показатеља економске целисходности предузимања разних мера пословне политике“ (Gogić, 2014). Помоћу калкулација, поред праћења трошкова, траже се и могућности утицања на њихово смањење у циљу остваривања бољих резултата пословања. Калкулације се могу састављати за производњу појединачних производа, за делове газдинства или за предузећа, али и за читава предузећа и газдинства (Gogić, 2014)* (Јелочник и др., 2021, стр. 62).*“*

У органској пољопривредној производњи за обрачун трошкова примењују се аналитичке калкулације које се састављају на два начина. Први начин, познат и као класична аналитичка калкулација, обухвата све трошкове који настају у току пољопривредне производње, али и трошкове управе и продаје, тачније, фиксне и варијабилне трошкове, како би се утврдила цена коштања производа (Ćejvanović et al., 2010). Други начин калкулације разматра само варијабилне трошкове који имају предности приликом доношења одлука, посебно ако су одлуке везане за промену обима и структуре производње (Јелочник и др., 2021). Реч је о статичкој методи у којој се економски показатељи, вредност производње, трошкови и финансијски резултати појединих линија производње (или производа) дефинишу за један производни процес или циклус (Sredojević & Simić, 2016). Одређивање трошкова на газдинствима врши се на основу састављања (Sredojević & Simić, 2016):

- калкулације трошкова коришћења грађевинских објеката;
- калкулације трошкова коришћења средстава механизације;
- калкулације (пуне) цене коштања производа;
- калкулације на нивоу варијабилних трошкова (за потребе плодореда);

- диференцијалне (органске) калкулације (за анализу промена обима, начина и структуре производње);
- инвестиционе калкулације (за оцену економске оправданости инвестирања).

Уопштено говорећи, анализа трошкова у органској пољопривреди спроводи се путем аналитичке калкулације на нивоу варијабилних трошкова, односно путем бруто марже покрића, која је у литератури позната и као бруто финансијски резултат, допринос покрића, нето приход, маргинална маржа или контрибуциона маржа. Аналитичка калкулација на нивоу варијабилних трошкова настала је као одговор на потребу да се у оквиру пословања привредних организација, због изненадних промена тржишних услова, нађе ефикаснији начин процењивања трошкова у односу на могуће или настале промене структуре, обима и начина пословања, тј. адекватнија аналитичка подлога која служи менаџменту за доношење пословних одлука у предузећима и на газдинствима (Васиљевић и др., 2005). Sredojević и Simić (2016) запажају (стр. 26):

> *„Разлика која се добија по одбитку износа варијабилних трошкова од тржишне вредности добијених производа показује допринос појединих линија производње покрићу укупно учињених фиксних трошкова и остварењу добити (акумулације) у предузећу. Пошто се ова калкулација саставља у сврху утврђивања крајњег финансијског резултата за пољопривредно газдинство/предузеће као целину, онда нема смисла да се врши расподела укупног износа учињених фиксних трошкова на поједине линије производа, што значи да нема потребе за проценом пуне цене коштања добијених производа.“*

Помоћу калкулација, поред праћења трошкова, траже се и могућности утицања на њихово смањење како би се остварили бољи резултата пословања (Јелочник и др., 2021). Обим производње, продајна цена и варијабилни трошкови јесу детерминанте од којих зависи бруто маржа, а промена једног од наведених може бити окидач неиспитаних околности. Уколико се смањи продајна цена или обим производње, а варијабилни трошкови остану исти, бруто маржа ће се смањити и обрнуто (Pejanović, 2010). На бруто маржу утичу и секундарни или природни фактори, као што су тип земљишта, географско подручје узгоја и временски услови датог краја, који се, наравно, могу контролисати од стране органских произвођача. У суштини, маржа покрића је сума генерисана реализацијом производа која се може искористити за покриће фиксних трошкова газдинства и остварење профита (Tinsley & Stetz, 2004).

„Маржа покрића даје приказ успешности пословања газдинства у одређеној линији пољопривредне производње за дати временски пресек (вегетациони циклус или турнус), у складу са условима производње. У пракси није реткост да се у неким линијама производње, након неколико година, на газдинству остваре и негативне марже покрића, као рефлексија негативних услова производње или тржишних кретања у датим годинама. У овим ситуацијама, укупна профитабилност пољопривредног газдинства не укључује профитабилност сваке појединачне линије производње, већ њихов кумулативни израз (Јелочник и др., 2021, стр. 63).*“*

Бруто маржа се израчунава:

$$\text{МП} = \text{ВП} - \text{ВТ} \rightarrow \text{ВП} = (q * \text{ц}) + c \qquad (3.4.)$$

где је (Јелочник и др., 2021):

МП – маржа покрића;

ВП – тржишна вредност финалних производа;

ВТ – износ варијабилних трошкова;

q – принос производа;

ц – цена производа;

c – подстицаји.

У органској пољопривредној производњи, било да је реч о биљној и сточарској, маржа покрића обрачунава се по јединици производне површине или по грлу стоке. Премда постоје многобројни начини помоћу којих се може пратити пословање пољопривредних газдинстава, аналитичка калкулација на нивоу варијабилних трошкова је на бројним примерима потврдила своју транспарентност и делотворност. Метод је одличан инструмент за откривање проблематичних или критичних места током управљања датом линијом пољопривредне производње (Јелочник и др., 2021). Такође, користи се и у тренутку планирања уласка у одређену линију производње, како би се антиципирао потенцијал профитабилности дате линије за газдинство (Gugić et al., 2009). Кључ за постизање високе бруто марже покрића у производњи еколошки здраве хране лежи у ефикасном управљању ресурсима и трошковима, као и у одржавању високог квалитета производа који ће постићи премијску цену на тржишту.

3.5. УТВРЂИВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ИСПЛАТИВОСТИ УЗГОЈА ОРГАНСКИХ ПРОИЗВОДА НА ГАЗДИНСТВИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Постоји неколико методолошких приступа за (само)процену одрживости пољопривредних газдинстава од интереса за саме пољопривреднике или креаторе аграрне политике (Јелочник и др., 2021). Одрживост се, у теорији и пракси, процењује упоређивањем утицаја политика управљања пољопривредном производњом, различитих нивоа интензивности производње или утицаја климе на перформансе производње (Baccar et al., 2019).

> *„Из угла одабира система производње на газдинству, практиковања органске, интегралне или конвенционалне пољопривреде, истраживања су показала да органска производња има потенцијал да побољша ефикасност већине еколошких показатеља одрживости газдинства (Јелочник и др., 2021). Еколошки одговори средине на практиковане системе производње могу бити под утицајем агро и педо-климатских фактора (Pacini et al., 2003)* (Јелочник и др., 2021, стр. 20)*.“*

Утврђивање економске исплативости узгоја пољопривредних култура у овом поглављу вршено је на основу методологије коју су користили Вукоје и др., (2011), Јелочник и др., (2021), Mijatović i dr., (2018) и Tomaš-Simin i dr., (2019). У обрачуну трошкова коришћене су калкулације бруто марже, с обзиром на то да су у питању индивидуална пољопривредна газдинства која не поседују детаљну евиденцију својих трошкова, а приликом управљања одлуке доносе искуствено, без претходно урађених обрачуна (Tomaš-Simin i dr., 2019).

Методолошки оквир истраживања базиран је на економској анализи пословања пољопривредних газдинстава у производњи парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке. Одабир култура вршен је на основу података прикупљених у прелиминарном истраживању 2021. године, полуструктурираним интервјуом са члановима газдинстава који се баве узгојем органских култура. Да би се прецизније утврдило стање у производњи органских производа, као и стопе економичности и профитабилности, аналитичким калкулацијама представљени су трошкови и вредност производње посматраних производа и у конвенционалној пољопривредној производњи.

Парадајз:

На пољопривредним газдинствима на Косову и Метохији, парадајз, узгајан за личне потребе, највише је конзумирана повртарска култура. Поред добро познатих употребних вредности, ова пољопривредна врста извор је витамина, минерала, протеина, угљених хидрата и антиоксиданата. Kapoulas и група аутора (2011) напомињу да је могуће остварити значајне разлике у висини приноса у систему органског узгоја парадајза, што је и потврђено истраживањем које су спровели. Гајењем три сасвим другачија хибрида парадајза у високим тунелима, у органском систему, остварени су приноси у просеку 74.1 т/ха, што је за 29% више у односу на конвенционалну производњу (54.95 т/ха) (Цвијановић и др., 2011). Поређењем квалитета и нутритивног састава плода парадајза јављају се противречни ставови где, примера ради, Heeb (2005) говори да је органски парадајз знатно бољег укуса и садржи велику количину витамина D, за разлику од Caris-Veyrateta и других (2004) који истичу да не постоје разлике у квалитету органског и конвенционалног система узгоја парадајза (Табела 3.5).

Табела 3.5. Калкулација узгоја парадајза у органској производњи

Елемент	Количина	Јединица мере	Цена по ј.м.	**УКУПНО**
ТРОШКОВИ				
Семе (Beefsteak органско семе)	250	с.ј.	25,37	6.342,5
Минерално ђубриво (Wuxal Ascofol)	1	комад	1.540,00	1.540,00
Биолошко заштитно средство (Chitostan)	1	комад	1.290,00	1.290,00
Амбалажа	104	комад	118,00	12.272,00
Остали трошкови				10.000,00
УКУПНО				**31.444,5**
ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТ				
Главни производ (парадајз)	1.150	кг	890,00	1.023.500,00
ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ				**1.023.500,00**
МАРЖА ПОКРИЋА (вредност производње – трошкови)				**992.055,5**
ЕКОНОМИЧНОСТ (вредност производње ÷ трошкови)				**32.55**
СТОПА ДОБИТИ (маржа покрића ÷ вредност производње) · 100				**96.93%**

Извор: Обрачун аутора

Табела 3.6. Калкулација узгоја парадајза у конвенционалној производњи

Елемент	Количина	Јединица мере	Цена по ј.м.	**УКУПНО**
ТРОШКОВИ				
Семе	250	с.ј.	17,42	4.355,00
Стајско ђубриво	1.000	кг	80,00	80.000,00
Минерално ђубриво (Fitofert Kristal)	100	кг	432,5	43.250,00
Пестициди (Agrimatco Group)			1.350,00	1.350,00
Везиво (мање клупко)	1	комад	180,00	180,00
Траке	150	м	11,00	1.650,00
Амбалажа	104	комад	118,00	12.272,00
УКУПНО				**143.057,00**
ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТ				
Главни производ (парадајз)	1.100	кг	270,00	297.000,00
ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ				**297.000,00**
МАРЖА ПОКРИЋА (вредност производње – трошкови)				**153.943,00**
ЕКОНОМИЧНОСТ (вредност производње ÷ трошкови)				**2.08**
СТОПА ДОБИТИ (маржа покрића ÷ вредност производње) · 100				**51.83%**

Извор: Обрачун аутора

Парадајз се може гајити у свим пољопривредним рејонима Косова и Метохије, а најбоље успева тамо где период са просечном дневном температуром изнад 15° C траје најмање 150 дана, и где температуре у току дана расту и до 35° C (Takač i dr., 2007). Зависно од дистрибуције падавина током године, климата, гајеног сортимента и технологије гајења, парадајзу је потребно од 670 до 1.720 милилитара воде (Јелочник и др., 2021). Познат по високом садржају шећера са мало семенки, парадајз косовски јабучар сорта је која се узгаја на косовско-метохијским газдинствима више од 100 година, а чији плодови могу бити већи од 1.5 килограма. Становништво Косова и Метохије се, услед све чешћих суша, летњих олуја и климатских поремећаја, као и због стремљења ка вишим и стабилнијим приносима, окреће производњи поврћа у пластенику уз наводњавање усева (Настић и др., 2020). Указујући на приближну униформност Косова и Метохије у временским условима и узгојним праксама, газдинства парадајза у стакленицима немају производне специфичности које оправдавају прекомерно или недовољно коришћење инпута. Анализом трошкова који настају на пољопривредним газдинствима узгојем парадајза на органски начин утврђује се да највеће учешће материјалних трошкова припада трошковима амбалаже (39.03%)

(Табела 3.5). Аутентичност гајби за паковање органског парадајза, које морају бити направљене од посебног материјала и које не могу бити употребљене у друге сврхе, директно утиче на висину њихове набавне цене на тржишту. Трошкови набавке минералног ђубрива и биолошких заштитних средстава заступљени су у мањој мери, свега 9% укупних трошкова. За разлику од трошкова узгоја органског парадајза, трошкови конвенционалног узгоја већи су за 111.612,5 динара (Табела 3.6), а главни узрок јесте употреба вештачког двокомпонентног, водорастворног ђубрива са високим садржајем фосфора и калијума (86.15%). У конвенционалној производњи, трошкови набавке семена, чији је квалитет предодређен сортом, генетиком и физиолошким процесима, мањи су за 1.987,5 динара (Графикон 3.1).

Графикон 3.1. Трошкови производње парадајза у органској и конвенционалној производњи

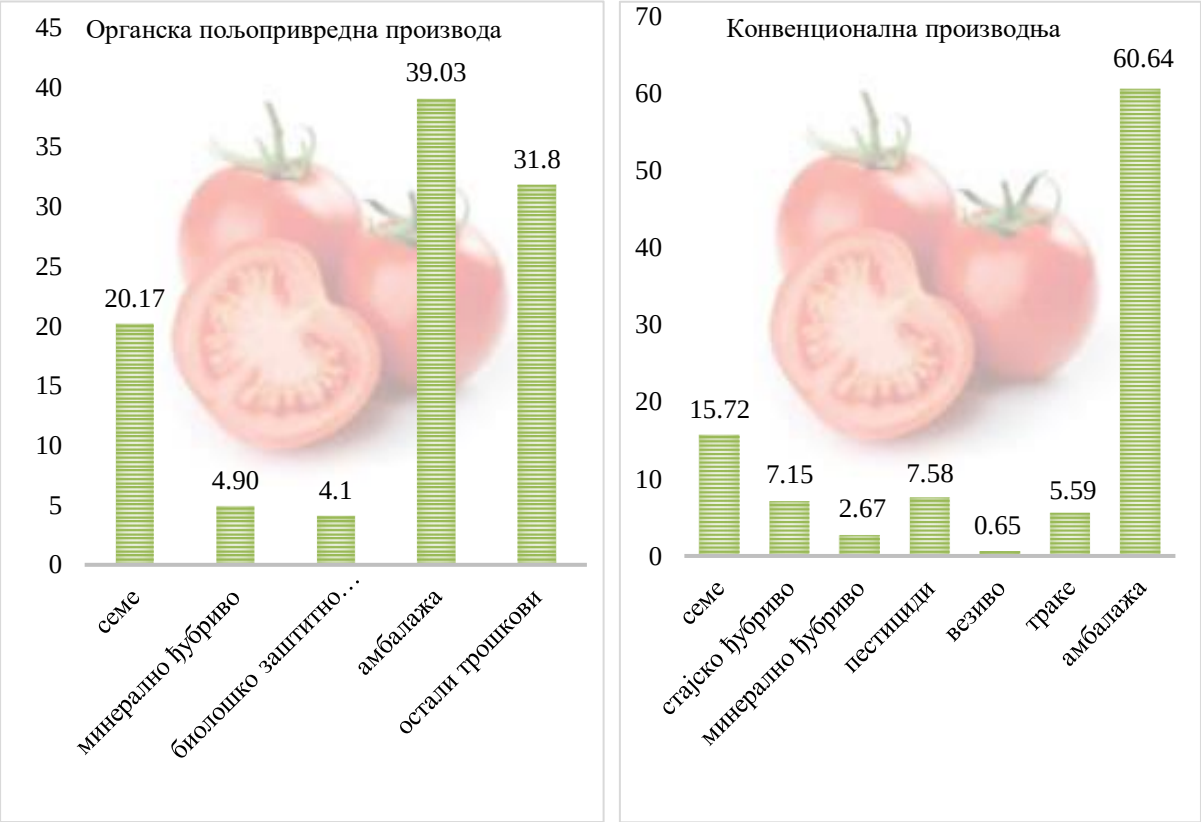

Извор: Обрачун аутора

Спровођењем агроекономске анализе узгоја парадајза на газдинствима на Косову и Метохији примећује се да у постојећим производним условима његова производња може бити изузетно профитабилна, под претпоставком примене адекватне агротехнике и правилног спровођења производних активности.

Пшеница:

На својим газдинствима, пољопривредници Косова и Метохији узгајају пшеницу која је доминантно хлебно жито у људској исхрани и незаобилазни је ресурс у прерађивачкој индустрији (Јелочник и др., 2021, према Charmet, 2011). У јужној покрајини Републике Србије узгаја се озима пшеница којој одговарају земљишта средње влажности са доста чернозема, алувијалног тла и ливадске црнице. За ове просторе, пшеница представља стратешки пољопривредни производ који осигурава прехрамбену сигурност на националном нивоу, а један део усмерава се и ка извозу (Pejanović et al., 2006). Како је пшеница самооплодна биљна врста код које опрашивање не зависи од инсеката, знатно већа пажња посвећује се одржавању и поправци плодности, водних и ваздушних карактеристика земљишта, а тиме и земљишта фауне (Hristov i dr., 2012). У условима органске пољопривредне производње, микробиолошка активност земљишта од пресудног је значаја за повећање садржаја органске материје у пшеници (Hristov i dr., 2012).

Табела 3.7. Калкулација производње пшенице у органској производњи

Елемент	Количина	Јединица мере	Цена по ј.м.	**УКУПНО**
ТРОШКОВИ				
Семе	250	кг	229,00	57.250,00
Зеленишно ђубрење (грашак: 140 кг · 120 дин/кг) (овас: 60 кг · 90 дин/кг)				22.200,00
Трошкови заштите биља (Vibrance Duo)	1	комад	1.680,00	1.680,00
Гориво	94	л	197,00	18.518,00
Остали трошкови				10.000,00
УКУПНО				**109.648,00**
ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТ				
Главни производ – зрно	6.500	кг	269,99	1.754.935,00
Споредни производ – слама	3.000	кг	14,5	43.500,00
ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ				**1.798.435,00**
МАРЖА ПОКРИЋА (вредност производње – трошкови)				**1.688.787,00**
ЕКОНОМИЧНОСТ (вредност производње ÷ трошкови)				**16.40**
СТОПА ДОБИТИ (маржа покрића ÷ вредност производње) · 100				**93.9%**

Извор: Обрачун аутора

Табела 3.8. Калкулација производње пшенице у конвенционалној производњи

Елемент	Количина	Јединица мере	Цена по ј.м.	**УКУПНО**
ТРОШКОВИ				
Семе	250	кг	160,00	40.000,00
Минерално ђубриво (азот: 150 кг · 232 дин/кг) (фосфор: 100 · 104 дин/кг) (калијум: 110 · 316 дин/кг)				79.960,00
Пестициди (SUMI-ALPHA 1/1)	1	литар	2.920,00	2.920,00
Превоз и расипање минералних ђубрива	1	ха	3.620,00	3.620,00
Сетвопремање	1	ха	2.500,00	2.500,00
Сетва	1	ха	3.790,00	3.790,00
Транспорт	2	тура	950,00	1.900,00
УКУПНО				**134.690,00**
ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТ				
Главни производ – пшеница	6.500	кг	34,00	221.000,00
Споредни производ – слама	1.900	кг	13,00	24.700,00
ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ				**245.700,00**
МАРЖА ПОКРИЋА (вредност производње – трошкови)				**110.010,00**
ЕКОНОМИЧНОСТ (вредност производње ÷ трошкови)				**1.64**
СТОПА ДОБИТИ (маржа покрића ÷ вредност производње) · 100				**44.77%**

Извор: Обрачун аутора

Малобројни Срби који истрајно привређују и обрађују своја пољопривредна земљишта произведену пшеницу не могу увек да продају по тржишним ценама. Уз мала улагања, проблеми се јављају и по питању куповине ове зрнасте биљке – купаца нема. Истовремено, пољопривредници, вођени праксом и дугогодишњим искуством, сваке године сеју исте количине пшенице на датој површини, не узимајући у обзир екстерне факторе, што доводи до стварања вишка производа, услед немогућности њихове продаје крајњим потрошачима. Захтевајући употребу минералних ђубрива, уз правовремено извођење низа агротехничких мера, у конвенционалној производњи пшенице користе се, у потребним количинама, азот, фосфор и калијум који учествују са 59.37% у укупним трошковима (Табела 3.8). Пестициди, који су синтетички пиретроиди, по мишљењу пољопривредника, незаобилазни су у гајењу пшенице на конвенционалан начин, обезбеђујући отпорност семена на инсекте, а за остваривање приноса по хектару купује се количина од једне литре, чија цена варира у зависности од произвођача. За набавку

семена издваја се 40.000,00 динара, што процентуално износи 29.70% трошкова. Као и са органским парадајзом, и у органској производњи пшенице трошкови семена јесу високи (52.21%) (Табела 3.7), што је последица недовољне количине семенског материјала, чија понуда не прати експанзију органске пољопривреде (Hristov i dr., 2012). У органској производњи пшенице, газдинства користе зеленишно ђубрење, грашак и овас, које, уколико не производе у сопственој режији, купују са другог газдинства, повећавајући материјалне трошкове за 20.25% (Графикон 3.2).

Графикон 3.2. Трошкови производње пшенице у органској и конвенционалној производњи

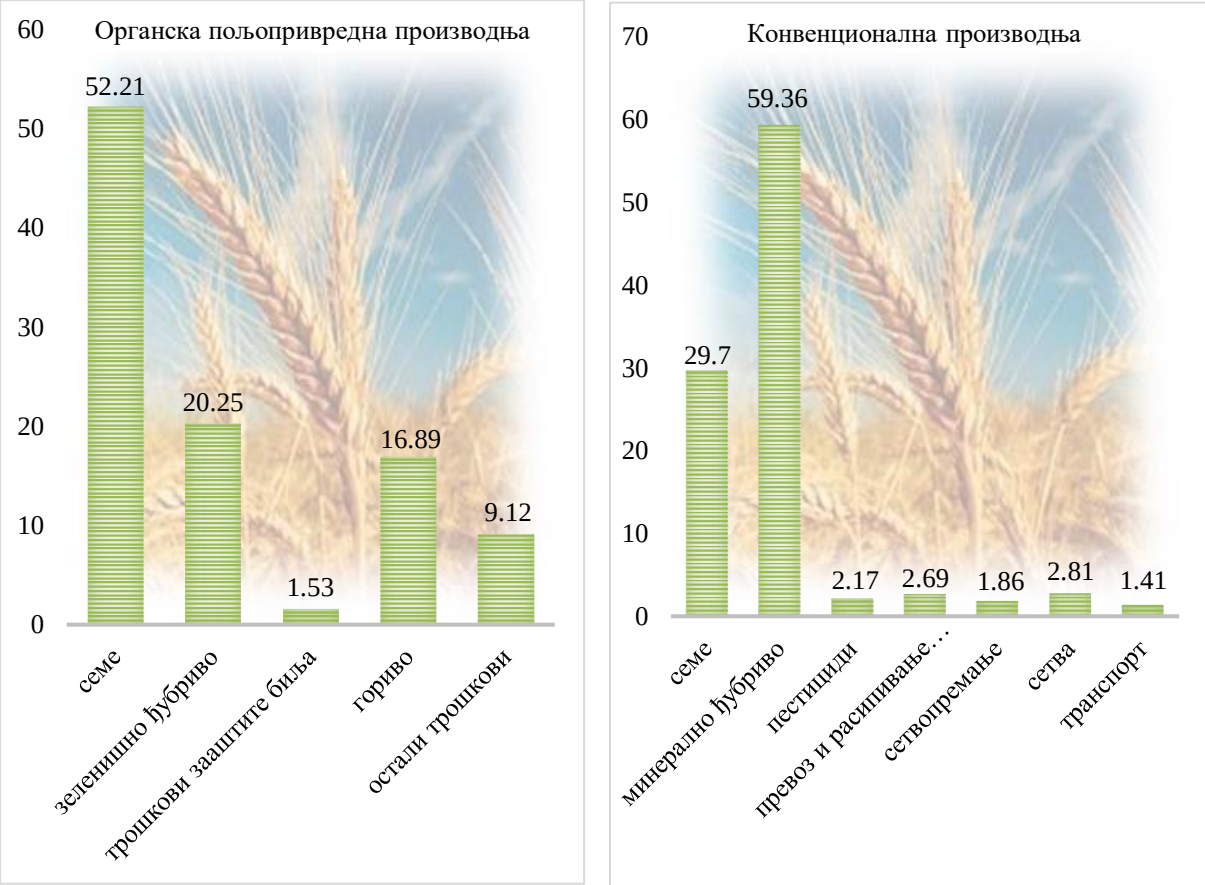

Извор: Обрачун аутора

Оба приступа, и конвенционални, и органски, имају своје место у савременој пољопривреди Косова и Метохије, а избор између њих зависи од посебних услова на газдинствима, као и од еколошких и економских циљева пољопривредних произвођача. Успешан узгој пшенице, без обзира на метод, инсистира на добром планирању, пажљивом праћењу и прилагођавању агротехничких мера у складу са условима животне средине и потребама усева.

Кукуруз:

Кукуруз је усев који инкорпорира високо вредне генетске информације, поседујући велику моћ адаптације на услове унутар различитих екосистема у оквиру којих остварује годишњу производњу већу од милијарду тона (Јелочник и др., 2012, према Garcia Lara & Serna Saldivar, 2019). Име кукуруза на језику народа Маја значи „зрно живота“, што довољно говори о његовом значају за опстанак цивилизације (Симић & Продановић, 2018). Годинама, кукуруз, поред константних приноса и квалитета зрна, највише успева у Косовском Поморављу, у јужном делу Гњиланског округа, око реке Биначке Мораве. Интересантно је да се у овом округу кукуруз и даље бере ручно, на традиционалан начин, а већина пољопривредника користи га за сопствене потребе или за прехрану стоке. У органском систему, кукуруз даје приносе на растреситом и добро пропусном земљишту, са добрим капацитетом за воду, што се постиже уношењем органских ђубрива, правилном и правовременом обрадом, применом плодореда, уношењем креча за побољшање земљишне реакције (pH) и другим мерама чији ће се позитивни ефекти испољити у наредном периоду са екстремним условима (Симић & Продановић, 2018).

Табела 3.9. Калкулација производње кукуруза у органској производњи

Елемент	Количина	Јединица мере	Цена по ј.м.	**УКУПНО**
ТРОШКОВИ				
Семе	2.5	с.ј.	6.250,00	15.625,00
Минерална ђубрива (Elixir Zorka)	300	кг	67,90	20.370,00
Трошкови заштите биља	1	комад	2.600,00	2.600,00
Гориво	50	литар	181,00	9.050,00
Остали трошкови				10.000,00
УКУПНО				**57.645,00**
ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТ				
Главни производ – кукуруз	10.000	кг	360,00	3.600.000,00
Споредни производ – слама	2.000	кг	14,5	29.000,00
ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ				**3.629.000,00**
МАРЖА ПОКРИЋА (вредност производње – трошкови)				**3.571.355,00**
ЕКОНОМИЧНОСТ (вредност производње ÷ трошкови)				**62.95**
СТОПА ДОБИТИ (маржа покрића ÷ вредност производње) · 100				**98.41%**

Извор: Обрачун аутора

Табела 3.10. Калкулација производње кукуруза у конвенционалној производњи

Елемент	Количина	Јединица мере	Цена по ј.м.	**УКУПНО**
ТРОШКОВИ				
Семе	2.5	с.ј.	9.210,00	23.025,00
Минерална ђубрива (фосфор: 200 кг · 165 дин/кг) (уреа: 250 кг · 54.3 дин/кг)				46.575,00
Пестициди			2.490,00	2.490,00
Трошкови наводњавања			10.000,00	10.000,00
Сетвоспремање	1	ха	4.800,00	4.800,00
Сетва	1	ха	3.000,00	3.000,00
Транспорт	2	тура	950,00	1.900,00
УКУПНО				**91.790,00**
ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТ				
Главни производ – зрно	13.000	с.ј.	32,00	**416.000,00**
Споредни производ – слама	3.000	кг	13,00	**39.000,00**
ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ				**455.000,00**
МАРЖА ПОКРИЋА (вредност производње – трошкови)				**363.210,00**
ЕКОНОМИЧНОСТ (вредност производње ÷ трошкови)				**4.96**
СТОПА ДОБИТИ (маржа покрића ÷ вредност производње) · 100				**79.82%**

Извор: Обрачун аутора

Отимачина увијена у форму модерног пословања, као параван за неовлашћено коришћење природних потенцијала којима Косово и Метохија обилује, одразила се на промене квалитета земљишта (Milović & Baltezarević, 2021). Узурпацијом Широког поља, највеће житнице Косова и Метохије, изграђено је албанско насеље „Маригона“. До 1999. године ово земљиште, прекривено кукурузом, било је обрађивано од стране земљорадничких задруга из Добрева и Лапљег Села. Некада пољски пут богат плодним ораницама, 2000. године асфалтиран је од стране војника КФОРА, званичних оружаних међународних мировних снага под вођством НАТО-а, а данас спаја шест српских села са општином Грачаница. Надомак овог места, у близини археолошког парка Улпијана, који је у саставу општине Грачаница, млади пољопривредници махом узгајају кукуруз и пшеницу. Суморна слика реалности која, на свега неколико километара, приказује младог српског домаћина који обрађује земљу обезбеђујући услове за живот, с једне стране, и Албанце који та иста плодна земљишта претварају у врели асфалт, не размишљајући о будућим генерацијама, с друге стране, (не)реално, али истинито описује право стање на терену.

Минерална ђубрива, као комбинација фосфора и урее, користе се у циљу стимулисања конвенционалне пољопривредне производње кукуруза и обухватају мало више од половине укупних трошкова производње (50.74%) (Табела 3.10). Са количином од 2.5 семена јединица по хектару, трошкови куповине семена (25.08%) обухватају четвртину анализираних трошкова у конвенционалном систему производње, док најмањи проценат одлази на пестициде (2.71%) и транспорт (2.07%). У органској пољопривреди, трошкови производње мањи су за -34.145,00 динара, а у укупном збиру износе 57.645,00 динара (Табела 3.9). Куповина минералних ђубрива (35.34%) и куповина семена (27.11%) битан су чинилац контроле корова и представљају област у којој се трошкови могу мењати (Tomaš-Simin i dr., 2019).

Графикон 3.3. Трошкови производње кукуруза у органској и конвенционалној производњи

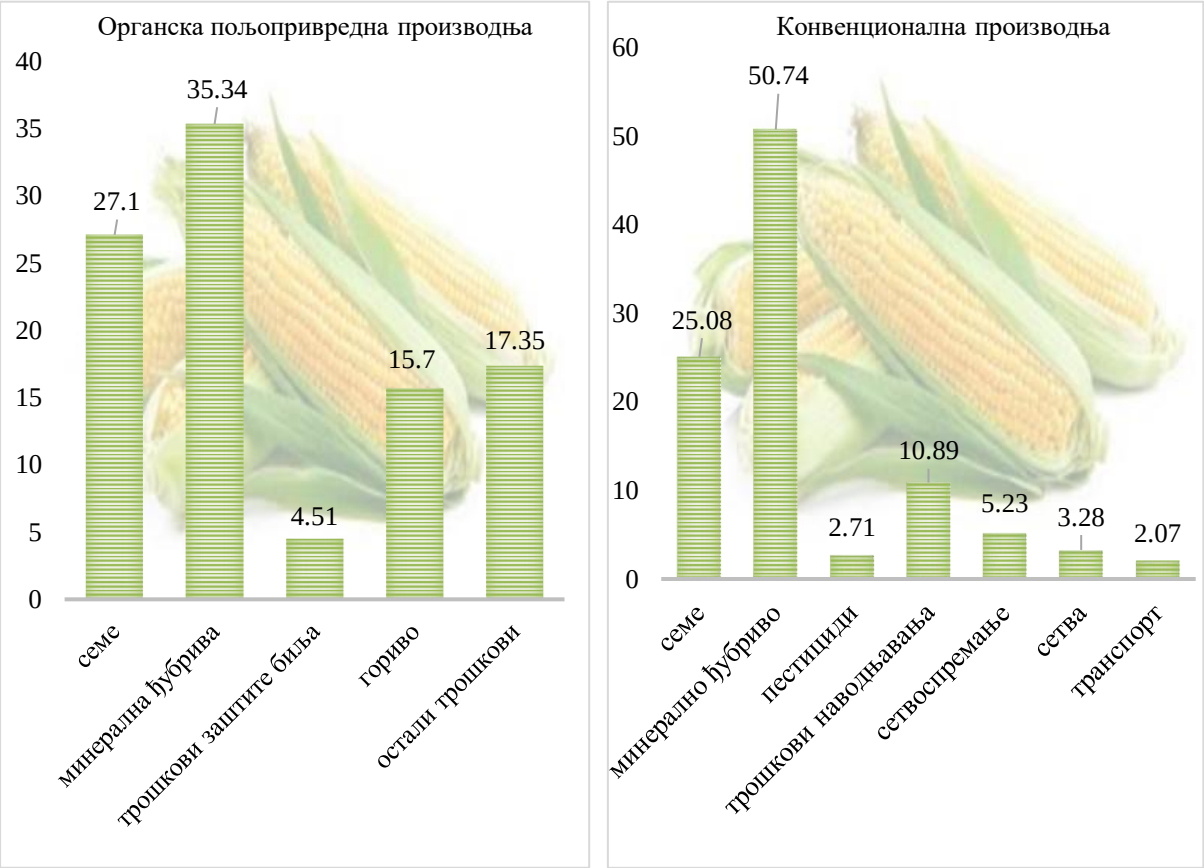

Извор: Обрачун аутора

Пољопривредници на газдинствима на Косову и Метохији свесни су постојања финансијске оправданости производње кукуруза, а високе цене узгоја на органски начин утичу и на финансијске показатеље производње поменуте пољопривредне културе.

Јабука

Јабука је најважнија воћна врста континенталне зоне и, зависно од године, према глобалном обиму производње и тржишном приступу, улази у групу топ три или четири воћне врсте (поред цитруса, грожђа и банане) (Јелочник и др., 2021). Процене су да се скоро 3/4 произведене јабуке конзумира у свежем стању, а остатак подлеже преради, најчешће у сокове, алкохолна пића на бази јабуке, кашу и џемове, и у сушену јабуку (Јелочник и др., 2021, према Fromm et al., 2013). Гајење јабуке пролази кроз различите фазе посматрајући густину садње и избор узгојних облика, при чему је густа садња јабуке данас једини прихватљив начин садње у интензивним воћњацима (Magazin i dr., 2022). Свака дилема о примени густе садње одавно је отклоњена, а Wertheim (1980) каже: *„Није више питање да ли густо садити, већ колико густо.“* (Magazin i dr., 2022). На Косову и Метохији органска производња јабуке одвија се у екстензивним засадима старих аутохтоних сорти (будимка, кожара, колачара и шуматовка) и у новим засадима новостворених отпорних сорти у којима се примењују интензивне агро и помотехничке мере (topas, prima, GoldRush) (Milenković i dr., 2008).

Табела 3.11. Калкулација производње јабуке у органској производњи

Елемент	Количина	Јединица мере	Цена по ј.м.	**УКУПНО**
ТРОШКОВИ				
Семе	2.604	с.ј.	300,00	781.200,00
Заменске саднице	20	комад	300,00	6.000,00
Минерално ђубриво (Siforga)	1.000	кг	93,6	93.600,00
Трошкови заштите биља (ISABION 1/1)	1	л	1.780,00	1.780,00
Амбалажа (гајбе)	1.200	комад	80,00	96.000,00
Остали трошкови				10.000,00
УКУПНО				**988.580,00**
ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТ				
Главни производ – јабуке	35.000	кг	225,00	7.875.000,00
ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ				**7.875.000,00**
МАРЖА ПОКРИЋА (вредност производње – трошкови)				**6.886.420,00**
ЕКОНОМИЧНОСТ (вредност производње ÷ трошкови)				**7.97**
СТОПА ДОБИТИ (маржа покрића ÷ вредност производње) · 100				**87.45%**

Извор: Обрачун аутора

Табела 3.12. Калкулација производње јабуке у конвенционалној производњи

Елемент	Количина	Јединица мере	Цена по ј.м.	**УКУПНО**
ТРОШКОВИ				
Саднице	20	комада	250,00	5.000,00
Минерално ђубриво и стајско (NPK 6x12x24 Elixir 25/1)			45.000,00	45.000,00
Пестициди (Cormax)			32.300,00	32.300,00
Амбалажа	1.200	комад	75,00	90.000,00
Транспорт	2	тура	950,00	1.900,00
УКУПНО				**174.200,00**
ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТ				
Главни производ – јабуке	30.000	кг	130,00	3.900.000,00
ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ				**3.900.000,00**
МАРЖА ПОКРИЋА (вредност производње – трошкови)				**3.725.800,00**
ЕКОНОМИЧНОСТ (вредност производње ÷ трошкови)				**22.39**
СТОПА ДОБИТИ (маржа покрића ÷ вредност производње) · 100				**95.53%**

Извор: Обрачун аутора

Деценију уназад, воћарство, посебно узгој јабука, као и шљива, има доминантну улогу на пољопривредним газдинствима на Косову и Метохији. Добар род и квалитетно земљиште основни су разлози зашто се појавило више десетина хектара земљишта под овом пољопривредном културом, и то претежно у Косовскомитровачком округу, уз опаску да се све више младих укључује у овај облик производње. Како је органска производња перспективна у сваком смислу, воћари све више прелазе на органску производњу јабуке, елиминишући употребу пестицида и вештачких средстава. Као и код осталих пољопривредних култура, и у производњи јабуке јављају се проблеми, попут нестабилних органских тржишта и временских неприлика. Користећи хладњаче за одржавање својих плодова, пољопривредни произвођачи продужавају њихов животни век и производни процес. Трошкови семена са 79.02% јесу највиши трошкови који се јављају на газдинствима која се баве органском производњом јабуке на Косову и Метохији (Табела 3.11). Употреба органског ђубрива за заштиту органског воћа у пољопривредној производњи изискује куповину од 1.000 килограма по хектару, што је 9.47% укупних трошкова. У конвенционалној производњи, као и са примером парадајза, на трошкове амбалаже одлази највећи проценат (51.67%). Најзанимљивија је чињеница да трошкови куповине садница износе свега 5.000,00 динара што је, у поређењу са

органском производњом, велика предност по питању инвестирања (Табела 3.12). Ствари су, наравно, јасније када се сагледа крајњи резултат узгоја јабуке (Графикон 3.4).

Графикон 3.4. Трошкови производње јабуке у органској и конвенционалној производњи

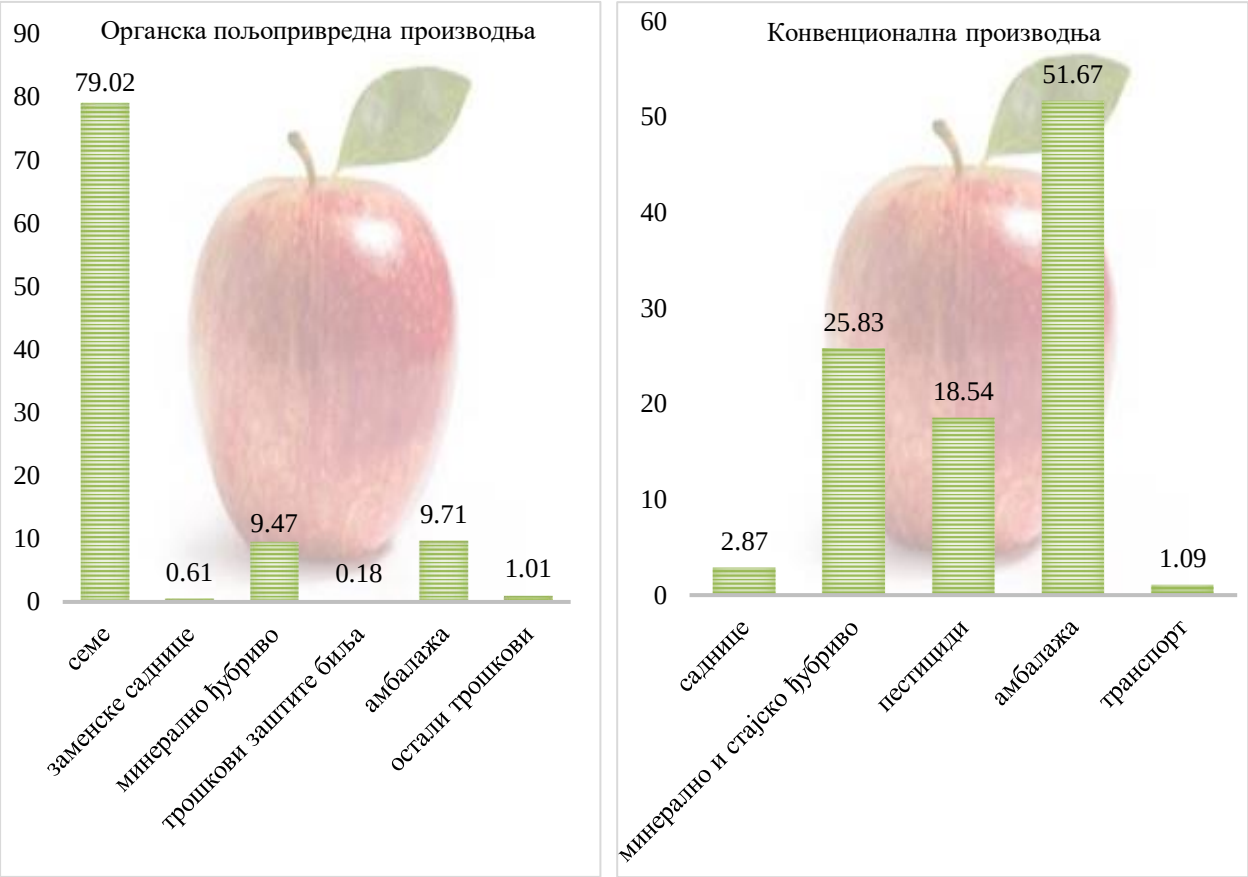

Извор: Обрачун аутора

Било да је реч о производним системима који циљају на високе приносе и брзу реакцију на проблеме, или о системима усмереним на одрживост и квалитет, производња јабуке може бити успешна уз одговарајућу подршку и едукацију произвођача. У поређењу са парадајзом, пшеницом и кукурузом, бруто маржа покрића производње јабуке на органски начин показује релативно другачије резултате. Претпоставка је да пољопривредни произвођачи, вођени економским аспирацијама, на производњу јабуке у органској пољопривредној производњи гледају као на активност која није у потпуности компатибилна са процесом одрживости, што је далеко од истине. Навикнути на устаљени производни процес, чланови газдинстава не прихватају употребу савремених алата и принципа, мислећи да су временски услови довољан предуслов успешне пољопривредне производње.

Пољопривредна газдинства која се баве различитим делатностима, поред способности овладавања производним техникама, морају бити оспособљена и за анализу остварених резултата на газдинствима. Ово је битно, јер само познавањем основа примене аналитичких калкулација у пољопривреди газдинство може брзо и прилично прецизно да анализира прошлост, оцени садашњост и планира своју будућност (Јелочник и др., 2021). Пре доношења одлука о томе које производне линије проширити, а које можда и напустити, или на који начин редуковати трошкове у границама које су прихватљиве, потребно је спровести детаљне процене. Компаративном анализом трошкова производње органских и конвенционалних производа на газдинствима на Косову и Метохији изводи се закључак да највеће учешће у категорији материјалних трошкова припада трошковима амбалаже паковања органског парадајза (39.03%), трошковима набавке минералних ђубрива која се користе у узгоју кукуруза (35.34%) и трошковима набавке органског семена пшенице (53.21%) и јабука (79.02%). Благовремена сетва сертификованим семеном у одговарајућој густини обезбеђује брз развој усева и његову доминацију над коровима који ће тако закаснити са ницањем и бити у подређеном положају (Mijatović i dr., 2018, према Jovanović i dr., 2014).

Користећи искључиво биолошка заштитна средства, која су и скупља, а чија је употреба дозвољена Правилником о контроли и сертификацији у органској пољопривредној производњи и методама у Републици Србији (Mijatović i dr., 2018), пољопривредници на Косову и Метохији, ради минимизирања укупних трошкова, веома често, у сопственој режији, производе биолошке препарате на својим газдинствима. Очекивано, у производњи парадајза, пшенице и кукуруза на конвенционалан начин, највећи проценат трошкова припада трошковима ђубрења који су обрачунати у висини цене коштања, и то редом 86.15%, 59.37% и 50.14%. Супротно овоме, у узгоју јабуке, која захтева интензивну заштиту, најзаступљенији су трошкови набавке амбалаже (51.66%). Политика цена производа који настају у органској производњи веома је деликатна, због чега се и прибегава државној интервенцији у аграру, путем заштитних цена (Томић, 2015). Захваљујући већим тржишним ценама, које су, конкретно за анализиране производе, веома високе, за парадајз – 890,00 РСД/кг, за пшеницу – 269,99 РСД/кг, за кукуруз 360,00 РСД/кг и јабуке 225,00 РСД/кг, косовско-метохијска газдинства остварују више приносе.

X_3 Према резултатима истраживања, приноси органске пшенице на истом су нивоу као и у конвенционалној производњи (6.500 кг/ха), на вишем нивоу у производњи парадајза за 50 кг/ха (1.150 кг/ха) и јабуке за 5.000 кг/ха (35.000 кг/ха), а на нижем нивоу у производњи органског кукуруза за -3.000 кг/ха (10.000 кг/ха). Промене у висини приноса јављају се због варијација у физичким, хемијским и биолошким особинама земљишта, имајући у виду да већина пољопривредних култура не подноси монокултуру (Zdravković i dr., 2012). Висина приноса сразмерна је добити по јединици капацитета која се на једном хектару остварује у производњи јабуке (6.886.420,00 дин/ха), а следи кукуруз (3.571.355,00 дин/ха), пшеница (1.688.787,00 дин/ха) и парадајз (992.055,5 дин/ха). Наведена добит је два до петнаест пута већа у поређењу са оном која се јавља у конвенционалној производњи парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке, што се позитивно одражава на економску одрживост газдинстава. На овај начин доказана је постављена хипотеза.

За утврђивање економске исплативости узгоја органских производа на газдинствима важно је размотрити и друге показатеље успеха (Вукоје и др., 2011). Коефицијент економичности, као однос вредности производње и укупних трошкова, показује да се на један динар уложених средстава у органску производњу добија:

- 32,55 динара вредности производње парадајза;
- 16,40 динара вредности производње пшенице;
- 62,95 динара вредности производње кукуруза;
- 7,97 динара вредности производње јабуке.

Стопа профитабилности, у потпуности прати однос коефицијента економичности, потврђујући да је на сваких 100 динара прихода од продаје садржано:

- 96,93 динара добити у производњи парадајза;
- 93,90 динара добити у производњи пшенице;
- 98,41 динара добити у производњи кукуруза;
- 87,45 динара добити у производњи јабуке.

Разматрањем ових параметара и нивоа исплативости усева, на основу критеријума добити по једном хектару, коефицијенту економичности и стопе добити, најисплативија је органска производња кукуруза, затим органска производња парадајза и пшенице. Стопе економичности (22.39%) и профитабилности (95.55%) у

конвенционалној производњи јабуке адекватније су у поређењу са органском пољопривредном производњом. У систему органског узгоја јабуке, вредност производње је већа (7.875.000,00), али су и укупни трошкови већи за 814.380,00 динара. Основни разлог лежи у томе што потрошачи органских производа на Косову и Метохији још увек не вреднују адекватно ову врсту производа (Вукоје и др., 2011).

$X_{3/1}$ Маржа покрића, као и стопе економичности и профитабилности, бележи позитиван тренд, и:

- у органској производњи парадајза већа је за 838.112,5 динара;
- у органској производњи пшенице већа је за 1.578.777,00 динара;
- у органској производњи кукуруза већа је за 3.208.145,00 динара;
- у органској производњи јабуке већа је за 3.160.202,00 динара.

Позитивна бруто маржа у позитивном је односу са стопама економичности и профитабилности, чиме је доказана хипотеза 3/1 (Графикон 3.5).

Графикон 3.5. Бруто маржа покрића узгоја парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке на газдинствима на Косову и Метохији

Извор: Обрачун аутора

И поред спроведене анализе, у пракси се дешава да су неки параметри опречни показујући другачији редослед исплативости узгоја пољопривредних култура. Тако се јавља проблем рангирања производа, а Мијатовић и аутори (2018) говоре (стр. 54):

> *„Основни принцип је да се мора водити рачуна о ограничавајућим факторима повећања производње, односно ресурса који су у минимуму. Ако је ограничавајући ресурс земљиште, што је и најчешћи случај са косовско-метохијским газдинствима, онда предност треба дати производњама које дају највећу добит по једном хектару. Уколико су то средства за финансирање производње, логично је да се фаворизују усеви са највећим коефицијентом економичности, јер обезбеђују највећу зараду на један динар уложен у производњу.“*

Доказивањем да је бруто маржа покрића у органској пољопривредној производњи парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке већа у односу на бруто маржу истих производа у конвенционалној производњи (Графикон 3.5), уз већу укљученост чланова газдинстава у производњи мењаће се и навике потрошача, чиме ће се и тражња за органским производима повећати, а самим тим и премије цена, доводећи до веће исплативости овог облика производње. Када се разматра о већем ангажовању чланова газдинстава, мора се имати у виду да је одређени број њих спреман да поред послова на свом газдинству обавља и послове на другим газдинствима, уз одређену новчану надокнаду која настаје као одговор колективног преговарања, а која ће побољшати

$X_{3/3}$ На основу истраживања спроведеног ради доказивања хипотеза у последњем поглављу увиђа се да постоје разлике између просечних месечних примања запослених чланова газдинстава, у односу на просечна примања оних чланова који раде за дневницу. Утврђен је статистички значајан однос ($p = 0.001$) између варијабли *„просечна примања“* и *„дневница“* са Пирсоновим коефицијентом корелације ($\rho = 0.197$) код испитаника свих година старости, као и код испитаника млађих од 30 година ($p = 0.011$; $\rho = -0.167$). Мушки испитаници (39.6%) и женске испитанице (26.5%) потврдили су да су њихова просечна месечна примања већа уколико, поред својих редовних послова, обављају и додатне послове на другим газдинствима. Слична је ситуација и код испитаника млађих од 30 година, који обављањем претежно ручних послова у пољопривреди увећавају месечна примања за 10%.

3.6. ЗАДРУГАРСТВО КАО ФАКТОР ПОДСТИЦАЊА РАЗВОЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ НА ГАЗДИНСТВИМА

Укидањем феудалних односа, пољопривредна земљишта појединаца прелазила су у капиталистичка велепоседничка газдинства, правећи од пољопривредника најамне раднике без свог земљишта (Ранђеловић, 1999). Потпомогнуте друштвеним променама и технолошким прогресом, створене су амбијенталне погодности за појаву нових трендова у структури пољопривреде, и то развојем задругарства, које је представљало ентузијастично решење поменутих проблема. У енглеском граду Рочдејлу (Rochdale) 1844. године основана је прва задруга, да би, само две године касније, Михаило Аврамовић наведени модел инкорпорирао и на територију данашње Србије, где је у Бачком Петровцу, у том тренутку, настала трећа по реду задруга у свету. Праволинијски развој задругарства на овим просторима настављен је, а на иницијативу угледног трговца Михајла Крестића, оформљена је и прва пољопривредна задруга, у Тителу 1868. године, која је остала упамћена под називом *Замљоделска задруга*. Овим догађајем почиње да се исписује богата историја задружних покрета у Србији, која је у савременим условима, нажалост, практично заборављена, и као идеја, и као пракса. Не тако добри услови у руралним срединама, и у потпуности разорена српска привреда условили су, можда и ненадано, несметани развој задругарства у периоду између два светска рата. Поповић и аутори (2017, стр. 47) пишу:

> *„О брзини опоравка задругарства сведочи податак да је 1920. године на територији Србије постојало 800 задруга, а већ 1922. године 1.258, док је пред почетак Другог светског рата у Србији било 1.077 задруга. Од оснивања прве задруге у Србији, па све до почетка Другог светског рата, развој задругарства био је подржан од стране истакнутих интелектуалаца. У прво време прилазили су задругарству пријатељи радника, посвећени људи, да им помогну у умним и техничким корацима. Пропагатори идеја о удруживању, аутори чланака о задругарству, као и носиоци организаторских активности у народу, били су истакнути народни прегаоци, просветитељи и заговорници социјалистичких и либерално-демократских покрета: Кајаша Томић, Михаило Крестић, Штефан Хомола, Александар Сандић, Светозар Марковић, Радослав Марковић, Светозар Милетић, Ђура Јакшић, др Ђорђе Натошевић, Љуба Новаковић, Ђока Мијатовић, Павле Баришић и др. (Костов, 2006).“*

Сигнификантно удаљавање од пољопривреде, уз неоспособљеност пољопривредних газдинстава после Другог светског рата, осим нестанка првих задруга, изазвале су знатно већу штету тиме што су бројне генерације пољопривредника изгубиле из вида акумулирана позитивна искуства ранијих генерација задруга (Поповић и др., 2017). Живописна слика грађена скоро век пала је у заборав, а данашње модификоване задруге нових генерација у Републици Србији не поштују начела пређашњег задругарства. Са преко милијарду чланова у свету, препознате као предузећа која се баве бизнисом, али и удружења која, поред економских, имају и социјалне циљеве, задруге представљају изузетно уносне организације (Dasgupta, 2012; Zamagni, 2012). Последња карактеристика чини их пријемчивом и за косовско-метохијске друштвено економске услове, пошто овом поднебљу и социјалном генотипу одговара колективна приватна својина, која је садржана у задружној својини (Maksimović i dr., 2015). Значај пословања задруга потврђује и искуство Европске уније, где оне постају важан фактор развоја локалне и регионалне привреде, што је у складу са концептом интегралног руралног развоја (Bijman et al., 2014). Дуготрајне реформе задружног сектора не доводе у питање опстанак задруге као посебног привредног сектора, али, у савременом привредно-правном окружењу и новим тржишним условима пословања, у зависности од стабилности привредног амбијента може да се постави питање природе њеног организационог и пословног деловања (Knežević, 2021). Глобално задружно искуство уверљиво показује да кооперација није само врста производње или облик привредне делатности, већ је то економски одређена идеологија опстанка произвођача у данашњим тешким економским и политичким условима (Alieksieieva, 2020). У сектору пољопривреде, задруге омогућавају члановима-власницима читав низ погодности: сигурнији пласман пољопривредних производа по вишим ценама, складиштење, дораду и прераду пољопривредних производа, квалитетнију набавку пољопривредних инпута стандардног квалитета по нижим ценама, као и услуге широког спектра, од услуга специјализованом пољопривредном механизацијом, до услуга пољопривредне саветодавне службе (Поповић и др., 2017). Начини организације производње, као и прераде, али и логистичке делатности повезане са пољопривредом, проширене су увођењем задругарства кроз органску производњу. Светска пракса показује да финансијски ризици и губици при транзицији пољопривредних произвођача на методе органске пољопривреде могу бити смањени формирањем задруга. Изучавање међународног искуства за прожимање органске пољопривредне производње и задруга довело је до закључка да пут до успеха није нимало лак.

Крајем прошлог века на Косову и Метохији пословало је девет пољопривредних задруга у српским срединама, да би данас једино опстала земљорадничка задруга у Зубином Потоку. Од Лепосавића, Грачанице, Прековца, Осојана, до Урошевца и Штрпца, пољопривредне задруге представљале су симболе неговања породичних односа (Табела 3.13). Основна делатност свих ових задруга заснивала се на снабдевању пољопривредника репроматеријалом и на откупу вишка пољопривредних производа, а вршено је и упошљавање локалног становништва у задружну производњу, трговину, руковођење и администрацију, чиме се смањивала стопа незапослености у руралним срединама (Maksimović i dr., 2015). Пољопривредне задруге, поред економске функције, имале су доминантну улогу у целокупном развоју српских локалних заједница на Косову и Метохији, учествујући у подизању животног стандарда свих оних који живе на овим просторима (Maksimović i dr., 2015). Наводећи пољопривредна газдинства као основни организациони облик постојања и пословања, уз све веће интересовање за органском производњом, које је потврђено и прелиминарним истраживањима, ствара се потреба за удруживањем пољопривредника ради развоја пољопривредних задруга у Косовскомитровачком, Косовском, Косовскопоморавском, Пећком и Призренском округу. Већ постојеће задруге се, са капацитетима којима располажу, могу реконструисати, почев од организационе и управљачке структуре, преко финансијске структуре, па све до избора људских ресурса који ће водити задругу у условима тржишног привређивања (Maksimović i dr., 2015). Органски произвођачи имају велике користи од организовања задруга, и то путем изградње друштвених мрежа које им пружају бољи приступ обуци, кредитима и здравственим услугама. Удруживањем породичних газдинстава у задруге могли би се обављати високо продуктивни послови, са нагласком на откуп вишка пољопривредних производа, који би се пласирали у већим трговинским ланцима на Косову и Метохији и централној Србији. Задруге би могле бити оријентисане и на снабдевање енклава на Косову и Метохији средствима за производњу, пољопривредним материјалом, деловима неопходним за рад, другим деловима и пољопривредном механизацијом. Сарадњом пољопривредних газдинстава, као основом за формирање задруга, помоћи ће се у обезбеђивању ефикасног пословања, елиминишући конфликте који се јављају међу становништвом Косова и Метохије у погледу директне производње, прераде, трговине и борбе за потрошачима.

Табела 3.13. Карактеристике задруга на Косову и Метохији које су своју делатност обављале до ратних дешавања, 1999. године

Назив задруге	Карактеристике
Задруга „Грачаница“	У селима Сушица, Бадовац, Чаглавица, Лапље Село, Доња и Горња Брњица, Девет Југовића и Сливово, које припадају општини Грачаница, пољопривредна је била и остала фундаментална делатност. До ратних дешава 1999. године у овој општини функционисала је пољопривредна задруга чија је основна делатност била откуп пољопривредних производа и њихова прерада. Узурпацијом имовине, која се сада користи у друге сврхе, задруга не обавља своје активности.
Задруга „Лепосавић“	Са конфигурацијом брдско-планинске територије, у општини Лепосавић постоје изузетни услови за развој воћарства и сточарства. И поред изузетне техничке опремљености која укључује постојање управне зграде, два магацина, четири локала, опрему за млекару и сирану, око 50 хектара пољопривредног земљишта, од чега је 30 хектара обрадиво, и свих иницијатива предузетних у претходне три године, задруга „Лепосавић“ тренутно није у функцији, а као разлог наводи се недовољна финансијска подршка.
Задруга „Прековце“	У општини Ново Брдо, коју су хроничари средњег века описивали као „ваистину златни и сребрни град“, у селу Прековце, 1980. године основана је истоимена задруга која се бавила трговином и откупом печурака и клеке, и препродајом нафте за земљораднике. Задруга је престала са радом јуна 1999. године, а њена имовина са објектом од 560 m^2 била је предмет продаје путем ликвидације запечаћене понуде у Приштини 2019. године.
Задруга „Пасјане“	Задруга „Зарије Бујић“ била је највећа задруга косовско-поморавског округа, а поред пољопривредне производње, њена делатност била је и откуп печурака, шумских плодова и лековитог биља. У своје расположиве производне капацитете убрајала је, у тадашњим условима, савремену сушару, млекару и хладњачу, као и властити магацин и бензинску пумпу. Ова задруга задржала је своју имовину и након ратних дешавања.
Задруга „Осојане“	Задруга „Задругар“ у општини Исток представљала је главну развојну снагу овог округа. Послови који су се тицали организације пољопривредне производње на индивидуалним газдинствима, откупа житарица и млека, снабдевања животним намирницама, погонским горивом, семенском робом, садним материјалом и механизацијом били су основни мотиви њеног пословања. Од 2000. године, задруга се преусмерила на гајење

	жита, легуминоза и уљарица, након чега је њена имовина противправно одузета.
Задруга „Урошевац“	У српским селима Српски Бабуш, Бубљак и Талиновац, које припадају општини Урошевац, налази се 1.000 хектара обрадиве површине. Добивши име по народном херoју и организатору Народноослободилачке борбе на Косову и Метохији, задруга „Милан Зечар“ бавила се производњом јестивог уља, што је била веома важна и јединствена делатност у том периоду. И у селу Српски Бабуш, у чијој се околини налазе остаци једног од двораца Немањића – Сврчин, постојала је земљорадничка задруга простора од око 200 m^2.
Задруга „Штрпце“	Задруга „Штрпце“ формирана је 1931. године. Укупне површине земљишта које је задруга користила као свој посед износиле су 582 хектара, али је у катастру пренесено 252 хектара. 90% имовине налазило се ван територије општине Штрпце и приватизовано је општинама Качаник и Урошевц. Од објеката поседује управну зграду, у којој је смештена локална самоуправа општине Штрпце, магацин од око 500 m^2, магацин и продавницу у селу Севце, као и опрему за сирану која није у функцији. Делатност ове задруге данас се заснива само на трговини на мало у неспецијализованим продавницама.

Извор: Maksimović, G., Milošević, B., & Babić, V. (2015). Poljoprivredne zadruge kao faktor razvoja srpskih enklava na Kosovu i Metohiji. *Agroekonomika,* 44(69), str. 136-147. (адаптирао аутор).

Позитивно задружно законодавство обезбеђује флексибилнији приступ задругама као посебним привредним субјектима који се оснивају у циљу заштите широких, не само економских интереса задругара (Knežević, 2021). Тако, законска решења треба да унапреде и обезбеде нов приступ задругама, као веома важним привредним субјектима у савременим друштвено-економским условима (Knežević, 2021). Успостављањем задруга на Косову и Метохији, пољопривредна газдинства могу унапредити тржишну позицију, добити директан приступ потрошачима и произвођачима, материјално-техничким средствима или ојачати тржишну позицију, што ће им омогућити да се боре за своје интересе са разним комерцијалним газдинствима и прерађивачким предузећима. Дилема, да ли основати нову, или обновити стару задругу је свакако свеприсутна, али једно је сигурно, у оба случаја потребно је уложити доста времена, енергије и истрајности.

3.6.1. Земљорадничка задруга „Зубин Поток“

Земљорадничка задруга „Зубин Поток“ основана је пре Другог светског рата и бавила се трговином све до 1974. године, када се спојила са задругом у Косовској Митровици. Самостално пословање започиње 1. јануара 1987. године, а 1988. године отпочела је са организованом пољопривредном производњом и прерадом, када је у склопу ње направљен рибњак у коме је вршена това калифорнијске пастрмке. Са техничким капацитетима, који укључују зграду површине 900 m^2, хангаре 800 m^2, помоћне зграде 800 m^2, штале 600 m^2, задруга може да прихвати целокупан вишак пољопривредних производа са газдинстава са Косова и Метохије. Задруга упошљава раднике свих потребних струка са искуством у овом послу, гарантујући врхунски квалитет производа, чиме се и издваја њена мисија препознавања потреба и жеља потрошача, и њихово брзо и ефикасно задовољавање. У брдско-планинском региону, у коме је смештена општина Зубин Поток, у склопу задруге изграђена је хладњача капацитета 4.000 m^3, и то прерадни део, пет комора, једна преткомора, тунел за дубоко замрзавање и сушаре за сушење воћа и поврћа. Неколико година касније направљен је нови део хладњаче од 2.000 m^3 који служи само за прераду матичних воћних сокова, воћних нискокалоричних намаза, пастеризацију поврћа и паковање меда са природним воћним влакнима сушеног воћа. Стављањем камена темељца за хладњачу, 2012. године задруга је почела да се бави и органском пољопривредном производњом (Бојичић & Трипковић, 2022, стр. 463).

> „*Вођени идејом да је пољопривреда добар начин да се земља развије, господин Раде Утвић и Земљорадничка задруга на чијем је он челу, заузели су иновативан приступ у производњи онога што пољопривредници и богата природа у косовско-митровачком округу имају да понуде. Пословање ове задруге обезбеђује висок квалитет производа и довољно радних места у задрузи, пошто је у овим крајевима незапосленост присутна. Кроз различите субвенције задруга покушава да повећа производњу и бербу воћа, поврћа и шумских производа, да повећа површину обрадивог земљишта у Зубином Потоку и капацитете пољопривредника за формирање одрживе заједнице* (Бојичић & Трипковић, 2022, стр. 463) (Слика 3.1).“

Слика 3.1. Активности Земљорадничке задруге „Зубин Поток“

Извор: Приказ аутора

Основни циљ пословања задруге јесте окупљање што већег броја кооперанта, односно газдинстава из околних села, тако да заједнице, општина или округ могу да остваре одређену корист. На основу интервјуа спроведеног са господином Утвићем, издвајају се одређени делови разговора, где он истиче:

> *„Кооперантима одређујемо правила којих морају да се придржавају, а ми их контролишемо и пружамо им подршку. Задруга постиже бољу цену на тржишту са органским производима, због веће тражње за њима, и то је један од разлога зашто нам је битна сарадња са газдинствима. Без обзира на дефинисана правила, чланове газдинства уредно пратимо и контролишемо у процесу производње, чиме, и они, и ми, заједничким снагама, остварујемо бољу цену. Велики притисак од стране кооперанта је евидентан, пошто су устремљени ка економском интересу. Људи не поседују довољан ниво знања о органској производњи, а похлепа за већом зарадом може да наведе једног од њих да се не придржава строгих правила, чиме се ремети читав циклус, што угрожава и друге кооперанте и доводи до могућности да нас купац дисквалификује* (Раде Утвић, директор Земљорадничке задруге „Зубин Поток“). *“*

Примарна делатност задруге је откуп и прерада воћа и поврћа, као и продаја готових производа, попут воћних сокова и воћних намаза, а чак 97% производње иде у извоз. Уз помоћ гранта Канцеларије Европске уније, задруга је покренула програм који нуди замрзавање, сушење, прераду хране, као и паковање и услуге превоза свим пољопривредницима у околним областима (Бојичић & Трипковић, 2021, стр. 463). Баријере постоје, али оне више погађају произвођаче и бераче. Од 2015. године задруга послује у складу са принципима система квалитета *EN ISO 22000:2005* у оквиру којих су интегрисани принципи *HACCP* система и сертификовани је произвођач хране. Немачки сертификат *CARES* за органску производњу временом је замењен сертификационом кућом *Q-Chek*. Као признање за своје успешно пословање и труд, 2018. године Земљорадничка задруга „Зубин Поток“ добила је признање за *Етнобренд 2018*, коју додељује Задружни савез Републике Србије.

Сировинску базу у процесу производње чини читаво подручје Косова и Метохије, делови Црне Горе и централне Србије, а одређене количине увозе се директно из Албаније и Северне Македоније. Задруга сарађује са неколико држава Европске уније, и то: Аустрија, Швајцарска, Немачка, Италија, Бугарска, Пољска. Интересовање за производима постоји, и у Арапским државама, и у Канади. Сарађујући и са Босном и Херцеговином, Црном Гором, Северном Македонијом и Албанијом, задруга потврђује да границе не постоје, а господин Утвић даље закључује:

> *„Највише извозимо у Немачку, где имамо четири или пет партнера. Странци су обазриви што се тиче Балкана, познати смо као неко ко се не придржава правила, и ко је спреман на паковање робе која није уговорена. Они, просто, воде рачуна о детаљима, Уколико се придржавате правила, уопште није тешко изборити се за тржишну позицију код страних партнера. Уколико се не придржавате, биће проблема. Купца морате поштовани, ако желите да он поштује вас. То је једноставно правило. Испуњавање њихових жеља за наше произвођаче значи континуирани пласман робе на њихово тржиште* (Раде Утвић, директор Земљорадничке задруге „Зубин Поток“). *“*

Највећи проблеми пословања задруге јесу административна ограничења, регулативе, нерегулисани односи између Европске уније и Балкана, као и свакодневне промене уредби којима задруга мора да се прилагођава. Купци подробно траже контролу пестицида која се, услед административних баријера, врши у Београду. Невидљивост Балкана, не говорећи конкретно о Републици Србији, Косову и Метохији и Зубином

Потоку, у смислу продорности, задругу чини тешко уочљивом на европском и светском тржишту. Елементарне непогоде у виду суша су у 2022. години довеле до тога да је само род малине подбацио за 50% у односу на 2021. годину, што је био преседан, пошто је, према речима директора Утвића, од имплементације хладњаче задруга бележила константан раст, и у производњи, и у повећаном броју кооперената, и по питању купљених и засејаних површина.

Иновације као кључ успеха Земљорадничке задруге „Зубин Поток“

„Када имате нову идеју, ви мислите да је предивна, остали мисле да и није толико добра, али истина је да је она недовршена и да на њој треба радити континуирано. Наша задруга тренутно ради на новом производу – ражањ поврће. За сада смо уговорили извоз 20.000 ражњића за Немачку. Пре пар месеци послали смо узорак, где су се на штапићима налазиле комбинације органског поврћа различитих боја и укуса. Уколико се овај иновативни производ допадне потрошачима, ми ћемо на основу добро формулисане стратегије, и уз помоћ наших технолога, већ следеће године произвести 200.000 комада ражањ поврћа. На овај начин бисмо нашим кооперантима обезбедили континуирани пласман робе на страна тржишта уз већу цену.“

Извор: Бојичић, Р., & Трипковић, А. (2021). *Органска производња на Косову и Метохији као шанса за развој српских газдинстава*. Међународни научни скуп „Значај Мини-Шенгена за евроинтеграције Западног Балкана“, Косовска Митровица, 12-13. новембар, стр. 453-469.

Неминовно је да је земљорадничка задруга „Зубин Поток“ витални стуб развоја локалне пољопривреде, пружајући значајну подршку пољопривредницима у овом подручју. Кроз унапређење пољопривредних техника, едукацију чланова и ефикасно пласирање производа на тржишта, задруга доприноси побољшању квалитета живота и економском развоју Зубиног Потока и косовскомитровачког округа. Задруга ће наставити да ради на унапређењу својих услуга и капацитета, тежећи ка сталном побољшању и увођењу иновација које ће омогућити газдинствима да остваре боље резултате и већу конкурентност на тржишту.

Одговор на истраживачко питање 6:

Специфични статус Косова и Метохије, као и положај српског становништва које живи у енклавама у условима несигурности, угрожене егзистенције, неизвесности и немогућности да се отпочне са улагањем у дугорочнији приватни бизнис, узроковало је да се једино у већински српским безбедносно сигурнијим срединама, превасходно у Косовскомитровачком округу, покрећу иницијативе за другачије послове (Дармановић, 2018). Познаваоци прилика на Косову и Метохији немогућност коришћења пољопривредних ресурса поистовећују са користољубљем међународних фактора и организација, које убирају све плодове ове територије, при чему Република Србија, као већински власник државне, приватне, друштвене и црквене имовине, не одлучује о било чему, нити са улогом неоспорног власника убира приходе било какве врсте. Свесни овога, пољопривредна газдинства тешко се боре са препрекама и изазовима, лутајући између стварности и илузије, тражећи вапај за било каквом подршком и помоћи. Наведена структура трошкова која се јавља на пољопривредним газдинствима одраз је вођења „лабаве“ књиговодствене евиденције, што значи да носиоци газдинстава на Косову и Метохији воде рачуна искључиво о материјалним трошковима који се убрајају у скупину варијабилних трошкова. Стање на терену, као оштар шамар реалности, другачије је.

Анализирана пољопривредна газдинства сарађују са већим кооперантима којима препродају производе који су резултат њихових производних активности, а кооперанти, нека од малих и средњих предузећа или пољопривредне задруге, контролишу њихове одлуке и етапе производног процеса. Укључивањем трошкова сертификације, додатних такси, пореза и царинских доприноса који се плаћају, категорија укупних трошкова се свакако увећава. Наравно, вредност производње у већини случајева надмашује укупне трошкове, посебно у ситуацијама када се на газдинствима не ангажује додатна радна снага, већ су сви послови, хијерархијски подељени, међу члановима газдинства. Нижи приноси који се јављају у почетним фазама, уз високе трошкове, могу се надоместити одређеним облицима помоћи, коју пружа Влада Републике Србије или међународне, невладине организације, јер, како је рекао Александар Велики*: „Ништа није немогуће за онога ко има вољу покушати.“*

4. АНАЛИЗА УТИЦАЈА ЉУДСКОГ КАПИТАЛА НА УСПЕШНОСТ ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ ГАЗДИНСТАВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

„Ко не зна, а зна да не зна – опасан је, избегавајте га. Ко не зна, а зна да не зна – дете је, научите га. Ко зна, а не зна да зна – спава, пробудите га. Ко зна и зна да зна – мудар је, следите га.“

Конфучије

Да би се изборили са променама које се јављају на светској сцени, пољопривредници на Косову и Метохији морају унапредити своја знања и вештине како би обављали високо продуктивне послове, при чему се истиче улога и значај људског капитала на пољопривредним газдинствима. Имајући у виду да је на Косову и Метохији присутна велика незапосленост, унапређење знања пољопривредника мора бити примарна стратегија раста и развоја у свим окрузима, а којом би се кроз самозапошљавање или породичне послове остварили многоструки бенефити. Побољшање знања и вештина пољопривредника у Косовскомитровачком, Косовском, Косовскопоморавском, Призренском и Пећком округу мора се заснивати на пружању подршке у виду едукација, саветодавних служби и пракси.

Кључне речи поглавља: људски капитал, знање, вештине, млади, истраживање, испитаници, резултати истраживања, дискусија, хипотезе.

Циљ поглавља:

- утврдити значај људског капитала за пољопривредна газдинства на Косову и Метохији;
- утврдити ниво знања испитаника о органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији;
- утврдити ставове испитаника о значају људског капитала у органској производњи;
- утврдити ниво знања младих о органској пољопривредној производњи на Косову и Метохији;
- утврдити ставове младих о значају људског капитала у органској производњи на Косову и Метохији.

4.1. ПОЈМОВНО ДЕФИНИСАЊЕ И ОДРЕЂИВАЊЕ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА

Ако се одупремо неолибералистичкој доктрини која је пролазила кроз изузетно тешке тренутке, и ако светску економију посматрамо реалистичније, као праксу, а не као моделе, постаје јасно да економски развој држава захтева много више од простог препуштања тржишним снагама и компаративним предностима (Tripković et al., 2023, p. 64, према Jovetić & Stanišić, 2009). За економски успех једне државе није важан само физички капитал, већ и људски, који доприноси друштвеном благостању (Tripković et al., 2023, p. 64). Минуциозно пратећи доктрину потпуно отвореног тржишта, која је свеприсутна, уочава се да се у актуелним условима људски капитал, поред земље, рада и капитала, издваја као четврти економски стуб. Почетком XX века украјински научник Владимир Иванович Вернадски (Vladimir Vernadskiy) истакао је значај људске интелигенције као производне снаге глобалног легитимитета, повезујући развој човечанства са науком, интелигенцијом и хуманизмом (Konstantiuk, 2014). Сто година касније, утицај људског капитала на развој друштва постао је неизбежан, а знање је еволуирало у ресурс који има већи ефекат од природног богатства (Pavlović & Stamenković, 2018). Још је Адам Смит (Adam Smith) стечене и корисне вештине које поседује радна снага у једној држави сматрао делом укупног друштва капитала (Tripković et al., 2023, p. 64, према Golubović, 2008). Слична схватања спорадично су се јавила и у економској литератури, чиме је постмодерно тумачење људског капитала почело да се везује за радове Шулца (George Shultz) и Бекера (Gary Stanley Becker) (Golubović, 2008).

> *„У Оксфордском речнику енглеског језика људски капитал дефинисан је као „вештина рада коју појединац поседује и сматра се ресурсом или имовином". Људски капитал обухвата улагања у људе, превасходно у образовање, обуку и здравство, а поменуте инвестиције повећавају продуктивност појединца. Заступљеност овог термина потврђује да је он одувек био део* lingua franca, *иако је то далеко од истине. Не тако давно, економисти су се подсмевали појму „људски капитал". Теодор Шулц (Theodor Schultz) је у свом председничком обраћању 1961. године навео да слободне људе не треба изједначавати са имовином и тржиштем (Schultz, 1961). За њих је то подразумевало ропство* (Goldin, 2015, p. 56)*."*

Значај улагања у људски капитал идентификован је у скоро свим привредама, а посебно у условима свеобухватне примене резултата науке у производном процесу, интензивног развоја нових технологија, динамичног усавршавања матрица и метода управљања, и организације производње (Cvetanović & Despotović, 2014). Људски капитал је економски израз за знање, вештине, компетентности и остале атрибуте које поседују појединци, а који су примарни приликом обављања економске активности (Cvetanović & Despotović, 2014). По Герију Бекеру (1992), лауреату Нобелове награде за економију, људски капитал је скуп људских способности које му дају шансу добијања дохотка (Cvetanović & Despotović, 2014). Бекер говори и да се људски капитал формира на бази инвестиција у човека, међу којима се својом важношћу истичу обука, припрема за производњу, трошкови здраве хране, миграције и тражење информација о ценама и дохоцима (Cvetanović & Despotović, 2014, према Becker, 1992).

Анализирајући основне компоненте људског капитала, процењује се да примарно место припада знању, илити образовању, које представља најпрофитабилнију инвестицију у свакој држави (Слика 4.1). Почевши од Сократа који је учио Платона, а он Аристотела, преко приватних учитеља који су предавали краљевским и царским породицама, шегрта који су усвајали тајне заната од својих ментора, све до родитеља који преносе животне мудрости и вредности својој деци, евидентно је да је сам процес стицања знања разнолик и екстензиван, али круцијалан за опстанак, напредак и привредни раст (Tripković et al., 2023, p. 65, према Goldin, 2015). Као авангардни приступ у економији, људски капитал истражује се у правцу процена могућности особе да производи приход од рада (Di Bartolo, 1999) и чине га оне особености појединаца које су им карактеристичне, а које остају исте у сваком друштвеном окружењу и могу се експлоатисати на тржишту рада у размени за економске ресурсе било које врсте. Практично, људски капитал састоји се од:

- *образовног капитала*, који укључује вештине које појединци стичу у процесу школовања, али и ван њега;
- *биолошког капитала*, који подразумева физичке способности појединаца, синтетизоване, најчешће, кроз здравствено стање (Matei & Ceche, 2018).

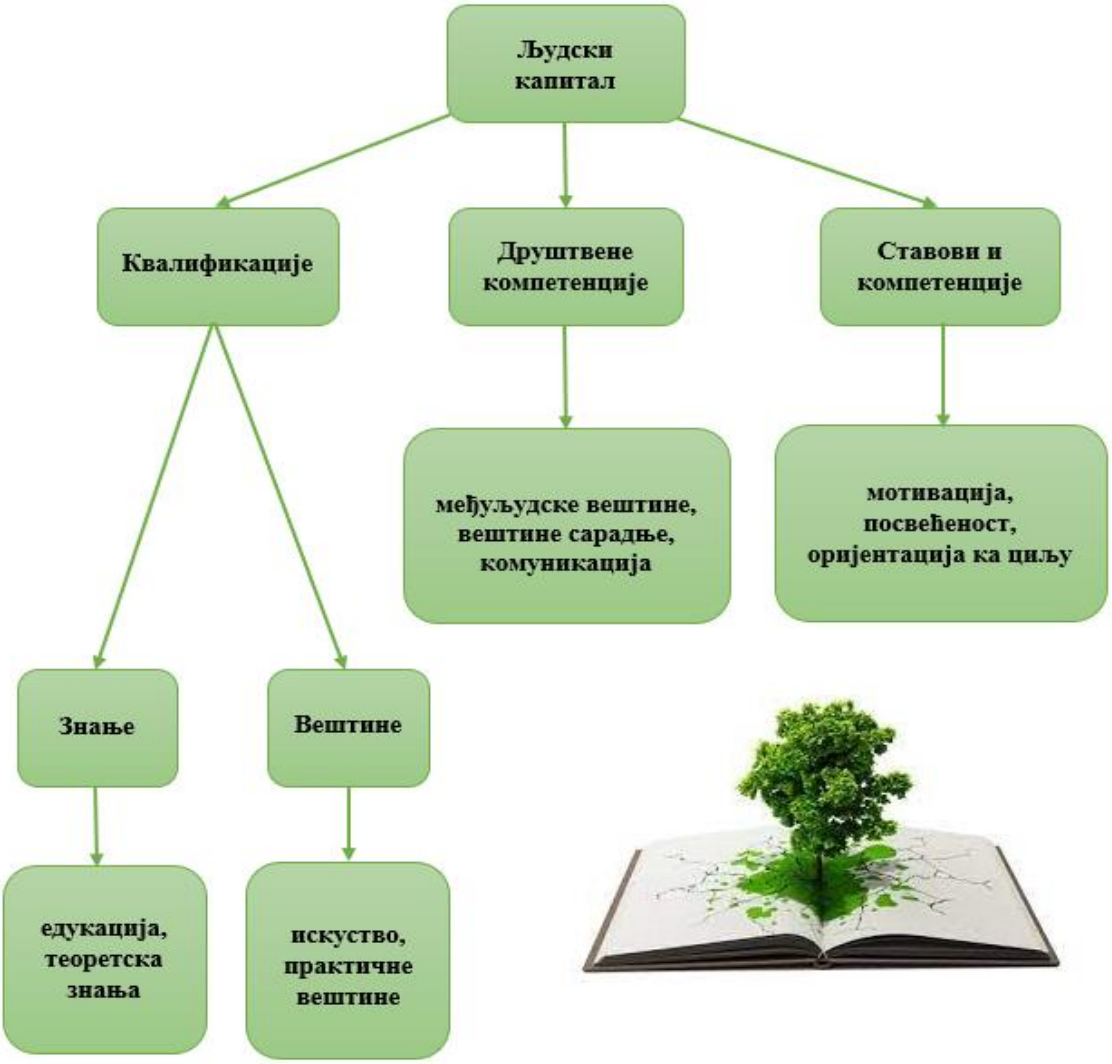

Слика 4.1. Компоненте људског капитала

Извор: Miciuła, I. (2016). The Measurement of Human Capital Methods. *Folia Oeconomica Stetinensia*, 16, p. 37-49.

Обједињујући стечена знања и вештине делом из образовања, али и снагу и виталност од којих зависи здравље и исхрана појединаца, људски капитал препознат је као изузетно широк концепт, потребан за развој индивидуалне и друштвене добробити. Класична теорија људског капитала, за разлику од модерне теорије, усмерава се на здравље и образовање, који су означени као инпути у економској производњи, што је у супротности са концептом људског развоја. У разумевању улоге људског капитала, у форми инпута развоја, мора се размотрити веза која постоји између поменуте врсте капитала, других облика капитала, прихода и раста (Appleton & Teal, 2002). Резултати истраживања спроведеног од стране Appletona и Teala (2002) потврђују, не искључиво и без изузетака, да иако образованији људи зарађују више од мање образованих, не следи

једноставан однос између улагања у људе и чињеницу да на овај начин државе постају богатије. Људски капитал (E) улази у функцију агрегатне производње и приказује однос између нивоа становништва (P) и агрегатне стопе учешћа радне снаге (λ). У пракси се људски капитал мери индексом ефикасности јединица рада, а агрегатни излаз (Q) може се заменити инпутима у које се убрајају залихе капитала (K), ресурса (X) и нивоа технологија (A):

$$Q = f\ (A, [E\ \cdot P\lambda], K, X). \tag{4.1.}$$

Dae-Bong (2009) полемише да постоје две врсте људског капитала:

- први се односи на „људски капитал као радну снагу“ и изражава се економском вредношћу коју је додала радна снага као допринос поред осталих фактора производње;
- други тип има значење „човек као стваралац“ и односи се на знања, способности, вештине и искуства, односно везу између „ја“ и окружења“. Овај тип посматра људски капитал као континуирану динамику и резултат је улагања у човека, образовање и обуку током целог живота (Schultz, 1961).

Мерењем људског капитала годинама се баве међународне организације и реномирани стручњаци који проучавају његову суштину и утицај који има на економски и друштвени развој (Matei & Ceche, 2018). Употреба термина *људски капитал* често је повезивана са разним контрадикторностима и недовољном прецизношћу, или, како Devadas (2015) потенцира, са злоупотребом, објашњавајући на овај начин потешкоће које се јављају услед одабира методолошког приступа његовог мерења. Укључујући процену, квантитативну и квалитативну анализу знања, вештина, компетенција и других атрибута које појединци поседују, а који су од економске вредности, само мерење људског капитала је прилично деликатно. Људски капитал није директно мерљив, ни на националном, ни на глобалном нивоу, те се у ову сврху користе показатељи који се односе на формално образовање – дужина школовања, удео високообразованог становништва, стопе писмености, очекивано трајање школовања, као и показатељи који указују на акумулацију капитала (Кокотовић-Каназир, 2021). Количина и квалитет људског капитала јесу од великог значаја за предузећа, али и за пољопривредна газдинства, омогућавајући им да у пословању остваре максималну ефективност и позитивне резултате у пословању.

4.2. ЉУДСКИ КАПИТАЛ КАО НАЈМОБИЛНИЈИ ФАКТОР ПОЉОПРИВРЕДЕ

У књизи *„Успон креативне класе“*, Ричард Флорида (Richard Florida), амерички теоретичар урбанистичких студија, пише да јединствени облик људског капитала, назван креативна класа, јесте основа успеха економског раста милионских градова (2019). Деведесетих година XX века, модел креативног капитала проширен је и на руралне области, потврђујући тиме позитивну везу између овог модела и рапидног развоја руралних економија. Узимајући у обзир образовање становништва, предузетнички потенцијал радне снаге, спремност за прихватање иновација и традиционална знања, људски капитал један је од најзначајнијих фактора развоја руралних средина (Tripković et al., 2023, p. 67). Расположивост и квалитет људског капитала на датом руралном подручју зависи и од локалних услова живота, пре свега да ли рурално подручје поседује локалне погодности, које могу бити природне, изграђене и културне (Josipović, 2018). Између осталог, руралне области које могу да задрже или привуку екстерну квалитетну радну снагу имају велике компаративне предности за одрживи развој. Резултати емпиријских истраживања спроведених од стране McGranahan и Wojan (2007) доказују да:

> *„На примеру 2.145 руралних области на подручју Сједињених Америчких Држава, применом економетријских модела упоредних података, доказана је хипотеза о афирмативном утицају креативне класе на раст запослености у XX веку, а највећи пораст имала су рурална подручја пријатне климе, богатог природног пејзажа и рекреативног садржаја. Тако, погодности амбијента руралних подручја имају снагу привлачења и задржавања људског капитала потребног за унапређење руралне економије* (Tripković et al., 2023, p. 67).*“*

Као други стуб Заједничке пољопривредне политике Европске уније (CAP – Common Agricultural Pollicy), рурални развој промовише социјалну, економску и еколошку одрживост руралних подручја. Суштина ове политике је подршка одрживом развоју руралних подручја кроз три циља, где се мисли на:

- повећање конкурентности пољопривредног и шумарског покрета;
- пружање одрживог управљања природним ресурсима и климатским акцијама;
- постизање уравнотеженог територијалног развоја руралних привреда и заједница, укључујући отварање и одржавање радних места (Josipović, 2018).

Низак ниво улагања у људске ресурсе, уз неусклађеност аграрних, политичких, правних, економских и еколошких мера, додатно успорава развој адекватне политике руралности. Једна од могућности решавања наведених проблема предвиђа ангажовање свих актера, појединаца, газдинстава, кооперанатa и задруга, у процес креирања, спровођења и контроле стратегије одрживости руралних средина. Уз то, политика за одрживи развој, на основу своје комплексности, треба да превазиђе аграрну политику, зато што се не односи само на развијање пољопривреде, него и на неаграрни аспект у развоју руралног подручја, обухватајући елементе економске и неекономске природе (Janković et al., 2023). У многим руралним срединама, систем образовања није прилагођен потребама савремене пољопривреде, узрокујући миграције младих, али и смањење пољопривредне производње. Према Rivera и ауторима (2008), пољопривредна радна снага мора бити образована кроз неке од следећих образовних система:

- формални систем пољопривредног образовања, науке и технологије наставних планова и програма које пружају редовне образовне институције;
- неформални систем пољопривредног и саветодавног образовања предвиђених програма пољопривредницима и руралној публици кроз услуге преношења знања;
- систем стручног усавршавања и развоја програма приватних организација и јавних агенција за запослене;
- систем масовних медија/учења на даљину који пружа континуирано снабдевање информацијама.

Условљеност поделе држава на пољопривредне државе, државе у трансформацији и урбанизоване државе доводи до тога да се и категорије људског капитала у њима разликују (Томаш-Симин, 2019). Под људским капиталом у пољопривреди подразумевају се способности и вештине пољопривредника помоћу којих они успешно управљају својим пољопривредним газдинствима или доносе исправне одлуке у малим, средњим и социјалним предузећима. Улагање у људски капитал у пољопривреди ствара дугорочни економски поврат, попут повећане продуктивности и смањеног сиромаштва (Aart, 2019). Међутим, и друге кључне користи могу произаћи из улагања у људски капитал у пољопривреди, и то: отпорност, креативност, иновативност, самопоуздање, квалитет живота, оснаживање, родна свест, критичко мишљење и јача кохезија у друштву (Christoplos et al., 2012; Friis-Hansen, 2004; Friis-Hansen & Duveskog, 2012; van den Berg et al., 2020; World Bank, 2020b). Реметилачке

промене у пољопривредној производњи, као што су климатске промене, поплаве, суше, појава дигиталне пољопривреде, напредних технологија, сензора тла, у комбинацији са новим начинима организовања и планирања, иницирају стална усавршавања пољопривредника путем обука и саветодавних услуга. Развој људског капитала пољопривредника пресудан је ради суочавања са изазовима у пољопривредно-прехрамбеним системима, промовисања одрживе исхране растуће светске популације и проналажења иновативних решења за отпорнију и климатски прикладнију пољопривреду (Davis et al., 2021).

У пољопривреди, повећање људског капитала, без претходног повећања физичког капитала, или обратно, неће бити у довољној мери флексибилно. Подаци Организације за економску сарадњу и развој (OECD) показују да је више од једног билиона долара развојног финансирања распоређено у периоду између 2015. године и 2018. године (Atteridge et al., 2019), а од овог износа 4.3% (44,2 милијарде долара) усмерено је на пољопривреду, шумарство и рибарство. Штокхолмски институт за животну средину, као непрофитна, независна институција која се бави питањима одрживог развоја, упућује да је 2.4% од 44,2 милијарде долара отишло у подсекторе пољопривредног образовања и саветовања (Atteridge et al., 2019), што значи да је 1,8 милијарди развојних средстава издвојено за унапређење људског капитала у пољопривреди. Благовремена и делотворна употреба људског капитала једна је од неизоставних покретачких снага у савременој пољопривреди и основни је чинилац одрживог развоја пољопривредне производње, уз развој социјалне и радне сфере пољопривреде. С друге стране, појачани демографским падом, ирационалном запосленошћу радне снаге у руралним срединама, ниским платама и дневницама, лошим условима рада и, генерално, лошем животном стандарду, и, и даље, доминантним ручним радом који је присутан у пољопривредном сектору, проблеми који се тичу недостатка квалификоване радне снаге у пољопривреди су у великој мери видљиви (Akimbekova, 2010; Koncevaya et al., 2013). Радна снага у пољопривреди може се поделити у четири главне категорије:

- радна снага тренутно запослена у пољопривреди;
- самозапослени или појединци који раде на газдинствима;
- радна снага која се припрема за улазак у пољопривреду;
- радна снага у транзицији са једног пољопривредног посла у пољопривреди ка другом (Zubović et al., 2009).

Алфред Маршал (Alfred Marshall) говорио је да су залихе људског капитала битан мотор и покретач производње (Tripković et al., 2023, p. 65). Сходно томе, постоје два могућа ефекта људског капитала на пољопривредну производњу: ефекат радника и алокативни ефекат (Batista de Barros et al., 2022). Welch (1970) пише да први ефекат доказује да школовани радници ефикасније користе ресурсе, док се други ефекат односи на њихову способност да прибављају и декодирају информације о трошковима и карактеристикама производње. Нажалост, специјализација и глобализација негативно и ограничавајуће делују на знање пољопривредника, што се узрочно-последично рефлектује на њихово заостајање у животном стандарду за припадницима других професија и друштвених слојева, као и на заостајање за припадницима истог друштвеног слоја у развијеним државама (Tripković et al., 2023, p. 66). Са епитетом производног ресурса, људски капитал, уз улагање у образовање и овладавање новим вештинама, доприноси расту економске ефикасности, већој просечној продуктивности рада и реалном расту зарада. Мада људски капитал има позитиван утицај на пољопривредну производњу, исти је и даље предмет опсежних истраживања која покушавају да разјасне канале преноса путем којих поменути концепт унапређује пољопривредну мобилност (Batista de Barros et al., 2022). Оптимизација производње, повећана конкурентност и одрживи развој пољопривреде могу бити подржани улагањем и јачањем људског капитала пољопривредника, чија је улога присутна у свим аспектима пољопривреде, од узгоја, до обраде и дистрибуције, као и у развоју и примени нових технологија и метода. Укупно посматрано, личне вештине и знање чланова газдинстава у пољопривреди одређују њихову сензибилност да управљају производњом, користе најбоље праксе и технологије, као и да се суоче са изазовима у виду климатских промена и опасних болести. Доносећи знања и иновације, које су и више него потребне за одрживо управљање пољопривредом, људски капитал може имати велики значај у преносу традиционалних знања и вештина на млађе генерације, стимулишући континуитет и напредак пољопривреде. Технолошке вештине, истовремено, постају све важније у пољопривредној производњи. Усвајање и примена нових технологија, као што су модерне пољопривредне машине, системи за наводњавање, информационе технологије и дигитални алати, омогућавају аутоматизацију производње и смањење отпада. Прецизна пољопривреда, која укључује коришћење сензора, дронова, ГПС технологије и софтвера за анализу података, погодује бољем управљању пољопривредним операцијама и повећању продуктивности.

4.3. КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР И ЗНАЧАЈ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА У ОРГАНСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ

„Будућност човечанства није предодређена простором, енергијом и обрадивом земљом. Она ће бити одређена развојем људских могућности. Саставни део модернизације пољопривреде, како држава са високим дохотком, тако и држава са ниским дохотком, опадање је економске важности пољопривредног земљишта и пораст важности људског капитала и знања (Томаш-Симин, 2019, стр. 75, према Шулц, 1985).*“*

Добро здравље неизоставан је елемент људског капитала. Истовремено, здравље може ојачати капитал, пошто потпомаже способностима учења које доводе до нових знања или вештина. Исхрана, на овај начин, постаје повезана са људским капиталом, обезбеђујући хранљиве материје за оптимално функционисање. Посвећивање пажње исхрани пролонгира развој компетентности у производњи, али и чување и избор здравих намирница, тумачећи се као инвестирање у сопствени људски капитал. Улагање у пољопривредне технике у исхрани, не само да доприноси општем здрављу, већ повећава и производност појединаца и тенденцију за учењем, што је у условима софистицираног пољопривредног приступа суштински важно за развој и напредовање органске пољопривредне производње. Органска пољопривреда, као форма одрживог пољопривредног система, изискује земљу, ресурсе и, коначно, људе који морају бити мотивисани, лојални и интелектуално агилни за производњу која је у складу са етичким и еколошким стандардима (Tripković et al., 2023, p. 66). Овакав приступ отвара врата за развој нових технологија, бољих метода и усавршавање одрживих пракси које ће имати дугорочни ефекат на здравље људи, животну средину и друштво као целину. Томаш-Симин (2019), а према речима Jansena (2000), као неке од разлога повећаних потреба за радном снагом у органској пољопривредној производњи наводи:

- интензивније биљне културе;
- ротирање усева и мешовиту производњу;
- непостојање хемијске контроле болести и штеточина;
- снабдевање хранљивим материјама;
- нивое маханизованости у домену жетве и транспорта;
- ниво специјализације/број пољопривредних активности;

- потребне нивое знања;
- потребе поштовања оптималних рокова.

Доступност људских ресурса и оперативно управљање њима мора бити темељни задатак пољопривредних произвођача фокусираних ка побољшању пословних перформанси својих газдинстава. Посебна подршка мора се посветити социјализацији процеса управљања, која подразумева формирање односа између носиоца газдинстава и чланова газдинстава на основу међусобне одговорности и заједничког учешћа у управљању привредним активностима у контексту спровођења система органске пољопривреде (Semko & Altukhova, 2021). Креирање предуслова и обезбеђивање људских ресурса за развој органске пољопривреде и њене конкурентности (инфраструктуре, подстицајних мера, различитих олакшица) захтева предузимање низа акција и развојних програма (Stanojević et al., 2015). Полазећи од комплексности органске пољопривреде, сигурно је да знање чланова газдинстава, као и појединаца укључених у производни процес, гарантује одређени ниво искуства или квалификације да би се донеле одлуке које су у складу са еколошким принципима који владају у животној средини, а које могу утицати на смањење загађења и унапређење одрживости органског сектора. Наиме, људски капитал игра важну улогу у савременој пољопривреди, помажући члановима газдинстава да на делотворан начин одаберу скуп инпута и побољшају способност појединаца да бирају између различитих скупова улаза, излаза и технологија (Parman, 2012). Неизбежно, успешност органске пољопривреде зависи од економског учинка датог газдинства, али и од квалитета људског капитала (Menozzi, 2015) који, подржавајући учење, имплементацију и ширење технолошког знања, потврђује да производња здраве хране укључује повезивање практичних технологија на одржив начин. Такође, развијањем људског капитала и подстицањем модернизације пољопривредног сектора може се смањити ширење пољопривредних граница у органској пољопривредној производњи (Bhattarai & Hamming, 2004).

Игњатијевић и аутори (2022) тврде да људски капитал у органској пољопривреди утиче на производне и финансијске резултате, док социјално-економске карактеристике произвођача могу деловати на развој овог производног система. Усавршавање људског капитала у органској пољопривреди усмерено је на промену понашања радне снаге у процесу производње здраве хране, а све да би се стимулисала оперативност производње, створили виши стандарди и решили стратешки проблеми руралних средина (Mehdi, 2011). Offermann и Nieberg (2000) откривају да потребе за радном снагом и људским

капиталом у органској пољопривредној производњи постају све неопходније, имајући у виду да је у питању:

- производња која је радно интензивна, нарочито у ратарској производњи (механичка заштита и контрола корова);
- производња где су структурно више заступљене радно интензивне културе, кромпир или неке друге повртарске културе;
- производња у којој постоји више маркетиншких и прерађивачких активности на газдинству;
- већа потреба за информацијама (Томаш-Симин, 2019, према Offermann & Nieberg, 2000).

„Приликом анализе људског капитала у органској пољопривредној производњи од значаја је и кретање овог капитала у фазама развоја пољопривредног газдинства. Употреба радне снаге у годинама непосредно после конверзије може да се разликује од употреба у каснијем периоду. У складу са наведеним, Jansen (2000) критикује поређење и анализу потребне радне снаге у органској производњи јер, како он закључује, грешка коју већина аутора чини јесте да они само анализирају употребу радне снаге код појединачних култура наспрам свеукупне ротације усева. У свом истраживању Nieberg (2007, према Offermann & Nieberg, 2000) излаже да долази до повећане употребе радне снаге у годинама након конверзије за 11%, док у истом периоду на конвенционалним газдинствима долази до смањења потреба за 11%. Овај раст изражен је код ратарских газдинстава која користе и до 37% више радне снаге у односу на период пре конверзије. Под претпоставком да је додатна тражња за људским капиталом на пољопривредним газдинствима 20% по хектару коришћеног пољопривредног земљишта, и да је ова тражња у потпуности покривена новим запосленима са пуним радним временом, долази се до податка да у Европској унији (Offermann & Nieberg, 2000), са нивоом органске производње од 1.3% од укупног пољопривредног земљишта, око 18.000 нових радних места више отвара се органском производњом (Томаш-Симин, 2019, стр. 159*).“*

Правилан развој људског капитала у савременој пољопривреди може допринети унапређењу едукације о органској пољопривредној производњи, њеним принципима, еколошкој одрживости, као и стицању знања и развоју техника које су круцијалне током управљања органским усевима. Образовани и обучени радници важни су за

успешно суочавање са изазовима у органској пољопривредној производњи, укључујући примену стандарда и прописа за органску производњу, одабир и управљање одговарајућим методама заштите биља, одржавање органског статуса земљишта и управљање ресурсима на начин који је у складу са принципима одрживости. Рад на пољопривредним газдинствима на којима се примењују актуелне методе, у које се убраја и органска пољопривредна производња, користан је ради постизања еколошке равнотеже. У блиској вези са органском пољопривредном производњом је тимски рад, који, са аспекта људског капитала, подразумева размену знања и информација између, пре свега, чланова једног газдинства, а онда и са члановима других газдинстава, пружајући квалитетнију сарадњу у контексту развоја органске пољопривредне производње. Када се говори о људском капиталу у органској пољопривредној производњи, мора се истаћи да овде није реч само о интелектуалном капацитету, креативности, предузетничком духу и одговорности, реч је о нечему много већем и вишем, а то је – прилагођавање. Сама структура људског капитала у органској пољопривредној производњи подстиче усвајање иновација и иновативних програма, како би се пронашла нова решења техничког узгоја, како би се ујединила и унапредила технологија и развој одрживих пракси које побољшавају продуктивност и умањују негативне утицаје на животну средину. Једино пољопривредник – појединац који поседује довољно знања о концепту органске пољопривредне производње спреман је да произведе високо квалитетне производе, водећи рачуна о контроли квалитета, начину употребе биолошких средстава и, можда и најважније, самој сертификацији производа. Поред тога, људски капитал игра значајну улогу и у едукацији и информисању потрошача о значају органске производње, пружајући информације о предностима органских производа у погледу здравља, околине и квалитета, стварајући тиме већу тражњу за њима. Органски пољопривредници морају бити добро упознати са принципима и праксама органске пољопривреде, што укључује разумевање екосистема, управљање земљиштем, биолошку контролу штеточина и коришћење природних ђубрива. Ова знања битна су за одржавање плодности земљишта и здравља биљака без ослањања на хемијске препарате. Стога, приступ квалитетним образовним програмима и стручним тренинзима који пружају адекватно знање и практичне вештине пресудни су за успех у овој области.

4.4. ЉУДСКИ КАПИТАЛ КАО ДЕТЕРМИНАНТА УСПЕШНОСТИ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДНИХ ГАЗДИНСТАВА

„За активности у пољопривреди рад јесте кључни елемент вредновања земљишног фонда и капитала за експлоатацију, и на тај начин пресудно утиче на резултате пољопривредне производње. Економски значај људског рада проистиче из констатације да он има релативно велико учешће у трошковима производње на пољопривредним газдинствима, нарочито на индивидуалним (сељачким) газдинствима. Скуп људских ресурса у пољопривреди обухвата, поред радне снаге која је неопходна за обављање пољопривредних радова (механичких и ручних), и ону којом се обезбеђује техничка координација, организација и управљање ресурсима у пољопривреди. Људски капитал, као фактор пољопривредне производње, има и пресудан утицај на привредне активности, и са квантитативног, и са квалитативног аспекта (Subić, 2005, str. 80).*“*

Бројне студије су успешност једног газдинства повезивале са људским капиталом и менаџерским способностима чланова газдинстава (Barbosa, 2020), као што су пољопривредна добра, искуство у пољопривредном сектору, степен образовања и технике управљања које се примењују на газдинствима (Sumner & Leiby, 1987). Један од стратешких циљева органске пољопривредне производње јесте повезивање малих пољопривредних газдинстава са напредним начелима пољопривреде, како би се у одређеној мери омогућила и остварила њихова модернизација. С обзиром на то да мали пољопривредници коегзистирају са пољопривредном производњом и субјектима управљања, за реализацију осавремењене пољопривреде потребна је „трансформација” малих пољопривредника, која би се односила на унапређење знања о пољопривредној производњи и менаџменту, на обављање пољопривредне производње, реализацију филозофије управљања и на унапређење сопствене технологије производње (Xingchao et al., 2021). „Трансформација“ малих пољопривредних газдинстава је процес креиран у циљу побољшања нивоа људског капитала, са конотацијом побољшања успешности пољопривредних газдинстава која имају стратешки и фундаментални значај. Из перспективе побољшања нивоа људског капитала, међу постојећим моделима органске интеграције малих пољопривредника и савременог развоја пољопривреде, пољопривредних професионалних задруга и пољопривредних радника, развој пољопривредних газдинстава има изразито важну улогу. Штавише, због сопствених

мана, које су и те како видљиве, постоје недостаци у идеалним начинима конвергенције промовисања нивоа људског капитала на газдинствима, што значи да је изграђивање релевантних система за њихов развој примат пословања газдинстава (Xingchao et al., 2021).

Идентификујући се у смислу технолошке заосталости, ниске ефикасности и сиромаштва, пољопривредна газдинства представљају места за која се везује производња хране, али су и резервоари биодиверзитета (Kostov & Lingard, 2004; Mathijs & Noev, 2004). Понекад се сугерише да су газдинства непотребан елемент у пољопривредном пејзажу, али, ипак је корисно знати да она обезбеђују место за живот и рад за скоро половину светске популације (Wiggins et al., 2010). Пољопривредна газдинства доприносе економији и заједници кроз запошљавање, производњу здраве хране и промоцију одрживог развоја. Предузимањем рационалних мера у контексту одрживог развоја, пољопривредна газдинства усмеравају се на еко-ефикасност, која повезује животну средину са економским учинком. Gancone et al., (2017) сведоче да је раширено мишљење да велика газдинства карактерише ниска еко-ефикасност, мада ово мишљење још увек није потврђено спроведеном анализом. Свакако, велика газдинства изазивају снажан притисак на животну средину, а такав феномен није нужно повезан са ниским индексом еко-ефикасности (Polcyn, 2021).

> *„Уобичајено се верује да је ниво људског капитала у корелацији са економском продуктивношћу и нивоом заштите животне средине (Becker & Huselid, 2006; Schultz, 1976; Odonkor & Adom, 2020). Ако би се ово мишљење потврдило у реалним ситуацијама, онда би газдинства са вишим нивоом људског капитала требала да се одликују већом продуктивношћу, а тиме и вишим нивоом ефикасности људског капитала. Наравно, у полемици о овом проблему треба разликовати теоријске могућности повећања производње, односно људских ресурса, и практичне могућности, које су повезане са доступношћу средстава за производњу која омогућавају повећање продуктивности. На малим и средњим пољопривредним газдинствима може постојати висока вредност људског капитала без могућности коришћења, због ограничења у производним ресурсима, тако да неће бити шанси за повећањем продуктивности* (Polcyn, 2021).*“*

Сваки технолошки напредак у пољопривреди зависи од ангажовања људских ресурса, а овде се издвајају високо школовани и добро обавештени агрономи, инжењери и научници који поспешују квалитет одрживе пољопривредне производње.

Квантитативно повећање људског капитала повећава продуктивност запослених и ефикасност машина на пољопривредним газдинствима, што резултира одговарајућим приступом купцима и преводи се у квалитет произведених производа (Youndt et al., 1996). Без обзира на аксиоме аналитичких модела, у стварности знања и квалификованости пољопривредника на газдинствима нису уједначени, што, указујући на сложеност обављања пословних активности, условљава појаву разноразних решења у вези са производним стратегијама, одражавајући се и на ефекте управљања (Chmieliński et al., 2011). У блиској вези са људским капиталом је и еколошка свест чланова газдинстава, при чему знање пољопривредника омогућава да се, почевши од малих пољопривредних газдинстава, решавају изузетно озбиљни еколошки проблеми. Питање људског капитала на пољопривредним газдинствима треба довести у везу са карактеристикама које су типичне за руралне области и са променама које се дешавају унутар пољопривредног сектора. Пољопривредници са знањем и искуством могу бити катализатори иновација и примене нових технологија на газдинствима, чијом се интеграцијом може повећати ефикасност производње, могу се смањити трошкови и време, и отворити нове могућности за развој. Индивидуалност носиоца пољопривредних газдинстава и његових чланова, праћена неговањем међуљудских односа, тимским радом, вредностима и традицијом, убраја се у нематеријалне особине које се у форми људског капитала везују за пољопривредна газдинства. Тежећи максимизацији циљне функције, пољопривредни произвођачи морају интуитивно доносити одлуке о алокацији ресурса, организовању и планирању финансијских средстава, радног времена, усавршавању вештина и мерењу еколошког и сезонског карактера пољопривредне производње. Исто, управљање и контрола ризиком у органској пољопривредној производњи условљени су људским капиталом и пољопривредницима који су способни да преузму одговорност за своје одлуке, да управљају финансијским аспектима посла и да економично управљају ризицима, правовремено реагујући на временске услове и промене на тржишту. Ефикасност пољопривредних газдинстава условљена је управљачким способностима пољопривредника. Добро управљање укључује планирање производње, управљање финансијама, оптимизацију коришћења ресурса и доношење стратешких одлука које утичу на дугорочни успех газдинства. Пољопривредници који имају развијене управљачке вештине могу боље управљати својим газдинствима, што доводи до смањења трошкова и повећања профита.

4.5. КВАЛИФИКОВАНОСТ И КРЕАТИВНОСТ МЛАДИХ И ЊИХОВА УЛОГА У ОРГАНСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ НА ГАЗДИНСТВИМА

Разумевањем да експанзија пољопривредног сектора може повећати приходе сиромашних породица два до четири пута успешније него друге индустрије, као и да две од три младе особе ван урбаних средина живе у државама у развоју са највећим агроеколошким потенцијалом, истиче се да је улога младих у пољопривреди несамерљива, почевши са узгојем хране, као и са реорганизацијом локалних система исхране и развоја економије која спашава читаве заједнице из сиромаштва. Ради задовољења све веће тражње за пољопривредним производима потребно је ангажовати додатну и усавршавати постојећу радну снагу. И поред чињенице да човек као индивидуа са својим карактеристикама и знањем може утицати на здравље, као и на биодиверзитет тла, Светска банка потврђује да је запосленост у пољопривреди опала у 2019. години на 26.76% радне снаге (World Bank, 2020b). Girdziute и аутори (2022) полемишу да је пољопривреда сектор са највишим индексима ризика, пошто представља посао који је опасан због хемикалија које се користе, захтевајући уједно напоран рад, попут тешке физичке активности и неконвенционалног радног времена (Cecchini et al., 2018; Kusis et al., 2014; Pfeifer, 2016). Увидевши ово, може се рећи да судбина целокупног друштва зависи од младих и амбициозних људи који у свакој држави означавају особе које су одговорне за постојаност, економски развој и демографску еволуцију (Dash, 2018). Млади јесу агенти промена следећих генерација, који са већом одговорношћу могу утицати на пољопривредну будућност државе (Suswadi et al., 2021). Забрињава информација да се у Европи мали број млађих особа укључује у пољопривреду и производни процес. Већа укљученост младих подразумевала би доношење одлука које би пољопривреду учиниле динамичном и иновативном у поређењу са садашњим стањем, чиме би и њена транспарентност покренула диверсификоване трендове радне снаге, од претежно руралних пољопривредних активности, до више фокусираних на урбане производне и услужне активности (Girdziute et al., 2022).

> *„Тежећи економском награђивању, интелектуалном стимулисању и смисленим каријерама млади људи захтевају прерасподелу ресурса ка одрживом, здравом и климатски отпорном систему исхране. Ово укључује важне промене у структури поседа земљишта, технологија и њихове употребе, као и промене у*

дистрибуцији и динамици становништва и радне снаге. Поменуте реформе генерисаће вишеструке користи, попут побољшаног образовања, исхране, здравља, већих прихода за младе пољопривреднике, пружајући напредна средства за живот руралних заједница (CFS, 2016).“

Добра структура пољопривредног становништва један је од водећих проблема данашњице (Barbič, 2014). Пораст броја становништва у свету за собом повлачи и већи број младих старости између 15 и 24 године, чија бројка ће до 2050. године износити око 1,3 милијарди, што је око 14% пројектоване глобалне популације (FAO, 2014). Проблеми младих пољопривредника условљени су све већим старењем становништва широм света, што се рефлектује и на пољопривредни сектор. Старење радне снаге у пољопривреди није карактеристично само за области Европе, где је стопа укључености младих у Бугарској, Летонији, Литванији и Хрватској на забрињавајућем нивоу, већ је слична ситуација и са пољопривредницима у Сједињеним Америчким Државама и Јапану, који просечно имају 58 година, односно 67 година (Jöhr, 2012). Подаци Eurostata (2016), који прате стање у области пољопривреде у свету, потврђују да је у базној 2016. години само 5.6% пољопривредника старости до 35 година управљало пољопривредним газдинствима, док је више од 31% пољопривредника било старије од 65 година, а само 10.6% газдинстава имало је менаџере млађе од 40 година (Girdziute et al., 2022). Негативни стереотипи који се везују за пољопривреднике могу се минимизирати и уклонити подстицањем и охрабривањем младих за укључивање у пољопривредни сектор, и то у узрасту око деветнаесте године живота, када они разматрају сопствене аспирације и одлучују чиме се желе бавити у будућности. Како говоре Lundy и аутори (2007), стереотипни појам пољопривредника који је присутан код младих односи се на њихове визије да се пољопривредници везују за грубог човека, који је препланyо радом на пољу. Задржавање младих у руралним срединама, као и привлачење оних који су мигрирали, мора почивати на стварању услова који ће омогућити покретање посла, унапређење сопственог знања и вештина, уз гаранцију остваривања стабилног прихода. Професионални избори које доносе млади људи нису детерминисани само њиховим склоностима или перцепцији посла. Они су резултат структуралног процеса у којем међусобна повезаност различитих друштвених фактора гради њихове преференције и перцепцију рада.

Млади пољопривредници јесу „срце“ пољопривреде, с обзиром на њихов циљ да морају да производе висококвалитетне и безбедне пољопривредне производе, да брину

о очувању природе, помогну у борби против климатских промена и да допринесу очувању пољопривредне разноврсности (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, 2021). Развојем информационо-комуникационих технологија, вештачке интелигенције, савремених алата и техника које се користе у раду, расте сигурност младих, расту њихове амбиције, жеље за успехом и независношћу, као и за сигурном будућношћу. Органска пољопривредна производња треба да буде усмерена на анимирање младих људи, на стварање инфраструктуре у руралним подручјима и на учење о природним ресурсима, економској исплативости и законским регулативама (Bajagić et al., 2022). Међу проблеме младих пољопривредника у органској пољопривредној производњи издвајају се отежан приступ земљишту и капиталу, недостатак основне инфраструктуре и услуга у одређеним руралним регионима, као и недостатак практичних знања и вештина (Министарство пољопривреде, рибарства и водопривреде, 2021). То значи да се младима у виду бројних едукација морају пружити знања која ће искористити за решавање наведених проблема. Свака идеја младог човека може се развити и спровести у дело, али некада су поред формалног знања једнако битни сналажљивост и спремност за усавршавањем, као покретачи свега доброг што се дешава. Употреба информационо-комуникационих технологија умногоме може бити од користи младима у органској пољопривредној производњи, олакшавајући им да, путем разних апликација, лакше приступају информацијама и да унапређују знања која се тичу основних начела која владају у овом облику производње. Улога младих у органској пољопривредној производњи може бити витална, како за руралне области у којима они живе, тако и за пољопривредна газдинства на којима обављају пољопривредну делатност. Као носиоци промена, млади могу донети креативна решења за изазове са којима се сусреће органска пољопривреда, укључујући примену одрживих метода гајења, управљање ресурсима и развој нових производа и услуга који задовољавају потребе савременог потрошача. Кроз свој ангажман и укљученост у органску пољопривреду, млади могу допринети, не само економском унапређењу, већ и заштити животне средине и биолошкој разноврсности. Ангажовање младих у пољопривреду није само питање економског развоја, већ и социјалне стабилности и културног опстанка, будући да они уносе иновације, енергију и нове приступе који могу трансформисати пољопривредни сектор и учинити га одрживијим и конкурентнијим на дуге стазе.

4.5.1. Хуманитарна организација „Косовско Поморавље“ – организација младих и амбициозних људи

„Једном сам чуо добар савет за једну младу особу – увек чини оно чега се бојиш.“

Ралф Волдо Емерсон

Хуманитарна организација „Косовско Поморавље“ настала је као идеја младих људи у Партешу код Гњилана, на Косову и Метохији, у циљу пружања помоћи Србима на овим просторима, са акцентом на промовисање родног краја. Кроз свој хуманитарни рад, ова организација „прича“ о животу на Косову и Метохији, свакодневници Срба, проблемима породица, положају младих и могућностима за одрастање, школовање и запослење. Иван Цветковић, дипломирани економиста, и један од оснивача говори:

„Тешка друштвена и економска ситуација у којој живе Срби на Косову и Метохији, а која се посебно одражава на нас младе, довела је до бројних искушења и проблема приликом проналаска посла, чиме је створена јака жеља да ми, млади представници народа изузетне историје, дамо допринос развоју друштва. У овим околностима схватили смо да постоји велика потреба за активностима које би довеле до малог, али знатног побољшања живота Срба на Косову и Метохији. На овај начин започет је хуманитарни рад и једна дугорочна кампања промоције Косовског Поморавља, а све како би се што већи број људи из централне Србије, али и из читавог света, упознао са нашим проблемима и начином живота.“

Основни мотив пословања хуманитарне организације јесте жеља за побољшањем услова живота свих угрожених категорија становништва, као и борба економским, социјалним и културним унапређењем. У активности организације укључено је око петнаестак младих људи са Косова и Метохије, уз непрестану сарадњу са младима из свих округа Републике Србије. Сам рад организације подељен је у неколико важних сегмената, којима се млади људи, истовремено, баве од њеног оснивања, а овде се мисли на: помоћ становништву, породицама са децом и старијима, помоћ малим произвођачима, газдинствима и пољопривредним занатлијама, помоћ младима и деци, и подршка институцијама и цркви. Даље, Иван Цветковић истиче:

„У фокусу хуманитарне организације јесу, пре свега, најугроженије, многодетне породице, којима се континуирано пружа помоћ у виду куповине неопходних кућних апарата, помоћи у храни и одећи, реновирању кућа, куповини

пољопривредних и других машина и домаћих животиња. Поред тога, свесни ризика који постоји на Косову и Метохији, ова хуманитарна организација бави се и економским питањима, и то у оквиру пројекта „Помоћ привреди“, који укључује подршку за рад у виду куповине машина, стоке и других средстава потребних за пољопривредну производњу. Исто тако, у центру пажње јесу и социјална питања, и у складу са тим реализована је „Летња школа у Братиловцу“, у оквиру које су деца из удаљених крајева Косовског Поморавља имала прилику да у неколико дана учествују у разним едукативним и забавним активностима са својим вршњацима.“

Највећи изазов са којима се суочава хуманитарна организација јесте недостатак разумевања званичних структура за побољшање услова живота угрожених породица, нарочито деце. Повећана свест о наведеним проблемима пружила би могућност људима да раде, развијајући и предузетнички дух, што би умногоме допринело економском, али, и друштвеном, и духовном бољитку становништва. Хуманитарна организација има велику подршку, како домаћих, тако и међународних донатора.

Онлајн продавница – Купуј са Космета

„Покретање прве онлајн продавнице на овим просторима – Купуј са Космета? јавило се као продукт размишљања за стварањем јединствених могућности за привреднике, занатлије и газдинства да производе који настају као резултат њихових активности продају, обезбеђујући боље услове живота. Иако се велики број газдинстава бави пољопривредним пословима, они не живе (или не желе да живе) од хуманитарне помоћи. Досадашња пракса показује да су најтраженији производи из косовскомитровачког, косовског, косовскопоморавског, призренског и пећког округа, као што се може и претпоставити: метохијско вино, шарски сир, природни производи из новобрдског краја (вргањ и лисичара), ајвар, џемови и слатко од шљива.“

Иван Цветковић, ХО „Косовско Поморавље“

Млади на Косову и Метохији нису довољно спремни да се суоче са изазовима у покретању посла и самом пословању, што ограничава шансе за њиховим професионалним остварењем и постизањем одређеног статуса у друштву. Иван Цветковић сматра:

„Стање у пољопривреди на Косову и Метохији није на завидном нивоу. Ретки су случајеви масовне производње, већ се све своди на производњу ради задовољења потреба самог газдинства. Политичка нестабилност и константна пресија на српски народ ограничавају развој пољопривреде на овим просторима. Синдром „дуплих обавеза“, нејасан статус пољопривредних газдинстава и привредних друштава, отежана процедура извоза и увоза, нејасни прописи, нелојална конкуренција, лоша или никаква контрола расподеле помоћи и буџетских средстава (која услед недостатка контроле не долази до оних којима је најпотребнија, већ бивају на најгрубљи начин злоупотребљена) главни су разлози немогућности флуидног развоја пољопривреде и целокупне привреде међу Србима на Косову и Метохији.“

Када је реч о органској пољопривредној производњи, према мишљењу младих из Косовског Поморавља, изузетне су шансе за њено унапређење, али, у ту сврху потребно је решити проблеме који тангирају и конвенционалну производњу. Развој органске пољопривредне производње свакако је условљен знањима и способностима пољопривредника, мада, једнако на то утичу и објективне околности. Иван Цветковић истиче да *„иако су млади спремнији да стичу нова знања, органска пољопривредна производња је непознаница за већину пољопривредника на Косову и Метохији“*. Имајући у виду транспарентност хуманитарне организације „Косовско Поморавље“, сходно заједничкој мисији и визији младих, а у сарадњи са релевантним и компетентним стручњацима из области аграра, спровођење едукативних активности могло би унапредити знања о органској пољопривредној производњи међу младима на Косову и Метохији. За крај, Иван закључује:

„Савет који би наша организација могла дати младима на Косову и Метохији је да вреди ризиковати. То је на неки начин и универзални савет који би се могао дати и за неке друге друштвене околности. Тим пре, када је реч о животу Срба на овим просторима, ризик је нешто што се подразумева. Али, ако се на један тас стави све оно што се може постићи за свеопшти интерес заједнице, могућност да се да свој допринос развоју друштва и побољшању квалитета живота коме сви тежимо, а на други тас ризик који се том приликом предузима, свакако да ће превагнути она страна која укључује истинску борбу да сачувамо оно највредније што имамо, нашу земљу, наша села и наше људе.“

4.6. ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ О ЗНАЧАЈУ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА ЗА РАЗВОЈ ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

У складу са постављеним циљем, предметом и хипотезама спроведено је теренско истраживање методом случајног узорка у коме су учествовали чланови газдинстава искључиво са територије Косова и Метохије. Истраживање је спроведено у периоду између децембра 2023. године и марта 2024. године, да би укупно било дистрибуирано 650 упитника који су намењени свим старосним групама, као и испитаницима старости између 18 и 30 година. Од укупног броја дистрибуираних упитника, валидно је попуњено 89.39% упитника. Упитници који су елиминисани нису били потпуни, или су потенцијални испитаници као место пребивалишта наводили општине у централној Србији које нису обухваћене истраживањем.

4.6.1. Методологија истраживања

Истраживање је спроведено слањем Упитника онлајн путем, као и попуњавањем упитника „лицем у лице“. Метода „лицем у лице“ спроведена је делимично, не потпуно, са испитаницима који живе у општинама Косовска Митровица, Звечан, Обилић, Вучитрн и Грачаница. Просечно време попуњавања упитника износило је десетак минута. Обрада података вршена је помоћу статистичког пакета *IBM SPSS Statistics-version 26*.

- У првом делу дати су резултати дескриптивне статистике за оба упитника.
- Други део обухвата публиковање резултата добијених Пирсоновим коефицијентом корелације и хи-квадрат тестом у коме су анализиране варијабле међу којима је утврђена статистичка значајност, а на овај начин доказане су и постављене хипотезе.

За давање одговора, у оба упитника, испитаницима је понуђена Ликертова скала са вредностима од 1 до 5, односно, у потпуности се не слажем, до у потпуности се слажем. Такође, испитаницима су понуђена и питања са петостепеним и вишестепеним одговорима (углавном) по принципу скала, као и питања отвореног типа.

4.6.2. Резултати истраживања (упитник за све старосне групе)

„*Људски капитал, кроз призму образовања, искуства и стручности, иновативности и креативности, може допринети укупном развоју пољопривредних газдинстава на Косову и Метохији, али и решавању структуралних проблема на њима. Унапређењем индивидуалне продуктивности, унапређењем знања и овладавањем вештинама, пољопривредни произвођачи, поштујући принципе одрживости, могу унапредити квалитет и количину производње, обезбедити економски напредак и заштитити традиционалне методе пољопривреде које су део културног и историјског наслеђа* (Tripković et al., 2023, p. 59).

У истраживању је учествовао 431 испитаник, од чега 55% мушкараца, чија је просечна старост 28 година, при чему најмлађи испитаник има 20 година, а најстарији 80 година, и 45% жена, просечне старости 30 година, од којих најмлађа испитаница има 18 година, а најстарија 72 године (Табела 4.1). Сходно наведеноме, у истраживању су, са аспекта старосне доби, особе које имају између 27 и 38 година живота најзаступљеније, док је најмање испитаника старијих од 68 година дало одговоре на питања из упитника (2.78%). Економско-политичка дешавања на Косову и Метохији условила су промене у домену културе, стварајући непремостиве разлике између традиционализма и модернизма, доводећи у питање вредности породице и брака. На основу истраживања утврђује се да испитаници на косовско-метохијским газдинствима и даље високо вреднују брачну заједницу (59.2%). Проценат неожењених испитаника и неудатих испитаница свакако није занемарљив (32.9%), међутим, реч је претежно о особама старости до 30 година, које представљају *„генерације које су у процесу формулисања животних пројеката и започињавања њиховог остваривања“* (Jenaćković, 2019, према Mihailović, 2004). Просечна висина примања испитаника је између 51.000,00 динара и 100.000,00 динара (48.49%), а код нешто више од четвртине испитаника (28.31%) просечна примања јесу мања од 50.000,00 динара, премда се у ову групу убрајају и газдинства чија су примања од 11.000,00 динара (2 газдинства), 12.000,00 динара (2 газдинства), 15.000,00 динара (3 газдинства) и 20.000,00 динара (1 газдинство) испод минималне зараде која је у складу са Законом о раду, а која за април месец 2024. године износи 47.696,00 динара.

Табела 4.1. Структура узорка према полу, годинама старости, нивоу образовања, брачном стању и просечној висини примања (у динарима)

Пол	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
мушки	237	55	55
женски	194	45	100
Године старости	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
18-27	91	21.1	21.1
28-37	164	38.1	59.2
38-47	73	16.9	76.1
48-57	44	10.2	86.3
58-67	47	10.9	97.2
68-77	7	1.6	98.8
>78	5	1.2	100
Ниво образовања	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
основно образовање	11	2.6	2.6
средње образовање	69	16.0	18.6
ВШС/ВСС	197	45.7	64.3
магистар/мастер	153	35.5	99.8
доктор наука	1	0.2	100
Брачно стање	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
неожењен/неудата	142	33.0	33.0
ванбрачна заједница	19	4.4	37.4
ожењен/удата	255	59.1	96.5
разведен/разведена	13	3.0	99.5
удовац/удовица	2	0.5	100
Висина примања	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
до 50.000,00	122	28.3	28.3
од 51.000,00 до 100.000,00	209	48.5	76.8
од 101.000,00 до 150.000,00	82	19.0	95.8
од 151.000,00 до 200.000,00	12	2.8	98.6
од 201.000,00 до 250.000,00	6	1.4	100

Извор: Истраживање аутора

Истраживање је обухватило четири општине на северу Косова и Метохије (општине Косовска Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток) и четрнаест општина јужно од Ибра (Драгаш, Грачаница, Косово Поље, Косовска Каменица, Липљан, Ново

Брдо, Обилић, Пасјане, Приштина, Призрен, Ранилуг, Штрпце, Витина и Вучитрн) које припадају Косовскомитровачком округу, Косовском округу, Косовскопоморавском округу и Призренском округу (Графикон 4.1).

Графикон 4.1. Место становања испитаника

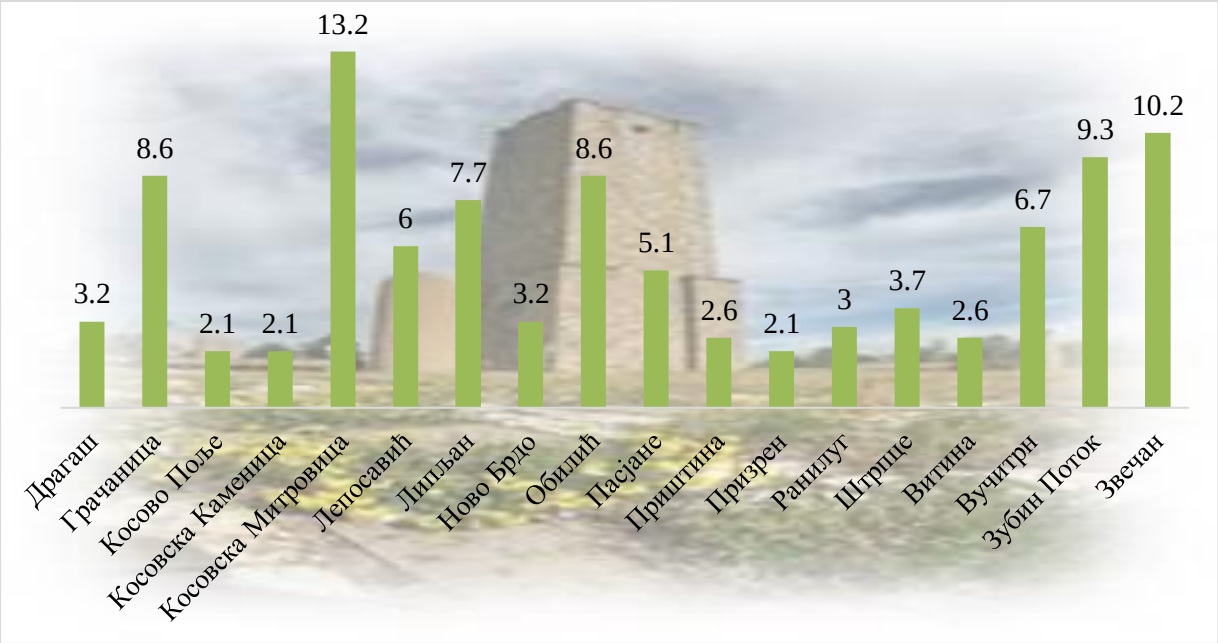

Извор: Истраживање аутора

За пољопривреднике на Косову и Метохији газдинства јесу основне производне ћелије на којима се доносе самосталне производне одлуке, наспрам расположивих алтернатива везаних за управљање природним и физичким ресурсима у функцији производње хране и осталих производа пољопривреде (Јелочник и др., 2021). На пољопривредним газдинствима испитаници се баве: ратарством (50.8%), воћарством (36.0%), повртарством (33.4%), сточарством (20%), виноградарством (9.7%) и неком другом делатношћу (10.7%). Већина пољопривредника бави се мешовитом пољопривредном производњом, комбинујући повртарство и воћарство или ратарство и сточарство, него ли индивидуалном пољопривредном производњом. И поред благе континенталне климе која је присутна на метохијском поднебљу, са великим медитеранским и планинским утицајима, на око 20 километара од Призрена, ратна дешавања ескалирала су узурпацијом винограда који су била у власништву српског живља, чиме је број газдинстава која се баве очувањем „ораховачког виногорја Косова и Метохије“ драстично смањен, што потврђују и резултати. На Косову и Метохији је у последњих неколико година приметан раст улагања у развој и валоризацију руралног

туризма, а на основу истраживања спроведеног од стране Трипковић и аутора (2022) увиђа се да је тренд убрзаног и прогресивног улагања запажен у Косовском округу и Косовскомитровачком округу.

Званични подаци о радној снази на пољопривредним газдинствима и запослености у пољопривреди протеклих деценија у Републици Србији и, конкретно, на Косову и Метохији били су недовољно конзистентни и мењали су се, како због методолошких усаглашавања са међународним стандардима и усавршавања статистичког система, тако и под утицајем политичких дешавања и приступима у тумачењу структурних одлика газдинстава (Републички завод за статистику, 2018, према Богданов & Бабовић, 2014).

> *„Смањење броја пољопривредника узроковано је неповољним демографским трендовима у руралним срединама, миграцијом и напуштањем села, одласком пољопривредника у друге секторе због бољих социо-економских услова у урбаним срединама и веће понуде радних места. Последња дешавања у свету, глобална пандемија и руско-украјински сукоб, допринела су економској кризи и расту инфлације, па и расту цена енергената и репроматеријала у пољопривреди. То би могло утицати на смањење броја запослених у пољопривредном сектору и на смањење биљне и сточарске производње, услед раста цена инпута и немогућности пољопривредника да финансирају сопствену производњу* (Radičić, 2022, str. 81).*“*

Због значаја који радна снага има у процесу пољопривредне производње, одувек су тражени начини да се она користи што рационалније, омогућавајући пораст продуктивности рада ангажовањем потребног броја чланова газдинстава (Rodić i dr., 2006). У савременим условима, када чланови газдинстава у пољопривредној производњи рукују све сложенијим пословима, од рационалности њиховог рада практично зависи и рационалност у коришћењу минулог рада и средстава која су им поверена (Rodić i dr., 2006). На газдинствима на Косову и Метохији, у зависности од делатности која је заступљена, у пољопривредне послове, у већини случајева, укључене су три особе (21.6%), четири особе (18.3%) или пет и више особа (18.1%). Пословима обраде земљишта и пољопривредне производње већ 30 година (0.5%) баве се два пољопривредна газдинства са по девет чланова у општини Липљан. Анализом старосне структуре испитаника, делатности која је заступљена и броја чланова који је активан у обављању послова, потврђује се да се испитаници пољопривредом у просеку баве

између десет година (15.3%) и двадесет година (9.0%). Од укупног броја, 18 испитаника (4.2%) пољопривредном производњом бави се 30 година, истичући да се ради о породичној традицији која инсистира на већем ангажовању чланова газдинстава, пре свега у пословима претежно ручног рада, који може олакшати обраду земљишта, одржавање уређености земљишта и негу пољопривредних култура. Пољопривредни сектор на Косову и Метохији јесте сектор у коме су заступљена мала пољопривредна газдинства и познат је по ниској ефикасности, лошој инфраструктури, неправилном коришћењу земљишта, његовом ограниченом консолидацијом и непотпуном друштвеном приватизацијом са нејасним правима на коришћење имовине (Muriqi et al., 2019). Упркос томе, концепт органске пољопривредне производње, који је формални начин организовања колективних акција пољопривредника, добија све већу пажњу као стратешки елемент за постизање економског развоја и веће друштвене равнотеже на косовско-метохијским газдинствима (Bretos & Marcuello, 2017).

Графикон 4.2. Ставови испитаника о заступљености органске пољопривредне производње на Косову и Метохији

Извор: Истраживање аутора

Делимична заступљеност органске пољопривредне производње одраз је деловања економских фактора, економске нестабилности и осредње потрошачке моћи становништва на Косову и Метохији, а на ово се надовезује и недостатак образовања и обука. Посматрана као алтернатива високо механизованој конвенционалној пољопривреди, органска производња истиче да њена будућност заправо лежи у

повезивању технолошких иновација и традиционалног еколошког узгоја. Како се сегмент органске пољопривредне производње мора прилагођавати климатским променама, фундаментално одбацивање технолошких иновација, без уважавања савремених знања и вештина, може бити контрапродуктивно. Из овог разлога органска пољопривредна производња захтева нове стратегије унапређења знања и отвореност за нове технологије. Испитаницима је дата могућност да оцене своје знање о органској пољопривредној производњи, а одговори су представљени на Графикону 4.3.

Графикон 4.3. Ниво знања испитаника о органској пољопривредној производњи и органским производима

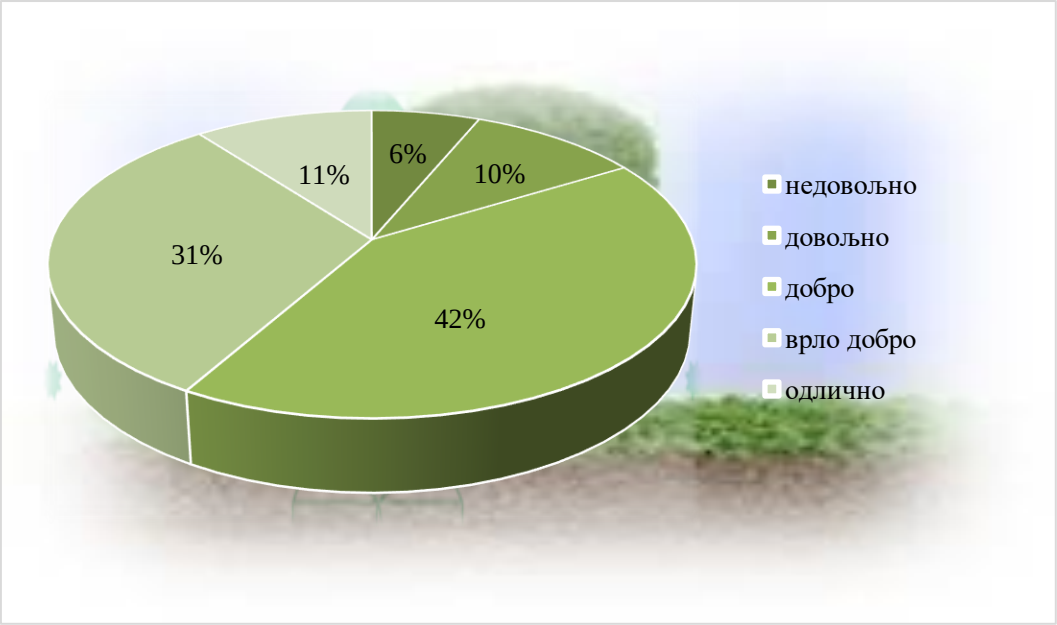

Извор: Истраживање аутора

Нешто мање од половине испитаника (42%), али уједно и највећи проценат унутар анкетиране популације, своје знање о органској пољопривредној производњи окарактерисало је као *„добро“*, уз опаску да су разлози одсуства одличне оцене препреке које се јављају у виду:

- недовољног интересовања (47.8%);
- лоше информисаности (41.8%);
- неразумевања суштине концепта органске пољопривредне производње (39.7%);
- великог броја дезинформација (29.7%);
- недовољне заступљености узгоја здраве хране на газдинствима (28.3%).

Радна снага са својим знањем и вештинама је, према мишљењу 29.4% испитаника који су учествовали у истраживању, у комбинацији са средствима за рад и предметима рада, битан чинилац развоја органске пољопривредне производње. Мање од четвртине испитаника (24.4%), с друге стране, говори да је људски капитал у односу на друге облике производње значајнији, док 17.6% испитаника сматра да је људски капитал најважнији елемент производње. Петина испитаника (20.4%) мишљења је да људски капитал може у мањој мери утицати на развој органске пољопривредне производње, а 8.4% испитаника наводи да радна снага са знањем и вештинама уопште није битна у процесу органске пољопривредне производње. Посвећујући пажњу употреби одрживих и еколошки прихватљивих метода рада, са повећаном свешћу о заштити здравља појединаца, чланова газдинстава и животне средине, све више се цени рад стручних пољопривредника, као и знање и вештине које они уносе у производни процес. Испитаници сматрају да се од особина радне снаге у органској пољопривредној производњи посебно издвајају стрпљење (44.1%), одговорност (42.0%), преданост (36.9%) и предузетнички дух (36.2%), док је иновативност (25.1%) најмање оцењена.

Више од трећине испитаника (36.4%) тврди да је органска пољопривредна производња перспективна пољопривредна делатност на Косову и Метохији, у којој се, према њиховим речима, остварује виши степен продуктивности (45.2%) и у којој је тимски рад од изузетне важности (41.8%). Свесни неопходности ревитализације руралних средина у којима живе и потреба за ревитализацијом газдинстава, пољопривредни произвођачи потврђују да поседују основна знања о органској пољопривредној производњи (28.5%), док је оних који нису упознати са начелима узгоја органске хране 3.5%. У органској пољопривредној производњи овладавање вештинама, које укључује разумевање еколошких процеса и потреба биљака, животиња и земљишта, као и употребу органских метода и техника за њихову подршку, суштински је аспект успеха, са чим је сагласно 43.9% испитаника. Вештине пољопривредника у органској пољопривредној производњи подразумевају и способност анализе и решавања проблема који се јављају у процесу производње, а 34.3% испитаника континуирано прати све новине у органској пољопривредној производњи и примењују их на својим газдинствима.

Стручни програми у области пољопривреде, агрономије, биологије, агробизниса и сродних области део су формалног образовања, где се стичу теоријска знања о принципима органске пољопривредне производње, методама управљања

пољопривредним ресурсима и пољопривредним газдинствима, као и примене научних истраживања у органском сектору. Наравно, многи пољопривредници, тек касније приступају тренинзима, семинарима, радионицама и курсевима намењеним практичним аспектима органске пољопривреде, као што су примена одрживих метода гајења, управљање земљиштем и ресурсима, и употреба органских гнојива и заштитних средстава. Зубовић и група аутора (2009) пишу да је сваки избор образовног знања снажан, али није довољно завршити школу да бисмо били конкурентни. Образовање је, како они наводе, доживотни процес који треба наставити и ван формалног образовања, путем система обуке и програма подршке неформалном образовању, ради стицања и преношења руралног знања (2009). Од укупног броја испитаника, 40.1% сматра да је у органској пољопривредној производњи подједнако битно, и формално, и неформално образовање, мање од овог процента, 35% испитаника тврди да је делимично битно, како формално, тако и неформално образовање, 17.2% испитаника истиче да је битно само формално образовање, 4.6% испитаника пажњу посвећује неформалном образовању, а свега 3% сматра да у органској пољопривредној производњи није битно, ни формално, ни неформално образовање.

Стратешко планирање на локалном нивоу на Косову и Метохији има кључну улогу у развоју органске пољопривредне производње и јачању људског капитала у свим окрузима (Поповић и др., 2011). Досадашња искуства на локалном нивоу показала су разноликост примењених приступа у изради општинских развојних планова, али је највећи број рађен тако што је праћена методологија за интегрисано планирање развоја, која у основи акцентира улогу локалног партнерства, састављеног од стејкхолдера из јавног, приватног и цивилног сектора (Поповић и др., 2011). Усавршавајући знања и вештине у органској пољопривредној производњи, испитаници од општине у којој живе очекују подршку у виду:

- унапређења сарадње са међународним институцијама (37.8%);
- увођења семинара (35%);
- организовања групне наставе (33.4%);
- пружања информатичког образовања (33.2%);
- доступности писаног материјала (32.5%);
- организовања практичне наставе (31.1%).

Заједничко стварање и размена знања имају централну функцију у процесу развоја и имплементације агроеколошких иновација за решавање изазова у

прехрамбеним системима и, наравно, органској пољопривредној производњи. Промовисањем партиципативних процеса који граде међусобно поверење и омогућавају дељење знања, омогућава се релевантни и инклузивни процес транзиције органске пољопривредне производње. Да би се подржали пољопривредници у систему органске пољопривредне производње, постоји потреба да се побољша начин на који се знање дели, а Интернет и информационе технологије отварају нове могућности за размену знања, укључујући пољопривреднике, истраживаче, саветнике и друге практичаре (Bliss et al., 2019). На питање *„Да ли сте спремни да стечена знања из области органске пољопривредне производње делите са другима?“* 48% испитаника одговорило је да су спремни да поделе знања са другима, а 26.7% испитаника показало је заинтересованост за учествовањем у радионицама и едукацијама како би поделили своја знања о органској пољопривредној производњи. Такође, 17.2% испитаника поделили би знања искључиво са члановима газдинства, 6.5% испитаника спремно је да подели знања из области органске пољопривредне производње, уз напомену да би то урадили уз финансијску надокнаду, док седморо испитаника (1.6%) не жели да дели стечена знања и вештине са другима. У зависности од делатности којом се баве и мотивима пословања на пољопривредним газдинствима, похађањем и праћењем едукација испитаници би стицали знања која би им помогла да науче:

- како да максимизирају приносе и минимизирају трошкове на газдинствима (25.5%);
- како да покрену органску пољопривредну производњу на сопственом газдинству (24.8%);
- како да уведу плодоред у систем органске пољопривредне производње (19.3%);
- како да прикупљају информације о процесу сертификације производа (16.9%);
- како да на својим газдинствима уведу еко-зоне (13.5%).

Јасно је да су знање и вештине од непроцењивог значаја за пољопривреднике који желе да се прилагоде савременим захтевима тржишта и еколошким стандардима. Улагањем у образовање у области органске пољопривредне производње чланови газдинстава на Косову и Метохији добијају прилику да користе природне ресурсе на ефикаснији и одрживији начин, смање употребу хемијских средстава и побољшају квалитет животне средине у којој живе.

4.6.3. Дискусија добијених резултата (упитник за све старосне групе)

Други део резултата добијених истраживањем међу испитаницима свих година старости усмерен је на анализу утврђених односа између посматраних варијабли.

Табела 4.2. Корелациона матрица анализираних варијабли (*)

	V1	**V2**	**V3**	**V4**	**V5**	**…**	**V9**	**V10**	**…**	**V12**	**V13**	**…**
V1	1											
V2	-0.119	1										
V3	-0.093	-0.097	1									
V4	-0.077	-0.252	0.015	1								
V5	-0.060	-0.151	-0.076	0.173	1							
V6	-0.090	0.616	-0.002	-0.191	-0.102	**…**						
V7	0.097	-0.146	-0.023	0.028	0.114							
V8	0.121	0.029	0.022	0.022	-0.128							
V9	0.091	-0.130	-0.021	0.035	-0.065		1					
V10	-0.125	0.126	0.106	0.036	-0.038		-0.096	1				
V11	0.031	-0.031	0.329	0.069	-0.014		-0.193	0.329	**…**			
V12	0.003	-0.075	0.104	0.118	-0.010		-0.145	0.200		1		
V13	0.145	0.236	0.021	-0.076	-0.063		-0.037	0.109		0.104	1	
V14	-0.075	0.122	0.061	-0.020	0.025		0.079	0.111		0.023	0.206	**…**
V15	0.018	-0.018	0.122	0.006	-0.077		-0.082	0.092		0.274	0.104	
V16	0.030	-0.008	-0.006	-0.030	-0.097		-0.047	0.119		0.365	0.169	
V17	0.011	-0.052	0.020	-0.012	-0.102		0.050	0.134		0.336	0.218	
V18	0.025	-0.387	0.002	0.176	0.145		0.214	0.031		0.041	0.112	

ЛЕГЕНДА

V1 – пол	V10 – ниво знања
V2 – године старости	V11 – заступљеност органске производње
V3 – просечна висина примања	V12 – органска пољопривреда је перспективна делатност
V4 – образовање	V13 – људски капитал је најважнији елемент улагања
V5 – општина	V14 – лоша информисаност
V6 – дужина бављења пољопривредом	V15 – формално и неформално образовање
V7 – ратарство	V16 – доступност писаног материјала
V8 – сточарство	V17 – сарадња са међународним институцијама
V9 – повртарство	V18 – људски капитал захтева континуирано учење и овладавање вештинама

Извор: Истраживање аутора

Табела 4.3. Корелациона матрица анализираних варијабли (**)

	V1	V2	V3	V4	…	V7	V8	…	V10	V11	V12	V13	…
V1	1												
V2	-0.119	1											
V3	-0.077	-0.252	1										
V4	-0.030	0.334	-0.111	1									
V5	-0.093	0.097	0.015	0.236									
V6	-0.148	-0.159	0.128	-0.147	…								
V7	-0.090	0.616	-0.191	0.283		1							
V8	-0.171	-0.005	-0.026	0.036		0.259	1						
V9	0.141	0.125	-0.078	0.028		0.126	-0.067	…					
V10	0.097	-0.146	0.028	-0.120		-0.151	0.237		1				
V11	0.121	0.029	0.022	0.021		0.068	-0.030		0.021	1			
V12	0.031	-0.031	0.069	0.155		-0.036	-0.036		-0.206	0.070	1		
V13	-0.125	-0.126	0.457	0.269		0.154	0.101		-0.071	-0.033	0.329	1	…
V14	0.057	0.023	-0.052	-0.129		0.141	0.029		0.034	0.011	-0.236	-0.173	
V15	-0.067	-0.050	-0.065	-0.127		-0.005	0.089		0.191	-0.138	0.268	-0.182	
V16	0.145	0.236	-0.076	0.042		0.284	0.114		-0.193	0.207	0.129	0.109	
V17	0.412	-0.127	0.162	0.162		0.016	0.124		0.211	-0.008	0.213	0.215	

ЛЕГЕНДА

V1 – пол	V10 – ратарство
V2 – године старости	V11 – сточарство
V3 – образовање	V12 – заступљеност органске пољопривреде
V4 – брачно стање	V13 – ниво знања
V5 – висина примања	V14 – велики број дезинформација
V6 – дневница	V15 – неразумевање суштине концепта
V7 – дужина бављења пољопривредом	V16 – људски капитал је најважнији елемент
V8 – укљученост чланова породице	V17 – људски капитал је битан фактор развоја
V9 – воћарство	

Извор: Истраживање аутора

Утврђен је статистички значајан однос између варијабле *„пол“* са варијаблама:

- *„ратарство“* ($p = 0.044$; $\rho = 0.097$);
- *„воћарство“* ($p = 0.003$; $\rho = 0.141$);
- *„сточарство“* ($p = 0.012$; $\rho = 0.121$);
- *„дневница“* ($p = 0.002$; $\rho = -0.148$).

Незнатна веза између посматраних варијабли последица је доминантне улоге мушкараца на пољопривредним газдинствима, што се одражава, како на економску активност жена, тако и на удео економски активних жена укључених у пољопривредне

послове. Устаљена мишљења према којима се пољопривредни послови сматрају традиционалним ролама намењеним само мушкарцима, морају се оповргнути унапређењем образовних могућности жена и обезбеђивањем равноправности у приступу ресурсима и правима. На почетку XXI века прецизно је артикулисана политичка намера да се низом институционалних механизама делује у смеру ублажавања родних разлика и успостављања односа родне неједнакости (Шобот, 2014). Сходно резултатима истраживања, 60% мушких испитаника као примарну делатност којом се бави навело је ратарство, док је, за 20% мање, ратарство заступљено и код женских испитаница. Слична ситуација је и са испитаницима који се баве воћарством и сточарством. Знатно мањи број, 155 испитаника од укупно 431, оријентисано је на узгој воћа, већински јабука и шљива, што је, према полној структури, 65% у корист мушкараца и 35% у корист жена. Сточарством се бави 86 испитаника и, знајући сложеност и динамичност ове делатности, разумљиво је што је већи број мушкараца (69%) укључен у обављање посла, у односу на жене (31%). Утврђена незнатна веза између варијабли оправдава се и изузецима који се јављају на пољопривредним газдинствима у општинама Косово Поље, Липљан и Пасјане, где се ратарством, воћарством и сточарством, изненађујуће, више баве женске испитанице. За разлику од ратарства, воћарства и сточарства, статистички значајан однос није уочен између варијабле *„пол“* са варијаблама *„повртарство“* ($p = 0.060$; $\rho = -0.091$) и *„виноградарство“* ($p = 0.053$; $\rho = -0.093$). У Косовском округу и Призренском округу, у којима су повртарство и виноградарство најзаступљеније делатности, однос снага је скоро па уједначен, тачније мушкарци и жене равноправно су укључени у пољопривредне послове. Пирсонов коефицијент корелације, који је негативан, говори да постоји слаба веза између променљивих *„пол“* и *„дневница“* коју појединци зарађују обављањем послова на пољопривредним газдинствима. Коегзистенција дневница веома је присутна у сектору пољопривреде, при чему је 37% мушких испитаника и 25% женских испитаница радило за „дневне плате“ или за „плаћање по комаду“ на газдинствима на Косову и Метохији. Обављајући, махом, сезонске послове, мушки испитаници су у 45% случајева за своје активности добијали дневне плате од 3.000,00 динара, док је половина жена обављала дневне послове за износ не већи од 2.500,00 динара. Слаба незнатна веза ($p = 0.008$) утврђена је између варијабли *„дневница“* и *„школска спрема“* испитаника са Пирсоновим коефицијентом корелације ($\rho = 0.128$), што значи да испитаници вишег нивоа образовања имају просечне дневнице које су веће од износа дневница испитаника основног и средњег

образовања. Већи износ дневница код испитаника вишег нивоа образовања посебно је приметан код оних са завршеним Пољопривредним факултетом, а који се, због своје стручности и вештина, ангажују за обављање специјализованих послова, попут прављења еко-зона, одабира узгоја пољопривредних култура, праћења процеса конверзије, успостављања контаката са сертификационом кућом и саме сертификације.

Варијабле:

- *„просечна висина примања“* ($p = 0.043$; $\rho = -0.097$);
- *„дневница“* ($p = 0.001$; $\rho = -0.159$);
- *„воћарство“* ($p = 0.009$; $\rho = 0.125$);
- *„сточарство“* ($p = 0.002$; $\rho = -0.146$);
- *„дужина бављења пољопривредом“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.616$),

јесу у корелацијском односу са варијаблом *„године старости“* испитаника.

Показујући висок степен енергије и креативности, испитаници млађи од 28 година у 75% случајева имају просечна примања између 151.000,00 и 200.000,00 динара. С друге стране, код испитаника старости између 38 и 47 година старости забележена су просечна примања у распону 101.000,00 – 150.000,00 динара, а код оних старости између 28 и 37 година просечна примања износе 50.000,00 динара. Такође, шесторо испитаника са сталним местом пребивалишта у општинама Драгаш, Косово Поље, Косовска Каменица, Косовска Митровица, Обилић и Вучитрн изјаснило се да су им просечна примања већа од 201.000,00 динара, а у питању су испитаници старији од 57 година који се деценијски баве пољопривредом. Према добијеним резултатима, висина примања испитаника није условљена њиховим годинама старости, већ способношћу и вештинама за обављање послова. У овом контексту, људи су све више забринути како ће старење пољопривредне радне снаге утицати на производњу, као и да ли ће се старији пољопривредни произвођачи, на основу својих способности, уопште наставити да се баве пољопривредом (Lin & Deng, 2012). Tang и MacLeod (2006) истицали су да су старији радници у просеку мање продуктивни од млађих радника, али и да старење радне снаге има скроман негативан директан утицај на раст продуктивности, на њиховом примеру, у Канади. Младе особе рационализују напуштање руралних подручја, признајући да су им ресурси који су им потребни за самооснаживање и стицање финансијског богатства недоступни, чак и у ситуацијама наслеђивања газдинстава (Chiswell, 2016; Fischer & Burton, 2014). И поред неповољног тренда мањег ангажовања

младих у обављању послова на газдинствима, испитаници старости до 27 година изјаснили су се да су за послове припреме земљишта, садње, сетве, жетве и заштите биља на дневном нивоу добијали износ од 3.000,00 и више хиљада динара (50%), док је код испитаника старости између 48 и 57 година највећи износ дневница коју су зарађивали био 2.000,00 динара (31%). Разматрајући еколошке, етичке и друштвене димензије будућих пољопривредних пракси, мултифункционална пољопривреда ствара тражњу за млађим пољопривредницима, који са новим идејама треба да се позабаве начином на који пољопривреда може да одговори изазовима руралног развоја. Без обзира на захтеве глобалног тржишта и неоспорних потреба за већим ангажовањем млађих пољопривредника, сложеност одређених делатности ипак захтева висок ниво искуства и стручности. Бавећи се пољопривредним делатностима, конкретно воћарством, испитаници доказују да је косовско-метохијско тло неисцрпно. Воћарством се претежно баве испитаници старији од 38 година (35.5%) у општинама у брдско-планинским подручјима у Косовскомитровачком округу. Узимајући у обзир да воћарство укључује различите аспекте агроекономије, као и одабир правилних сорти управљања земљиштем, употребу добрих агроекономских пракси и правилно управљање водом, што је овде и кључно, јасно је да се ради о веома сложеној делатности. Ситуација је другачија када се говори о сточарству, будући да се њиме баве испитаници који имају између 28 и 37 година (45.3%). Сточарство је, као и воћарство, заступљеније у Косовскомитровачком округу, у општини Зубин Поток, у поређењу са другим општинама (26.7%). Очекивано, дужина бављења пољопривредом условљена је годинама старости испитаника, тако да се највећи број старијих од 58 година пољопривредном производњом интензивно бави више од тридесет година (80%), што је посебно присутно код испитаника у општинама Липљан и Грачаница. За разлику од тога, просечна дужина бављења пољопривредом до десет година уочена је код испитаника који у просеку имају 30 година живота (53%). Поред година старости, дужина бављења пољопривредом на газдинствима на Косову и Метохији зависи и од:

- *„брачног стања“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.283$);
- *„образовања“* ($p = 0.000$; $\rho = -0.191$);
- *„укључених чланова газдинстава“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.259$).

Иако је реч о високо статистички значајним односима, веза између посматраних варијабли је веза средње јачине, услед дејстава бројних фактора. Бављење било каквом делатношћу инсистира на постојању подршке, пре свега подршке чланова газдинстава,

али и подршке ван самог газдинства. Брачно стање испитаника одражава се на дужину бављења пољопривредом, првенствено у Косовском округу, где се две двогенерацијске породице пољопривредном производњом баве 30 година, као и у Призренском округу, у општини Драгаш, где је између пет и осам чланова газдинстава (35.7%) укључено у обављање посла. Породице које живе у ванбрачној заједници, или су слободног емотивног статуса, пољопривредном производњом баве се до десет година, и то у Косовскомитровачком округу, у општини Косовска Митровица (23.1%). Број чланова газдинства, који варира од два члана у Косовскомитровачком округу, до девет чланова у Косовском округу, показује да ова бројност утиче на дужину бављења пољопривредом, што је у корелацијском односу и са, већ поменутим, брачним статусом испитаника. За разлику од брачног стања и броја чланова укључених у послове, образовање испитаника утиче, али не изричито, на дужину бављења пољопривредом. И док се испитаници који живе у општинама северно од Ибра, а који су вишег нивоа образовања, пољопривредом у просеку баве до десет година (51.7%), тако се испитаници који су средњег образовања, а који су одрасли на газдинствима у општинама Косовска Каменица, Пасјане, Ранилуг и Обилић пољопривредом баве више од петнаест година (46.4%), истичући да је она покретач свих промена на Косову и Метохији. Од свих делатности којима се испитаници баве, резултати показују да укљученост чланова газдинства не утиче на обављање делатности једино у ратарству ($p = 0.000$; $\rho = -0.237$).

„Заступљеност органске производње“ у односу је са следећим варијаблама:

- *„просечна висина примања“* ($p = 0.035$; $\rho = -0.102$);
- *„велики број дезинформација“* ($p = 0.000$; $\rho = -0.236$);
- *„неразумевање суштине концепта органске производње“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.268$).

У 2021. години, 10% газдинстава са највећим приходима у Европи зарађивала су више од 61.500,00 евра по раднику, а 10% газдинстава са најмањим приходима радницима је исплаћивало у просеку 800 евра (European Commission, 2023). Значајне осцилације у просечним висинама примања условљене су регионом и делатношћу пољопривредног газдинства. Северозападни део Европске уније, који обухвата Данску, северозападну Немачку, Холандију и северну Француску, бележи највећа примања по раднику, док су у балканским државама примања на газдинствима најнижа (European Commission, 2023). Резултати истраживања потврђују да просечна висина примања на газдинстава утиче на њихове ставове о заступљености органске производње. С једне

стране, 35% испитаника истиче да је органска пољопривредна производња довољно заступљена на Косову и Метохији, 41.7% испитаника са просечним примањима између 51.000,00 и 100.000,00 динара у Косовској Каменици, Партешу и Косову Пољу мишљења је да органска пољопривредна производња тек почиње да се развија, пошто постоји велики број дезинформација (36.9%), што изазива несигурност код пољопривредника на Косову и Метохији. Испитаници из општина Обилић, Лепосавић и Драгаш сматрају да је органска пољопривредна производња довољно заступљена (27.6%), иако се код старијих испитаника јављају проблеми неразумевања суштине концепта органске производње (57.5%).

„Ниво знања“ испитаника које поседују о органској пољопривредној производњи условљен је следећим варијаблама:

- *„пол“* ($p = 0.010$; $\rho = -0.125$);
- *„године старости“* ($p = 0.009$; $\rho = -0.126$);
- *„просечна висина примања“* ($p = 0.028$; $\rho = 0.106$);
- *„повртарство“* ($p = 0.047$; $\rho = -0.096$);
- *„дужина бављења пољопривредом“* ($p = 0.001$; $\rho = 0.154$);
- *„заступљеност органске производње“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.329$);
- *„лоша информисаност“* ($p = 0.021$; $\rho = 0.111$);
- *„дезинформације“* ($p = 0.000$; $\rho = -0.173$);
- *„неразумевање суштине концепта органске производње“* ($p = 0.000$; $\rho = -0.182$);
- *„доступност писаног материјала“* ($p = 0.013$; $\rho = 0.119$);

Bigne (1997) истиче да социо-демографски профил пољопривредника у великој мери утиче на ниво њиховог знања у органској пољопривредној производњи. Високо образовани пољопривредници имају тенденцију вишег знања од оних који су нижег образовања (Briz & Ward, 2009; Gil & Soler, 2006; House et al., 2004). Иако жене показују виши ниво спремности да купују органску храну од мушкараца (Lockie et al., 2002; Radman, 2006), истраживања показују да су мушкарци свеснији значаја органске хране и сигурнији су у своје знање о органској производњи (Aertsens et al., 2011; Briz & Ward, 2009; Kumar & Ali, 2011). Све у свему, показало се и да су пољопривредници већих просечних примања и млађе старосне доби више упознати са значајем органских производа (Briz & Ward, 2009; Gil & Soler, 2006). Наведени резултати потврђени су и у

овом истраживању где свега 6.8% женских испитаница своје знање о органској пољопривредној производњи оцењује као „одлично“, док је, скоро удвостручено, 13.5% мушких испитаника дало највише одговоре на Ликертовој скали. Како испитаници старости између 27 и 38 година знање о органској пољопривредној производњи оцењују као „врло добро“ (37.1%) или „одлично“ (44.4%), тако је код старијих испитаника ситуација другачија, с обзиром на то да је 42.5% њих истакло да је ниво знања који поседују о органској производњи „добар“. Поред пола и година старости, резултати показују да на ниво знања испитаника велики утицај имају и њихова просечна примања. Примери потврђују да је 41.6% испитаника чија се просечна примања крећу у распону између 151.000,00 и 200.000,00 динара своје знање оценило као „врло добро“, у односу на групацију чија просечна примања не прелазе 50.000,00 динара, те су своје знање оценили као „добро“ (51.6%). У односу на ратарство, воћарство, сточарство и виноградарство, пољопривредници који се баве повртарством на својим газдинствима истичу да се ова делатност заснива на употреби традиционалних мера и метода, при чему се негативан предзнак објашњава тиме да се управо ова категорија унутар анкетиране популације сусреће са проблемима примене савремених метода у свом пословању. Упознати са начелима, тежином посла и оптерећењем које је присутно на газдинствима, пољопривредници који се дуже баве пољопривредом потврђују виши степен знања о органској пољопривредној производњи (51.1%), а као неке од разлога наводе *„познавање функционисања пољопривреде“* и *„спремност за прихватањем ризика“*. Испитаници у општинама у Косовскопоморавском и Косовском округу као разлоге недовољног знања о органској производњи наводе лошу информисаност (37.3%), док је код испитаника у Косовскомитровачком и Призренском округу присутно постојање дезинформација које одвраћају појединце да се баве органском пољопривредном производњом (35.3%). Пољопривредници тврде и да ниво знања о органској производњи није утемељен на неразумевању суштине концепта органске производње, већ на страху који постоји, а који је у великој мери индикатор успешности једног посла.

„Људски капитал је најважнији елемент улагања“ је у односу са следећим варијаблама:

- *„пол“* ($p = 0.002$; $\rho = 0.145$);
- *„године старости“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.236$);
- *„ратарство“* ($p = 0.000$; $\rho = -0.193$);
- *„сточарство“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.207$);

- *„заступљеност органске производње“* ($p = 0.002$; $\rho = 0.129$);
- *„ниво знања“* ($p = 0.023$; $\rho = 0.109$);
- *„формално и неформално образовање“* ($p = 0.031$; $\rho = 0.104$);
- *„људски капитал захтева учење и овладавање новим вештинама“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.396$);
- *„органска пољопривреда је перспективна делатност“* ($p = 0.031$; $\rho = 0.104$).

Мушки испитаници (51.6%) и женске испитанице (48.4%), скоро једногласно, изјаснили су се да знање и вештине које поседују доприносе повећању продуктивности пољопривредних газдинстава, пошто они обучени и квалификовани, јесу способни да произведу здраве производе и да остваре боље резултате. Такође, свесни да органска пољопривреда изискује много више времена и истрајности, старији испитаници су сагласни да се људски капитал издваја у односу на средства за рад и предмете рада (87.2%). Код испитаника који се баве ратарством постоје опречни ставови о значају људског капитала као елемента улагања. Иако испитаници у општинама Вучитрн, Приштина и Грачаница сматрају да у ратарству већи значај имају средства за рад и предмети рада, дотле испитаници који живе у Звечану, Лепосавићу и Зубином Потоку истичу да у органској производњи људском капиталу треба посветити неизмерну пажњу, док су испитаници који се баве сточарством сагласни са констатацијом да је људски капитал најважнији елемент улагања. Испитаници који поседују виши ниво знања о органској пољопривредној производњи показују јасан став да је људски капитал у производњи подједнако битан (38.9%) или можда битнији од осталих елемената производње (42.1%), као и да он истовремено заступа, и формално, и неформално образовање (36.8%). Павићевић и Петровић у свом раду пишу (2015, стр. 108):

> *„Формално и неформално образовање разликују се по начину учења, по садржају онога што се учи, по томе од кога се учи, по временском трајању, по верификацији. У формалном систему образовања процес преношења знања је једносмеран и вертикалан, а у неформалном систему процес преношења знања је интерактиван, двосмеран и хоризонталан, и оно је засновано на искуственом учењу.“*

X_4 Веома високо статистички значајан однос ($p = 0.000$) утврђен је између варијабли *„људски капитал је битан фактор развоја органске производње“* и *„образовање“* са Пирсоновим коефицијентом корелације ($\rho = 0.162$). Пољопривредници са завршеном вишом/високом школом и факултетским образовањем показују већи степен разумевања органских метода и принципа. Тако, од укупног броја испитаника, они са завршеним мастер или магистарским студијама (26.8%) јесу „сагласни“ да је људски капитал битан фактор развоја органске производње, док је 28.7% њих „у потпуности сагласно“ са овом констатацијом. Испитаници који имају завршене основне академске студије (52.3%) „у потпуности су сагласни“ са наведеним ставовима. Када је реч о испитаницима средњег образовања, више од половине њих (52.2%) ипак већу пажњу посвећује средствима за производњу. Низак ниво Пирсоновог коефицијента корелације везује се и за округ у коме испитаници живе. Иако је највећи проценат испитаника из Косовског и Косовскомитровачког округа вишег нивоа образовања, дошло је до изузетака у коме су испитаници у општинама Грачаница и Зубин Поток истакли да се не слажу са ставом да је *„људски капитал битан фактор развоја органске производње“* (3%).

$X_{4/1}$ Пирсонов коефицијент корелације ($\rho = -0.127$) указује да постоји слаба негативна веза између варијабли *„људски капитал је битан фактор развоја органске производње“* и *„године старости“*, уз високу статистичку значајност ($p = 0.008$). Наведено потврђује да млађи испитаници више вреднују чињеницу да је људски капитал битан за развој органске пољопривредне производње, у односу на старије испитанике. У прилог томе говори да се испитаници старости између 58 и 67 година у 59.6% случајева „делимично слажу“ са тврдњом да је људски капитал важан у органској производњи. За разлику од њих, испитаници који у просеку имају између 27 и 38 година „у потпуности су сагласни“ (59.1%) са наведеном тврдњом, а 48.35% младих између 18 и 27 година је, такође, „сагласно“ са овим. Као и код претходне хипотезе, разлике се оправдавају местом становања испитаника. Већу оцену дали су испитаници у Косовском и Косовкомитровачком округу, у односу на испитанике који живе у Косовскопоморавском и Призренском округу. На овај начин је хипотеза и потврђена.

$X_{4/2}$ Статистички значајан однос $(p = 0.032)$ утврђен је између варијабли *„људски капитал захтева континуирано учење и овладавање новим вештинама“* и *„образовање“* са позитивном вредношћу Пирсоновог коефицијента корелације $(\rho = 0.176)$. У истраживању је потврђено да је 28.9% испитаника факултетског образовања и 39.9% испитаника са завршеним мастер или магистарском студијама „у потпуности сагласно“ да ставом да је људски капитал захтева усавршавање и овладавање новим вештинама, док се мало мање од трећине испитаника средњег образовања (31.9%) „делимично слаже“ са наведеном претпоставком. Испитаници у мањим општинама јужно од Ибра, у којима је и даље заступљенија конвенционална пољопривредна производња, дијаметрално супротних су ставова. Ослањајући се на средства за производњу и устаљене производне праксе, добар број пољопривредника категорички приступа појму људски капитал у савременим производним процесима. Ситуација је знатно другачија у урбанијим срединама, односно у четири општине на северу Косова и Метохије.

$X_{4/3}$ Утврђена је веза између варијабли *„људски капитал захтева континуирано учење и овладавање новим вештинама“* и *„године старости“* који је статистички значајан $(p = 0.171)$, са позитивном вредношћу Пирсоновог коефицијента корелације $(\rho = 0.387)$, и реч је о јаком односу. Од 164 испитаника старости између 27 и 38 година, њих 26.8% се „у потпуности слаже“ са наведеним, док се испитаници старији од 50 година, односно старости између 58 и 67 година „делимично слажу“ (36.2%). Сходно својим годинама, млађи пољопривредници у општинама Грачаница, Косово Поље, Ранилуг и Штрпце спремни су да унапређују знања и да овладавају новим вештинама како би обављали високопродуктивне послове на својим газдинствима, за разлику од млађих испитаника у општинама Вучитрн, Витина и Лепосавић. У односу на варијације које постоје међу млађим пољопривредницима, код оних старијих је опрезност свакако присутна и видљива, што је у блиској вези и са претходно доказаном хипотезом.

Контекст органске пољопривредне производње представљен је у виду уносне делатности, с обзиром на то да је она снажно еколошки оријентисана, има изражену бригу о очувању животне средине, природних ресурса и биолошке разноврсности,

потенцира коришћење природних материјала, уз поштовање биолошких процеса (Ristić i dr., 2023).

Табела 4.4. Да ли је органска пољопривредна производња перспективна делатност?

Варијабла		V1	V2	V3	V4	V5
Да ли је органска пољопривредна производња перспективна делатност на Косову и Метохији?	Sig. (2-tailed) *p* Pearson corr. *ρ*	0.118 0.014	0.223 0.000	0.396 0.000	0.371 0.000	0.439 0.000

ЛЕГЕНДА

V1 – образовање
V2 – заступљеност органске пољопривредне производње
V3 – одређени ниво знања и вештина у органској производњи доводи до виших приноса
V4 – одређени ниво знања и вештина у органској производњи доводи до нижих трошкова
V5 – знање и вештине у органској производњи стичу се кроз образовање, обуку и радно искуство

Извор: Истраживање аутора

Од укупног броја, испитаници вишег нивоа образовања (66.8%) истакли су да је органска пољопривредна производња перспективна делатност на Косову и Метохији (Табела 4.4). Поједина газдинства, бавећи се органском пољопривредном производњом показују виши ниво еколошке свести, чиме потврђују да узгојем здраве хране могу остварити бенефите у дужем временском периоду, а изузетно позитивне јаке везе потврђују да се перспективност повезује са очекиваним вишим приносима, нижим трошковима, начином стицања знања и усавршавањем вештина.

Табела 4.5. Да ли је у органској пољопривредној производњи битан тимски рад?

Варијабла		V1	V2	V3	V4	V5	V6
У органској пољопривредној производњи веома је битан тимски рад.	Sig. (2-tailed) *p* Pearson corr. *ρ*	0.545 0.000	0.420 0.000	0.382 0.000	0.454 0.000	0.460 0.000	0.409 0.000

ЛЕГЕНДА

V1 – предузетнички дух	V4 – одговорност
V2 – преданост	V5 – спремност за учењем
V3 – марљивост	V6 – стрпљење

Извор: Истраживање аутора

Тимски рад неизоставна је карика у органској пољопривредној производњи, посебно у сектору продаје и маркетинга. Gençer (2019) и Verburg и Vartiainen (2013) потврђују да постоји корелација између успеха једног пољопривредног газдинства и динамике међу члановима газдинства укључених у различите послове. Веома високо статистички однос који је утврђен између посматраних варијабли (Табела 4.5) показују да испитаници вреднују анализиране особине радне снаге у пољопривреди, истичући да оне побољшавају организациону ефикасност једног газдинства.

„Општина“ у којој испитаници живе и привређују повезана је са следећим променљивим, и то:

- *„дужина бављења органском производњом“* ($p = 0.034$; $\rho = -0.102$);
- *„доступност писаног материјала“* ($p = 0.044$; $\rho = -0.097$);
- *„сарадња са међународним институцијама“* ($p = 0.035$; $\rho = -0.102$).

Дужина бављења пољопривредом на Косову и Метохији условљена је и рејонским карактеристикама округа, начином живота становништва и делатностима које су карактеристичне за поменуте округе. Пољопривредна производња одувек је била заступљена у косовском округу, зато што је реч о претежно руралним областима погодним за бављење различитим делатностима. У општинама на северу Косова и Метохије привредна делатност је дуги низ година била концентрисана на комбинат „Трепча“, а пољопривреда је имала функцију секундарне делатности. Разлике између округа се и дан данас уочавају, како у смислу финансијске развијености, тако и са културолошког аспекта. Такође, општине, тачније, локалне самоуправе, нису подједнако развијене, што значи и да не располажу једнаким финансијским средствима која се могу наменити за финансирање привредних активности. У вези с тим, испитаници у четрнаест општина у Косовском, Косовскопоморавском и Призренском округу очекују већу доступност писаног материјала (31.2%) и већу подршку међународних институција (29.8%) како би унапредили своје знање у области органске пољопривредне производње, у односу на испитанике у Косовскомитровачком округу.

Истраживањем је испитивано да ли постоји статистички значајна разлика између ставова испитаника представљених у Табели 4.6. у односу на пол испитаника, године старости, општину у којој живе, просечну висину примања, степен образовања, брачно стање и делатност којом се баве (ратарство, воћарство, повртарство, виноградарство или сточарство). За испитивање статистички значајних разлика коришћен је $\chi^2 -$ тест.

Анализом средњих вредности посматраних ставова испитаника увиђа се да испитаници највише вреднују став да се „*знање и вештине у органској пољопривредној производњи стичу кроз образовање, обуку и радно искуство*“ ($Mean = 3.94 \pm SD = 1.005$), при чему је 37.1% испитаника „у потпуности сагласно“ са овом тврдњом, док се 0.2% „уопште не слаже“. С друге стране, код става да је „*људски капитал битан за развој органске пољопривредне производње*“ уочена је најмања средња вредност ($Mean = 3.63 \pm SD = 1.001$), те је мање од четвртине испитаника „у потпуности сагласно“ са поменутом тврдњом (23.7%), а 1.6% се „уопште не слаже“.

Табела 4.6. Ставови испитаника о значају људског капитала у органској пољопривредној производњи

Став	Min	Max	Mean	SD
Људски капитал битан је за развој органске пољопривредне производње.	1	5	3.63	1.001
Људски капитал у органској пољопривредној производњи захтева континуирано учење и овладавање новим вештинама.	1	5	3.83	.961
Људски капитал у органској пољопривредној производњи подразумева праћење и примену иновативних приступа на газдинствима.	1	5	3.84	.913
Радна снага у органској пољопривредној производњи мора у потпуности бити упозната са принципима узгоја еколошки здраве хране.	1	5	3.87	.947
Одређени ниво знања и вештина у органској пољопривредној производњи директно доводи до већих приноса.	1	5	3.86	1.017
Одређени ниво знања и вештина у органској пољопривредној производњи директно доводи до нижих трошкова.	1	5	3.66	1.055
Знање и вештине у органској пољопривредној производњи стичу се кроз образовање, обуку и радно искуство.	1	5	3.94	1.005

Извор: Истраживање аутора

1. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на „*људски капитал је битан за развој органске пољопривредне производње*“ за: „*пол*“ ($\chi^2 = 4.73,\ p = 0.316$), „*образовање*“ ($\chi^2 = 22.06,\ p = 0.141$) и „*виноградарство*“ ($\chi^2 = 12.35,\ p = 0.136$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„људски капитал је битан за развој органске пољопривредне производње“* за: *„године старости“* ($\chi^2 = 34.30,\ p = 0.000$), *„општина“* ($\chi^2 = 12.01,\ p = 0.000$), *„брачно стање“* ($\chi^2 = 33.87, p = 0.006$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 19.70,\ p = 0.012$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 36.20,\ p = 0.000$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 19.38,\ p = 0.013$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 31.04,\ p = 0.000$).

2. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„људски капитал у органској пољопривредној производњи захтева континуирано учење и овладавање новим вештинама“* за *„брачно стање“* ($\chi^2 = 22.74$, $p = 0.121$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„људски капитал у органској пољопривредној производњи захтева континуирано учење и овладавање новим вештинама“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 10.12,\ p = 0.040$), *„године старости“* ($\chi^2 = 37.84,\ p = 0.000$), *„општина“* ($\chi^2 = 96.41,\ p = 0.013$), *„примања“* ($\chi^2 = 25.46,\ p = 0.000$), *„образовање“* ($\chi^2 = 28.71,\ p = 0.026$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 18.36,\ p = 0.019$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 21.57,\ p = 0.006$), *„повртарство“*($\chi^2 = 28.54,\ p = 0.000$), *„виноградарство“* ($\chi^2 = 22.31,\ p = 0.004$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 18.35,\ p = 0.019$).

3. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„људски капитал у органској пољопривредној производњи подразумева праћење и примену иновативних приступа на газдинствима“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 5.44,\ p = 0.245$) и *„општина“* ($\chi^2 = 85.51,\ p = 0.074$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на „*људски капитал у органској пољопривредној производњи подразумева праћење и примену иновативних приступа на газдинствима*“ за: *„године старости“* ($\chi^2 = 32.06,\ p = 0.000$), *„примања“* ($\chi^2 = 23.39,\ p = 0.000$), *„образовање“* ($\chi^2 = 11.73,\ p = 0.000$), *„брачно стање“* ($\chi^2 = 38.44,\ p = 0.001$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 18.24,\ p = 0.019$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 26.86,\ p = 0.001$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 24.32$, $p = 0.002$), *„виноградарство“* ($\chi^2 = 16.18,\ p = 0.040$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 17.82$, $p = 0.023$).

4. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„радна снага у органској пољопривредној производњи мора у потпуности бити упозната са принципима узгоја еколошки здраве хране“* за: *„општина“* ($\chi^2 = 65.91,\ p = 0.549$), *„брачно стање“* ($\chi^2 = 17.67,\ p = 0.344$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 13.82,\ p = 0.086$), *„виноградарство“* ($\chi^2 = 15.39,\ p = 0.052$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 13.22,\ p = 0.104$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„радна снага у органској пољопривредној производњи мора у потпуности бити упозната са принципима узгоја еколошки здраве хране“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 12.72,\ p = 0.013$), *„године старости“* ($\chi^2 = 30.97,\ p = 0.000$), *„примања“* ($\chi^2 = 22.42,\ p = 0.000$), *„образовање“* ($\chi^2 = 35.68,\ p = 0.034$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 26.22,\ p = 0.001$) и *„повртарство“* ($\chi^2 = 21.78,\ p = 0.005$).

5. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„одређени ниво знања и вештина у органској пољопривредној производњи директно доводи до већих приноса“* за: *„воћарство“* ($\chi^2 = 9.44,\ p = 0.306$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 9.47,\ p = 0.304$), *„виноградарство“* ($\chi^2 = 6.94,\ p = 0.542$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 14.68,\ p = 0.066$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„одређени ниво знања и вештина у органској пољопривредној производњи директно доводи до већих приноса“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 12.79,\ p = 0.012$), *„године старости“* ($\chi^2 = 37.63,\ p = 0.000$), *„општина“* ($\chi^2 = 10.38,\ p = 0.003$), *„примања“* ($\chi^2 = 39.36,\ p = 0.000$), *„образовање“* ($\chi^2 = 48.82,\ p = 0.000$), *„брачно стање“* ($\chi^2 = 48.12,\ p = 0.000$) и *„ратарство“* ($\chi^2 = 16.88,\ p = 0.031$).

6. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„одређени ниво знања и вештина у органској пољопривредној производњи директно доводи до нижих трошкова“* за: *„општина“* ($\chi^2 = 79.88,\ p = 0.153$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 13.97,\ p = 0.083$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 7.81,\ p = 0.452$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 14.11,\ p = 0.079$) и *„виноградарство“* ($\chi^2 = 9.22,\ p = 0.324$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„одређени ниво знања и вештина у органској пољопривредној производњи директно доводи до нижих трошкова“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 10.22,\ p = 0.040$), *„године старости“* ($\chi^2 = 40.19,\ p = 0.000$), *„примања“* ($\chi^2 = 22.58,\ p = 0.000$),

„образовање“ ($\chi^2 = 47.35,\ p = 0.000$), *„брачно стање“* ($\chi^2 = 27.80,\ p = 0.033$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 15.49,\ p = 0.050$).

7. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„знање и вештине у органској пољопривредној производњи стичу се кроз образовање, обуку и радно искуство“* за: *„општина“* ($\chi^2 = 83.23,\ p = 0.101$), *„образовање“* ($\chi^2 = 25.12,\ p = 0.068$), *„брачно стање“* ($\chi^2 = 19.85,\ p = 0.227$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 14.22,\ p = 0.076$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 12.38,\ p = 0.135$) и *„виноградарство“* ($\chi^2 = 12.36,\ p = 0.136$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„знање и вештине у органској пољопривредној производњи стичу се кроз образовање, обуку и радно искуство“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 10.12,\ p = 0.038$), *„године старости“* ($\chi^2 = 25.74,\ p = 0.011$), *„примања“* ($\chi^2 = 20.17,\ p = 0.000$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 24.15,\ p = 0.002$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 16.61,\ p = 0.034$).

> *„Пољопривредно образовање усмерава на привредну делатност која се заснива на коришћењу земљишта, на земљиште као основни ресурс, средство за рад и предмет рада којим располажу пољопривредна газдинства. Растући број пољопривредних техничара и инжењера ће у будућности бити усмерен на рад и управљање сопственим газдинством. Стицањем потребних биотехничких знања, која су растуће потребна у савременој пољопривреди, они се охрабрују за предузимачке подухвате на сопственом газдинству. Дакле, пољопривредни инжењери и техничари могу да буду предводници у оживљавању пољопривредних газдинстава која су претежно запуштена на Косову и Метохији после прогона 1999. године, пошто се знатан део пољопривредног становништва иселио напуштајући своја породична имања* (Пејчић, 2008, стр, 694). *“*

Надовезујући се на речи професора Христивоја Пејчића, перманентно се издваја да оживљавање пољопривредних газдинстава на Косову и Метохији захтева систематски приступ који обухвата, не само образовање и обуку, већ и подршку у виду финансијских подстицаја, саветодавних служби и инфраструктурних улагања, а успостављање мрежа за подршку пољопривредницима, укључујући менторство и приступ технологијама, може значајно убрзати процес обнове и модернизације пољопривредне производње на овим просторима.

4.6.4. Резултати истраживања (упитник за младе)

Свакодневни живот младих на Косову и Метохији неисцрпна је (под)тема научних истраживања. Суморна свакодневница, садржана у драстично смањеном броју једног конструктивног народа, присиљеног да иза физичких, психолошких и друштвених бодљикавих жица дуже од деценију „животари“ разбијен у мале локалне заједнице, у сивим, осиромашеним, деурбанизованим и скученим физичким ентеријерима и екстеријерима, свакодневница која приказује трагове једног урушеног система и колапс колективног потенцијала преостале заједнице, најјаче је рефлектована на њен подмладак (Аритоновић и Лазаревић, 2012). У истраживању је учествовало 95 испитаника мушког пола и 43 испитанице женског пола, што у коначном збиру обухвата 138 испитаника старости између 18 и 30 година. Најмлађи испитаник имао је 18 година (0.7%), најстарији испитаници 30 година (11%), а најзаступљенији су они који имају двадесет девет година (12.3%). У односу на године старости, 41.3% испитаника има завршену вишу школу или је факултетског образовања, док је најмање оних са завршеним основним образовањем (2.9%). Испитаници су навели да су им просечна примања између 51.000,00 и 100.000,00 динара (57.2%), а занимљиво је да троје испитаника зарађује више од 200.000,00 динара (2.2%). Процењујући способности испитаника, њих 77.5% навело је да поседује возачку дозволу, док 22.5% младих нема, или не намерава да полаже возачки испит. Испитаници углавном говоре неки страни језик (70.3%), и то: енглески (59.4%), руски (17.4%), италијански (4.3%), немачки (5.1%), француски (4.3%) и албански (6.5%). У истраживању су учествовали испитаници из 19 општина на Косову и Метохији:

- Косовскомитровачки округ – Косовска Митровица (10.1%), Звечан (4.3%), Лепосавић (8.7%), Зубин Поток (6.5%) и Вучитрн (10.1%);
- Косовски округ – Грачаница (5.8%), Косово Поље (2.9%), Липљан (2.2%), Обилић (8.7%), Приштина (0.7%) и Штрпце (5.1%);
- Косовскопоморавски округ – Гњилане (2.9%), Косовска Каменица (3.6%), Ново Брдо (2.9%), Партеш (1.4%), Ранилуг (6.5%) и Витина (4.3%);
- Призренски округ – Гора (11.6%) и Призрен (1.4%).

Табела 4.7. Структура узорка према полу, годинама старости, нивоу образовања, просечној висини примања (у динарима) и месту становања

Пол	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
мушки	95	68.8	68.8
женски	43	31.2	100
Године старости	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
18-19	6	4.4	4.4
20-21	12	8.7	13.1
22-23	29	21.0	34.1
24-25	20	14.5	48.6
26-27	30	21.7	70.3
28-30	41	29.7	100
Ниво образовања	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
основно образовање	4	2.9	2.9
средње образовање	29	21.0	23.9
ВШС/ВСС	57	41.3	65.2
магистар/мастер	47	34.1	99.3
доктор наука	1	0.7	100
Висина примања	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
до 50.000,00	30	21.7	21.74
51.000,00 – 100.000,00	79	57.3	79.0
101.000,00 – 150.000,00	18	13.0	92.0
151.000,00 – 200.000,00	8	5.8	97.8
201.000,00 – 250.000,00	3	2.2	100
Место становања (округ)	**Број испитаника (N)**	**Проценти (%)**	**Кумулативни проценти (%)**
Косовскомитровачки округ	55	39.8	39.8
Косовски округ	35	25.4	65.2
Косовскопоморавски округ	30	21.7	86.9
Призренски округ	18	13.1	100

Извор: Истраживање аутора

„Прва деценија у XXI веку на Косову и Метохији протекла је у интензивним настојањима Срба да се одупру постратној реалности угрожености основних људских права, у условима спорадичног одсуства животних ресурса, прилива интерно расељених лица из других делова покрајине, немогућности несметаног

рада институција Републике Србије, као и немогућности рада у предузећима која се географски налазе на територији покрајине где је демографски већинско становништво албанско, колапса квалитета живота људи на свим друштвеним нивоима, укључујући и њихов лични, емотивни свет. У таквим условима, у условима друштвене и безбедоносне трансформације, стасале су нове генерације младих Срба социјализоване у условима константних етничких тензија и немира, одсуства системских институција, владавине права и животних ресурса који су доступни младима у мирнодопским друштвима (Аритоновић & Лазаревић, 2012, стр. 341).*"*

Иако сведоче друштвеним променама, одрастајући у интензивном периоду технолошких иновација, млади на Косову и Метохији јесу веома традиционални и зависни од родитеља, највише морално и материјално (Friedrich Ebert, 2019). Млади представљају највреднији људски ресурс усмерен ка неговању економског, културног и политичког развоја једног народа (Khan et al.,, 2023). Енергија и страст младих, уколико се правилно користе, могу довести до великих позитивних промена у пољопривреди и развоју руралног сектора. Препознати као креативни дигитални иноватори у својој заједници, млади доприносе позитивном одрживом развоју, а они мотивисани и вешти унапређују и државе, почевши од руралних подручја (Khan et al., 2023). На основу спроведеног истраживања, млади на Косову и Метохији баве се: повртарством (53.6%), воћарством (48.6%), сточарством (29.7%), ратарством (29.7%), виноградарством (11.6%) и неком другом делатношћу (3.6%). Оцењујући стање пољопривреде у општини у којој живе, млади су навели да је оно „добро" (50%), док је знатно мањи број испитаника (8.7%) стање у пољопривреди оценило као „прилично добро". Мало више од петине младих (20.3%) је, нажалост, стање окарактерисало као „лоше", а 2.2% као „прилично лоше", наводећи недоступност обрадивог земљишта, недостатак финансијске подршке, политичке и економске проблеме као индикаторе ових оцена. Млади који се не баве ниједном од наведених делатности на газдинствима истакли су да нису упознати са стањем у пољопривреди у општини у којој живе (18.8%). Добро је познато да је образовање кључно за превазилажење развојних изазова у руралним областима. Не само да постоји директна веза између безбедности хране и образовања младих у руралним срединама, већ основне вештине рачунања и писмености помажу да се побољша живот пољопривредника на газдинствима.

На примеру Косова и Метохије у периоду постратне трансформације, значај образовања постаје амбивалентан – истовремено је присутан тренд саморепродукције средњих и виших слојева, али и тренд смањивања мотивације једног броја младих да стичу нова знања (Аритоновић & Лазаревић, 2012). Приступ младих знању и информацијама важан је за решавање главних изазова са којима се суочавају у пољопривреди, али и у самој органској пољопривредној производњи. Како би млади обликовали пољопривредну политику у органској производњи, неопходно је омогућити им слободан приступ тржишту и финансијама у циљу добијања одговарајућих информација и образовања. Несумњиво је да формално и средње образовање младима могу пружити основна знања, менаџерске и пословне вештине, али је јако важно истаћи и улогу терцијалног пољопривредног образовања, које им може понудити практичнија знања везана за органску пољопривредну производњу. На нашем примеру, трећина младих делимично је упозната са концептом органске пољопривредне производње (33%), док се 11% њих бави или планира проширење посла на газдинству (Графикон 4.4). Надовезујући се на поменуто, млади тврде да је органска производња на Косову и Метохији делимично развијена (34.1%), што је и разумљиво, имајући у виду поменуте проблеме који постоје у руралним срединама. Такође, 8% испитаника тврди да је органска пољопривредна производња веома неразвијена, 26.8% истиче да је делимично неразвијена, док су процентуално најмању заступљеност потврдили испитаници који су истакли да је органска производња на Косову и Метохији високо развијена (5.1%). Више од петине испитаника (26.1%) нема мишљење о овоме. Без обзира што је на Косову и Метохији присутна осиромашена култура комуникације, млади испитаници потврдили су да се о органској пољопривредној производњи информишу у 72.5% случајева путем Интернета, затим помоћу породице и пријатеља (34.1%), путем телевизије (31.2%) и новинских чланака и публикација (26.1%). Оснажујући их да шире знање и омогућавајући континуирано учење, друштвени медији постали су моћно оружје за младе у пољопривреди (Kumar et al., 2023). Повећавајући могућности за сарадњу, размену знања и имплементацију пољопривредних пројеката, друштвени медији подижу свест о пољопривредним питањима и залажу се за одрживе праксе и политике које подржавају мале пољопривреднике (Kumar et al., 2023).

Графикон 4.4. Ставови младих о заступљености органске пољопривредне производње на Косову и Метохији

Извор: Истраживање аутора

Од безвољности и бесциљности младих Срба, који би да остану у свом крају, у страху од непријатеља тик иза жица, до конкретне жеље и плана да побегну из сивила, оних амбициознијих, тек овом следу недостају млади људи, који би свесно покретачком енергијом и снагом, мењали своје локалне заједнице и планирали квалитетну будућност у њима (Аритоновић & Лазаревић, 2012). Младима се поставља питање *„Да ли у будућности планирате да се бавите органском пољопривредном производњом на свом газдинству?“*, при чему 18.1% младих истиче да се неће бавити органском пољопривредном производњом, а више од трећине (34.8%) није сигурно, имајући у виду тренутне околности. Више од петине младих (27.5%), вођени сопственим претензијама и жељама, наводи да ће се бавити органском пољопривредном производњом и применити стечена знања у пракси, 16.7% наставља да се бави органском пољопривредном производњом, док 2.9% младих, из Косовског и Косовскопоморавског округа, планира да прошири пласман производа ван Косова и Метохије.

> *„Снажне последице које је одрастање под санкцијама и друштвеним сукобима оставило на омладину, одредиле су смер њеног интелектуалног, емоционалног и друштвеног развоја. Тим околностима одређен је и њен нормативно-вредносни систем. Млади на Косову и Метохији одрастали су, не само у околностима*

продужене друштвене трансформације, већ и у условима сукоба ниског интензитета и константним настојањем косовских Албанаца да Србе интегришу у оквире Привремених приштинских органа (Аритоновић & Лазаревић, 2012, стр. 359). *"*

Испитаници су мишљења да су главни разлози мале заинтересованости младих пољопривредника за бављење органском пољопривредном производњом следећи:

- страх од неуспеха (39.1%);
- високи трошкови улагања (34.8%);
- постојање нестабилних органских тржишта (29.7%);
- недовољна информисаност о предностима органских производа (29%);
- проблеми сертификације (29%);
- проблеми проналажења поузданих купаца (23.9%).

„Омладини у руралним срединама на Косову и Метохији треба препустити иницијативу и пружити сваки друштвени подстицај, што подразумева упознавање са бенефитима средине у којој живе, али, и овде знање мора бити производна снага. У оваквим околностима млади људи могу наћи, не само економске, него и социо-културне мотиве да наставе живот на породичним огњиштима у средини у којој се општи квалитет живота приближава нивоу који се у свету сматра неопходним (Вратуша, 2022) (Трипковић и др., 2022, стр. 380). *"*

Оцењујући значај органске пољопривредне производње млади истичу да је она веома битна делатност на скоро свим газдинствима на Косову и Метохији (33.3%), утичући уједно, и на ревитализацију животне средине (28.3%), и на услове живота и рада у општини у којој живе (22.5%), а које у великој мери може побољшати (10.1%). С друге стране, песимистичног става је 5.8% младих који наводе да органска пољопривредна производња не може да побољша тренутну ситуацију ни у једном округу на Косову и Метохији. Прекривени етно-национализмом, мултиконфесионалним, економским и другим обележјима, заоденути политичко идеолошким, крајње екстремистичким циљевима, сукоби на Косову и Метохији произвели су енормне миграције, посебно видљиве код младих (Радовановић & Обрадовић, 2022). Честе миграције младих, у последњих неколико година ка универзитетском центру, Косовској Митровици, мада неретко и ка срединама у централној Србији, иницирају пружање подршке младима како

би на што адекватнији и трајнији начин били видљиви и конкурентни на тржишту. И док трећина младих (33.3%) говори да органска пољопривредна производња може утицати на смањење миграција на Косову и Метохији, тако 21.7% младих тврди да се миграције могу смањити организовањем едукација или пружањем финансијске подршке (25.4%). Сасвим разумљиво, 19.6% младих истиче да органска пољопривредна производња не може утицати на смањење миграција у општини у којој живе. Оцењујући своје знање о органској пољопривредној производњи и органским производима, 37% младих навело је да је оно „врло добро“, при чему су, разматрајући основне појмове, они највише упознати са значењем „органски производ“ (26.8%) и „органско газдинство“ (22.5%), а најмање са појмовима „компостирање“ (11.6%), „малчирање“ (10.9%) и „плодоред“ (10.1%). Млади оцењују да је људски капитал у органској пољопривредној производњи, у комбинацији са другим елементима, веома битан (43.5%), 25.4% младих сматра да је људски капитал битнији у односу на друге елементе, а 10.9%, пак, да је најважнији елемент производње у органској пољопривреди. Од аспеката људског капитала, млади највише вреднују вештине (33.3%), способности (31.2%), затим знање (25.4%) и радно искуство (29.7%). Чак 35.5% младих до сада није присуствовало радионицама и едукацијама о органској пољопривредној производњи, зато што нису били у прилици (35.5%), или их ове врсте едукација не интересују (9.4%). Више од петине младих (23.9%) је до сада једном присуствовало радионицама из области органске производње, 27.5% младих је неколико пута присуствовало, а 3.6% младих врло често присуствује радионицама (3.6%). По мишљењу младих пољопривредника који живе на Косову и Метохији, ефикасност људског капитала може се повећати:

- улагањем у формално образовање (16.7%);
- организовањем радионица за овладавање вештинама (18.8%);
- организовањем семинара, едукација, курсева (47.8%);
- организовањем доласка еминентних предавача (16.7%).

У суштини, млади пољопривредници са Косова и Метохије, као и њихови вршњаци у државама Западног Балкана, препознају значај улагања у људски капитал, који је, према њиховом мишљењу, неизоставна компонента успеха у органској пољопривредној производњи. Фокус младих на образовање, вештине и радно искуство указује на свест о важности непрестаног развоја и усавршавања. Улагање у формално образовање, иако битно, чини само један део мозаика потребног за унапређење пољопривредне праксе.

4.6.5. Дискусија добијених резултата (упитник за младе)

Према добијеним резултатима увиђа се да млади на Косову и Метохији високо вреднују значај људског капитала у органској пољопривредној производњи на газдинствима, о чему ће и бити речи у наставку поглавља.

Табела 4.8. Корелациона матрица анализираних варијабли (*)

	V1	**V2**	**V3**	**V4**	**V5**	**V6**	**V7**	**V8**	**V9**	**V10**	**…**
V1	1										
V2	0.135	1									
V3	0.025	0.025	1								
V4	0.017	0.136	0.125	1							
V5	0.152	-0.111	0.741	0.211	1						
V6	0.251	-0.214	-0.324	-0.324	0.114	1					
V7	0.198	-0.023	-0.236	-0.215	0.321	0.125	1				
V8	0.125	0.325	0.158	-0.512	-0.201	-0.254	0.214	1			
V9	0.001	0.167	0.153	0.002	0.112	0.412	0.236	0.032	1		
V10	0.035	0.021	0.177	0.032	0.214	0.325	0.145	0.412	0.025	1	
V11	0.014	-0.012	0.202	0.362	0.052	0.411	0.451	0.321	0.036	0.012	**…**
V12	0.036	0.168	0.129	0.142	0.324	0.192	-0.321	-0.251	0.025	0.124	
V13	0.002	0.169	-0.141	-0.251	0.215	0.285	-0.146	0.356	0.412	0.521	
V14	0.021	0.032	-0.367	0.123	0.025	0.058	0.002	0.478	0.562	0.321	
V15	0.005	-0.037	0.215	-0.324	0.209	0.236	0.032	-0.632	0.328	0.025	
V16	0.002	-0.145	0.412	0.142	0.215	0.412	0.058	-0.058	0.365	0.036	
V17	0.158	0.177	0.179	0.412	-0.321	0.987	0.096	0.023	0.142	0.058	
V18	0.185	-0.165	0.163	0.321	-0.194	-0.214	0.036	0.696	0.142	0.124	

ЛЕГЕНДА

V1 – пол	V10 – миграције
V2 – степен образовања	V11 – радно искуство
V3 – општина	V12 – знање
V4 – ратарство	V13 – вештине
V5 – воћарство	V14 – способности
V6 – виноградарство	V15 – интернет
V7 – сточарство	V16 – бављење органском производњом
V8 – дневнице	V17 – едукације
V9 – органски производ	V18 – радионице

Извор: Истраживање аутора

Табела 4.9. Корелациона матрица анализираних варијабли (**)

	V1	V2	…	V4	V5	…	V8	…	V11	V12	V13
V1	1										
V2	0.123	1									
V3	0.421	0.355	1								
V4	0.125	0.001	…	1							
V5	-0.412	0.036		0.022	1						
V6	0.244	0.067		0.025	0.124	1					
V7	0.025	0.014		0.110	-0.235	…					
V8	0.126	0.058		0.632	0.221		1				
V9	0.412	0.321		-0.215	-0.321		0.325	1			
V10	-0.142	-0.215		0.543	0.022		0.025	…			
V11	-0.325	-0.241		-0.412	0.332		-0.125		1		
V12	-0.129	-0.211		-0.112	-0.226		0.381		-0.303	1	
V13	-0.329	-0.147		-0.028	0.125		0.309		0.142	0.349	1
V14	-0.324	-0.321		-0.036	-0.148		0.309		0.365	0.585	-0.412
V15	0.036	-0.328		0.364	0.231		-0.521		0.523	-0.263	-0.147
V16	0.028	0.025		0.259	0.237		0.174		0.632	0.142	-0.142
V17	0.012	0.125		0.012	0.142		0.036		0.036	-0.244	-0.124
V18	0.014	0.117		0.125	0.002		0.368		0.036	0.484	0.359
V19	0.157	0.265		-0.125	0.001		0.742		0.423	0.296	0.530
V20	0.069	0.184		-0.321	0.025		0.325		0.069	0.321	0.221
V21	-0.185	0.321		-0.125	0.036		0.319		0.302	0.412	0.300
V22	-0.158	0.149		-0.215	0.015		0.296		0.321	0.853	0.243

ЛЕГЕНДА

V1 – пол	V12 – познавање органске производње
V2 – степен образовања	V13 – ниво развоја
V3 – језик	V14 – бављење органском производњом
V4 – ратарство	V15 – проналажење купаца
V5 – воћарство	V16 – страх од неуспеха
V6 – виноградарство	V17 – сертификација
V7 – сточарство	V18 – ревитализација
V8 – знање	V19 – миграције
V9 – вештине	V20 – људски капитал
V10 – способности	V21 – радионице
V11 – Интернет	V22 – ефективност

Извор: Истраживање аутора

Статистички значајан однос између варијабле *„степен образовања“* утврђен је са следећим варијаблама из истраживања:

- *„страни језик који говорите“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.355$);
- *„Интернет“* ($p = 0.004$; $\rho = -0.241$);
- *„појам органски производ“* ($p = 0.050$; $\rho = 0.167$);
- *„похађање едукација“* ($p = 0.038$; $\rho = 0.177$).

Степен образовања младих који живе на Косову и Метохији потврђује да они са завршеним основним или мастер/магистарским студијама говоре један или чак два и више страних језика. Примера ради, од 82 испитаника који говоре енглески језик, 41.46% јесу магистри, а 42.7% млади основног академског образовања. Слична је ситуација и са руским језиком, који говори 53.9% испитаника са завршеним мастер или магистарским студијама. Информишући се о концепту органске пољопривредне производње, млади несметано прикупљају расположиве податке о њеним основним појмовима и начелима. Од појмова органске пољопривредне производње, према резултатима истраживања, млади вишег степена образовања највише оцењују појам „органски производ“, а информације о истом добијају путем Интернета у 60% случајева. Високо вреднујући аспекте органске пољопривредне производње, млади пољопривредници вишег нивоа образовања сматрају да се ефикасност људског капитала у органској пољопривредној производњи може повећати организовањем семинара, едукација и курсева (40.9%), они са факултетским образовањем пажњу посвећују организовању радионица за овладавање вештинама (53.8%), а млади средњег образовања сматрају да примарно место припада улагању у формално образовање (26.1%).

„Општина“ у којој млади живе и привређују у статистичком је односу са следећим варијаблама:

- *„смањење миграција“* ($p = 0.038$; $\rho = 0.177$);
- *„знање“* ($p = 0.001$; $\rho = -0.274$);
- *„способности“* ($p = 0.000$; $\rho = -0.313$);
- *„вештине“* ($p = 0.004$; $\rho = -0.247$);
- *„радно искуство“* ($p = 0.018$; $\rho = -0.202$);
- *„едукација“* ($p = 0.036$; $\rho = 0.176$).

Место живљења младих у великој мери утиче на њихове ставове о развоју концепта органске пољопривредне производње на њима и значају који људски капитал има на пољопривредним газдинствима. Према мишљењу младих испитаника, органска пољопривредна производња може смањити или успорити миграције младих на

газдинствима на Косову и Метохији (56.7%). Одступања постоје у Призренском округу, где испитаници млађи од 30 година јесу хиперсензибилни по том питању и сматрају да је присутна „мала заинтересованост за органском производњом, која се, упитно, може отклонити финансијском подршком локалних органа власти (34.6%)“. Испитаници у општинама које припадају Косовскопоморавском округу мишљења су да се организовањем едукација о начелима органске производње може утицати на свест младих (31%), испитаници у општинама Косовска Митровица, Звечан и Лепосавић тврде да се једино у комбинацији са другим делатностима могу смањити миграције младих, док је у општини Обилић (37.5%) најзаступљенији став да органска пољопривредна производња може утицати на смањење миграција. Статистички значајан однос између општине у којој млади живе и њихових ставова о вредновању различитих аспеката људског капитала зависи, поред степена образовања, и од општине у којој живе и привређују. Средње јаке везе између посматраних варијабли истичу да млади у општинама Обилић и Вучитрн највише вреднују знање (41.4%) као детерминанту органске производње, што је у другим окрузима занемарљиво. Такође, млади у Косовскомитровачком округу мишљења су да је радно искуство пресудно у органској пољопривредној производњи, због саме сложености ове делатности, што је, с друге стране, најмање оцењен аспект у Призренском крају, који пажњу посвећује способностима, а у 46.5% случајева млади у Ранилугу и Косовској Каменици успех пољопривредне производње приписују вештинама пољопривредника. Како би побољшали своја знања и вештине, млади тврде да би похађали едукативне програме и, док испитаници у Косовској Митровици истичу да су до сада неколико пута присуствовали семинарима и едукацијама (39.6%), испитаници у Штрпцу и Грачаници нису били у прилици да похађају едукације и програме о органској пољопривредној производњи.

„Воћарство“ којим се испитаници баве на пољопривредним газдинствима у статистичком је односу са следећим варијаблама:

- *„дневнице“* ($p = 0.018$; $\rho = -0.201$);
- *„шта је органска производња“* ($p = 0.008$; $\rho = -0.226$);
- *„Интернет“* ($p = 0.014$; $\rho = 0.209$);
- *„бављење органском производњом у будућности“* ($p = 0.012$; $\rho = -0.215$);
- *„страх од неуспеха“* ($p = 0.006$; $\rho = 0.231$);
- *„проналажење купаца“* ($p = 0.005$; $\rho = 0.237$);

- *„присуство радионицама“* ($p = 0.023$; $\rho = -0.194$).

Од 67 младих који су навели да се баве воћарством на Косову и Метохији, 35 испитаника радило је за дневнице које су се кретале у распони између 1.000,00 и 6.000,00 динара. Висина зарада зависила је од сложености посла који је рађен на газдинствима. Млади који су обављали, у одређену руку, теже послове, добијали су већи износ дневнице, у односу на оне који су радили претежно лакше послове. Примена концепта органске пољопривредне производње на газдинствима на Косову и Метохији, а посебно на газдинствима која се баве воћарством, условљена је и знањем младих о органској производњи. И док млади у Косовскомитровачком округу, у коме је и седиште Пољопривредног факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Лешку и Пољопривредне школе, истичу да већ дужи временски период примењују принципе органске производње на газдинствима (35.6%), млади у Косовском Поморављу у мањој мери примењују концепт органске пољопривредне производње у воћарству, наводећи недостатак адекватних информација о начелима узгоја као главни проблем (32.1%), будући да су им исте доступне једино путем Интернета. Без обзира на то што се млади пољопривредници у органској пољопривреди сусрећу са проблемима, они су спремни да примењују концепт органске пољопривредне производње у воћарству, уз опаску да је потребно организовати радионице како би усавршили знање и стекли вештине (46%).

„Да ли знате шта је органска производња?“ је у статистичком односу са следећим варијаблама:

- *„Интернет“* ($p = 0.000$; $\rho = -0.303$);
- *„ниво развоја органске производње“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.349$);
- *„бављење органском производњом“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.585$);
- *„проблеми проналажења купаца“* ($p = 0.002$; $\rho = -0.263$);
- *„проблеми сертификације“* ($p = 0.004$; $\rho = -0.244$);
- *„ревитализација средине“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.484$);
- *„смањење миграција“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.296$);
- *„оцените свој ниво знања“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.462$);
- *„људски капитал је важан елемент органске производње“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.380$);
- *„знање“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.381$);

- *„способности“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.309$);
- *„вештине“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.309$);
- *„искуство“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.451$);
- *„присуство радионицама“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.319$);
- *„повећање ефикасности“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.296$).

За разлику од већ поменутог вођарства, где млади који се њиме баве информације о органској пољопривредној производњи проналазе путем Интернета, у осталим делатностима то није случај. Иако постоји веома висок статистички значајан однос, осцилације се јављају код младих који се баве сточарством и повртарством. У 43.7% случајева, млади пољопривредници информишу се о концепту органске пољопривредне производње путем телевизије, гледајући образовне емисије, или прикупљајући информације од пријатеља или других пољопривредника у месту у коме живе и привређују. Високо статистички значај однос потврђује да на знање младих на Косову и Метохији о органској пољопривредној производњи утиче и ниво њене развијености у општини у којој живе. Независно од проблема који се јављају на косовско-метохијским газдинствима, а који се пре свега односе на проналажење купаца и процес сертификације, 50% испитаника, на основу тренутног нивоа знања које поседују о органској пољопривредној производњи, планира да се бави органском пољопривредном производњом у будућности, наводећи, да она може утицати на ревитализацију средине у Косовскомитровачком и Косовскопоморавском округу (39%) и на смањење миграција становништва у Призренском и Косовском округу (37.4%). На ово се надовезује и статистички значајан однос који је утврђен између променљиве *„ниво развоја органске производње“* са променљивом *„ревитализација“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.359$) и променљивом *„смањење миграција“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.530$). Испитаници високо вреднују своје знања о органској пољопривредној производњи, те се, оцењујући основне појмове органске пољопривредне производње, јавља веома високо статистички значајан однос за:

- *„органски производ“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.455$);
- *„органски произвођач“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.377$);
- *„органско газдинство“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.439$);
- *„сертификација“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.390$);
- *„сертификационо тело“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.430$);
- *„конверзија“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.381$);

- *„национални знак“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.378$);
- *„плодоред“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.398$);
- *„компостирање“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.411$);
- *„малчирање“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.400$),

Став да је *„људски капитал најважнији елемент улагања“* повезан је са питањем да ли млади знају шта је органска пољопривредна производња, али и са *„нивоом развијености органске производње“* ($p = 0.009$; $\rho = 0.221$), који је условљен *„присуством радионицама“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.300$) и *„ефикашношћу људског капитала“* ($p = 0.004$; $\rho = 0.243$).

„Ниво знања о органској производњи“ у односу је са следећим варијаблама:

- *„људски капитал је најважнији елемент улагања“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.296$);
- *„знање“* ($p = 0.049$; $\rho = 0.168$);
- *„способности“* ($p = 0.004$; $\rho = 0.242$);
- *„вештине“* ($p = 0.027$; $\rho = 0.189$);
- *„радно искуство“* ($p = 0.024$; $\rho = 0.192$);
- *„присуство радионицама“* ($p = 0.000$; $\rho = -0.404$);
- *„повећање ефикасности“* ($p = 0.007$; $\rho = 0.227$),

и реч је о статистичким значајном односу који је позитиван, изузев оног са променљивом *„присуство радионицама“*, чији су одступања већ представљена примерима у општинама у Косовском округу и Косовскомитровачком округу.

X_5 *„Ниво знања“* младих директно је повезан са њиховим *„плановима за бављење органском пољопривредном производњом у будућности“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.511$). Позитивна јака веза између ових варијабли тумачи се тако што у 91.3% случајева млади, а који су своје знање о органској пољопривредној производњи оценили као „прилично добро“, тврде да ће наставити да се баве органском пољопривредном производњом на својим газдинствима. Више од половине младих (60%) који су познавање основних појмова у органској пољопривредној производњи означили као „одлично“, навело је и да планира проширење пласмана производа изван територије Косова и Метохије. Једногласно, мишљења младих компатибилна су по овом ставу, тако да се не појављују одступања, ни по основу општине у којој они живе, ни по основу њиховог степена образовања. Овим је тестирана хипотеза и доказана.

$X_{5/1}$ Пирсонов коефицијент корелације ($\rho = 0.371$) потврђује да постоји високо статистички значајан однос између варијабли *„ниво знања о органској производњи“* и *„степен образовања“* младих ($p = 0.006$). Уједначено, по 39.2% младих са завршеним основним академским студијама или мастер академским студијама своје знање о органској пољопривредној производњи оценило је као „врло добро“, док је 23.6% младих са завршеном средњом школом своје знање о органским производима оценило као „добро“. Изузетак јесте 25% младих средњег образовања, конкретно из општине Обилић, који су своје знање, имајући у виду ангажовање у пословима на пољопривредном газдинству, оценило као „одлично“. Свега један испитаник мушког пола са завршеним мастер студијама своје знање о органској производњи оценио је као „недовољно“ (0.7%), наводећи да се никада није бавио, ни традиционалном – конвенционалном пољопривредом, нити је упознат са новим савременим праксама које се јављају у овом сектору.

$X_{5/2}$ Утврђен је високо статистички значајан однос између следећих варијабли:

- *„виноградарство“* и *„знање“* ($p = 0.024$; $\rho = 0.192$);
- *„ратарство“* и *„способности“* ($p = 0.011$; $\rho = 0.123$);
- *„воћарство“* са:
  - *„вештинама рада“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.211$),
  - *„радним искуством“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.197$);
- *„сточарство“* и *„радно искуство“* ($p = 0.006$; $\rho = 0.223$);
- *„повртарство“* није у статистички значајном односу ни са једним од аспеката људског капитала.

Хипотеза да вредновање различитих аспеката људског капитала зависи од делатности којима се млади баве на својим газдинствима је на овај начин и доказана. Од посматраних делатности једино је воћарство, према мишљењу младих испитаника, условљено двоструким аспектима људског капитала, што није случај и са повртарством.

$X_{5/3}$ *„Степен образовања“* младих је у статистички значајном односу са *„спремношћу младих за унапређењем вештина“* ($p = 0.000$; $\rho = 0.153$) и *„спремношћу за похађањем едукација“* ($p = 0.026$; $\rho = 0.039$). Од укупном броја испитаника, а у збирном прегледу кростабулација, 53% младих високог образовања спремно је да унапређује вештине и похађа едукације у органској пољопривредној производњи, у односу на збирни преглед испитаника средњег образовања, који су суздржанији по овом питању. Страх и несигурност јављају се код испитаника вишег образовања у општинама Липљан, Косовска Каменица, Вучитрн и Звечан, тврдећи да недостатак финансијске и моралне подршке јесте окидач мале заинтересованости за похађањем едукација и усавршавањем знања.

Спремни да ентузијастично доносе свеже идеје, млади пољопривредници на Косову и Метохији, сходно представљеним резултатима, полако, али сигурно развијају предузетнички дух и техничку стручност који су од изузетне важности приликом управљања пољопривредним газдинствима. Током теренског истраживања, један од младих пољопривредника изнео је веома занимљиву констатацију рекавши да *„успешна органска пољопривредна производња на Косову и Метохији зависи од способности да се интегришу сви елементи производње, чиме ће бити створени услови за континуирано усавршавање и подизање компетенција младих на овим просторима“*.

Слично као и у претходном истраживању, и код младих је испитивано да ли постоји статистички значајна разлика између ставова представљених у Табели 4.10. у односу на пол испитаника, године старости, општину у којој живе, просечну висину примања, степен образовања и делатност којом се баве (ратарство, воћарство, повртарство, виноградарство или сточарство), а за испитивање статистички значајних разлика коришћен је $\chi^2 -$ тест. Анализом средњих вредности посматраних ставова увиђа се да млади највише вреднују став да *„пратећи глобалне трендове, спреман/на сам да у органској пољопривредној производњи примењујем савремену технологију, водећи рачуна о животној средини“* ($Mean = 3.71 \pm SD = .945$), при чему је 62.3% испитаника „у потпуности сагласно“ са овом тврдњом, док се 2.2% младих „уопште не слаже“ са наведеним. Код става *„спреман/на сам да мотивишем чланове газдинства да се укључе у процес органске пољопривредне производње“* уочена је најмања средња

вредност ($Mean = 3.62 \pm SD = .937$), те је више од половине младих „у потпуности сагласно“ са поменутом тврдњом (58%), а 2.9% њих се „уопште не слаже“.

Табела 4.10. Ставови младих о стицању знања и овладавању вештинама у органској пољопривредној производњи

Став	Min	Max	Mean	SD
Спреман/на сам да мотивишем чланове газдинства да се укључе у процес органске пољопривредне производње.	1	5	3.62	.937
Спреман/на сам да стичем нова знања, али и да унапређујем постојећа из области органске пољопривредне производње.	1	5	3.74	.907
Спреман/на сам да унапређујем вештине у органској пољопривредној производњи.	1	5	3.69	.927
Спреман/на сам да похађам различите едукације како бих се упознао/ла са начелима органске пољоприврене производње.	1	5	3.67	.914
Спреман/на сам да похађам различите едукације како бих се упознао/ла са процесом сертификације у органској пољопривредној производњи.	1	5	3.67	.914
Пратећи глобалне трендове, спреман/на сам да у органској пољопривредној производњи примењујем различите иновације.	1	5	3.70	.899
Пратећи глобалне трендове, спреманна сам да у органској пољопривредној производњи примењујем савремену технологију, водећи рачуна о животној средини.	1	5	3.71	.945

Извор: Истраживање аутора

1. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„спреман/на сам да мотивишем чланове газдинства да се укључе у процес органске пољопривредне производње“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 2.75,\ p = 0.601$), *„године старости“* ($\chi^2 = 27.43,\ p = 0.124$), *„општина“* ($\chi^2 = 103.8,\ p = 0.070$), *„примања“* ($\chi^2 = 19.70,\ p = 0.234$), *„образовање“* ($\chi^2 = 24.86\ p = 0.072$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 2.88,\ p = 0.578$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 37.01,\ p = 0.448$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 5.40\ p = 0.248$), *„виноградарство“* ($\chi^2 = 7.16,\ p = 0.127$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 5.18,\ p = 0.269$).

2. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„спреман/на сам да стичем нова знања, али и да унапређујем постојећа из области органске пољопривредне производње“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 1.87,\ p = 0.759$),

„примања“ ($\chi^2 = 106.26,\ p = 0.420$), *„образовање“* ($\chi^2 = 18.67,\ p = 0.286$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 4.80,\ p = 0.308$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 1.86,\ p = 0.761$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 1.52,\ p = 0.823$) и *„виноградарство“* ($\chi^2 = 4.23,\ p = 0.375$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„спреман/на сам да стичем нова знања, али и да унапређујем постојећа из области органске пољопривредне производње“* за: *„године старости“* ($\chi^2 = 36.83$, $p = 0.012$), *„општина“* ($\chi^2 = 130.4,\ p = 0.001$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 9.53,\ p = 0.049$).

3. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„спреман/на сам да унапређујем вештине у органској пољопривредној производњи“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 0.553,\ p = 0.968$), *„године старости“* ($\chi^2 = 30.33,\ p = 0.065$), *„примања“* ($\chi^2 = 123.24,\ p = 0.096$), *„образовање“* ($\chi^2 = 8.72,\ p = 0.924$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 4.42,\ p = 0.351$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 2.43,\ p = 0.657$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 3.07,\ p = 0.546$) и *„виноградарство“* ($\chi^2 = 8.90,\ p = 0.926$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„спреман/на сам да унапређујем вештине у органској пољопривредној производњи“* за: *„општина“* ($\chi^2 = 124.17,\ p = 0.003$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 11.75$, $p = 0.019$).

4. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„спреман/на сам да похађам различите едукације како бих се упознао/ла са начелима органске пољоприврене производње“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 2.17,\ p = 0.703$), *„општина“* ($\chi^2 = 94.92,\ p = 0.195$), *„примања“* ($\chi^2 = 106.36,\ p = 0.417$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 5.70,\ p = 0.222$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 1.44,\ p = 0.836$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 3.09\ , p = 0.541$), *„виноградарство“* ($\chi^2 = 4.74,\ p = 0.315$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 3.71,\ p = 0.438$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„спреман/на сам да похађам различите едукације како бих се упознао/ла са начелима органске пољоприврене производње“* за: *„године старости“* ($\chi^2 = 81.08,\ p = 0.002$) и *„образовање“* ($\chi^2 = 29.09,\ p = 0.023$).

5. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„спреман/на сам да похађам различите едукације како бих се упознао/ла са*

процесом сертификације у органској пољопривредној производњи“ за: *„пол“* ($\chi^2 = 1.15,\ p = 0.823$), *„општина“* ($\chi^2 = 92.55,\ p = 0.245070$), *„примања“* ($\chi^2 = 98.38,\ p = 0.637$), *„образовање“* ($\chi^2 = 15.50,\ p = 0.488$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 4.70,\ p = 0.318$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 1.44,\ p = 0.836$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 3.71,\ p = 0.248$), *„виноградарство“* ($\chi^2 = 1.74,\ p = 0.784$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 4.18,\ p = 0.382$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„спреман/на сам да похађам различите едукације како бих се упознао/ла са процесом сертификације у органској пољопривредној производњи“* за: *„године старости“* ($\chi^2 = 34.22,\ p = 0.025$).

6. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„пратећи глобалне трендове, спреман/на сам да у органској пољопривредној производњи примењујем различите иновације“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 2.34,\ p = 0.673$), *„године старости“* ($\chi^2 = 22.79,\ p = 0.299$), *„примања“* ($\chi^2 = 104.25,\ p = 0.475$), *„образовање“* ($\chi^2 = 20.72,\ p = 0.190$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 2.57,\ p = 0.632$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 2.07,\ p = 0.722$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 4.63,\ p = 0.327$) и *„виноградарство“* ($\chi^2 = 2.14,\ p = 0.709$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„пратећи глобалне трендове, спреман/на сам да у органској пољопривредној производњи примењујем различите иновације“* за: *„општина“* ($\chi^2 = 112.06,\ p = 0.022$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 11.87,\ p = 0.018$).

7. На основу добијених резултата може се закључити да нема значајне разлике у односу на *„пратећи глобалне трендове, спремана сам да у органској пољопривредној производњи примењујем савремену технологију, водећи рачуна о животној средини“* за: *„пол“* ($\chi^2 = 2.10,\ p = 0.716$), *„примања“* ($\chi^2 = 102.29,\ p = 0.529$), *„образовање“* ($\chi^2 = 20.56,\ p = 0.196$), *„ратарство“* ($\chi^2 = 4.55,\ p = 0.336$), *„воћарство“* ($\chi^2 = 3.16,\ p = 0.530$), *„повртарство“* ($\chi^2 = 4.95,\ p = 0.292$), *„виноградарство“* ($\chi^2 = 6.13,\ p = 0.177$) и *„сточарство“* ($\chi^2 = 9.26,\ p = 0.055$).

На основу добијених резултата може се закључити да постоји значајна разлика у односу на *„пратећи глобалне трендове, спремана сам да у органској пољопривредној производњи примењујем савремену технологију, водећи рачуна о животној средини“* за: *„године старости“* ($\chi^2 = 38.85,\ p = 0.007$) и *„општина“* ($\chi^2 = 115.83,\ p = 0.012$).

Одговор на истраживачко питање 7:

На основу спроведеног истраживања и анализе добијених резултата утврђује се да људски капитал има важну функцију у развоју органске пољопривредне производње на Косову и Метохији, пружајући основу за одржив раст и побољшање квалитета живота у свим окрузима ове територије. Иако су земљиште и опрема неопходни елементи пољопривредне производње, људски капитал, који обухвата знања, вештине и способности пољопривредника, чини срж успешног и економичног газдинства. На Косову и Метохији, где су изазови у пољопривреди вишеструки и укључују ограничене ресурсе и тржишне баријере, значај људског капитала постаје још израженији. Пољопривредници у овом региону често се ослањају на традиционална знања преношена кроз генерације. Међутим, све већа потреба за ефикасном и одрживом производњом захтева нова знања и осавремењене технике. Образовање и стручна обука постају одлучујући за прилагођавање новим пољопривредним методама које могу побољшати продуктивност и смањити утицај на животну средину. Поред формалног образовања, неформалне обуке и радионице јесу битне у преносу специјализованих знања која су директно примењива на терену.

Показујући завидан ниво знања о органској пољопривредној производњи и органским производима, испитаници, како они свих година старости, тако и они млађи од 30 година, потврђују да људски капитал јача друштвене заједнице и доприноси стабилности руралних средина. Образовани и вешти пољопривредници могу деловати као лидери на својим газдинствима, промовишући најбоље праксе и подстичући друге да се укључе у процесе континуираног учења и развоја. Ово може довести до колективног напретка, где заједница као целина постаје успешнија и отпорнија на економске и еколошке изазове. Истовремено, значај људског капитала за пољопривреднике на Косову и Метохији одражава се и у способностима за повећањем економске вредности њиховог рада. Пољопривредници са вишим нивоом знања имају веће шансе да производе квалитетније и тржишно конкурентније производе, те могу и боље преговарати о условима продаје и осигурати бољи приход за своје газдинство. За крај, цитираћемо Нелсона Манделу, револуционара и филантропа: *„Образовање је најмоћније оружје које можете искористити да промените свет“*.

ЗАКЉУЧАК

Органска пољопривредна производња има светлу будућност на Косову и Метохији, при чему би у одређеној мери могла да унапреди егзистенцију и услове живота у срединама са већинским српским становништвом, захваљујући природним предиспозицијама, али и вредним пољопривредницима. На основу спроведеног истраживања јасно се увиђа да је органска пољопривредна производња на Косову и Метохији још увек у почетној фази развоја, а пољопривредници који планирају да крену у процес конверзије ка производњи еколошки здраве хране суочавају се са несамерљивим изазовима и препрекама. Почевши од проблема изазваних временским (не)приликама и штеточинама, високих трошкова улагања, неразумевања значаја органске производње, преко изазова проналажења поузданих органских купаца, па све до нестабилних органских тржишта и недостатка маркетиншких мрежа, нижу се баријере које успоравају обављање привредних активности на Косову и Метохији. Упркос компликованом деценијском животу Срба на овим просторима, већина испитаника која је учествовала, како у прелиминарном, тако и у истраживању спроведеном за потребе писања докторске дисертације, сагласна је да је за развој органске пољопривредне производње неопходно активније учешће локалних органа власти и међународног сектора, чиме би се првенствено подстакли млади пољопривредници да покрену сопствене послове који ће им обезбедити сигуран извор прихода на газдинствима. Већом локалном и међународном подршком органски производи са Косова и Метохије постаће привлачнији купцима, што ће имати позитиван утицај и на развој привреде и, што је можда још важније, на заштиту животне средине. Међутим, да би органска пољопривредна производња на Косову и Метохији у потпуности заживела, приоритети се морају оријентисати на ревитализацију руралних подручја и задржавање младих на селу, што би довело до бољих услова живота и повећања запослености улагањем у производњу и прераду органских производа. Иако су пољопривредници свесни значаја органске пољопривредне производње, потребно је много времена и ентузијазма како би она добила своје верне неговатеље и потрошаче, а чувени Цицерон је рекао *„ако следимо природу као вођу, никада нећемо залутати“*.

Ради економског оснаживања на Косову и Метохији, проистицање послова као што су биобаштенски тип производње поврћа у башти, њиви и заштићеном подручју, органско баштенско воћарство и гајење зачинског биља и цвећа, може бити основа оснивања малих, средњих и социјалних предузећа. На овај начин, дошло би до

подстицања, како жена, тако и свих чланова газдинстава, да обављањем различитих послова доприносе, првенствено одрживости и профитабилности сопственог газдинства, а онда и одрживости и профитабилности шире друштвене заједнице. Када је реч о женама које су учествовале у истраживању, а од којих се свакако значајан проценат налази у фази конверзије ка органској пољопривредној производњи, важно је рећи да оне не би смеле једна другу да посматрају као конкуренцију, већ као сараднице са заједничким циљевима. Представљањем предузећа *Liostep*, као изузетног примера добре праксе на овим просторима, утврђује се да потенцијали оснивања предузећа у органском сектору постоје, упркос бирократским стандардима које прописују Република Србија и Привремени приштински органи. Уз свеже идеје, велике амбиције и поштовањем природних потенцијала, пољопривредна газдинства удруживањем могу створити комплексан привредни систем који би повезивао сектор малих, средњих и социјалних предузећа у органској пољопривредној производњи. И поред непобитне чињенице да узгојем биолошки здраве хране настају високи трошкови, што је и представљено на примерима узгоја парадајза, пшенице, кукуруза и јабуке на косовско-метохијским газдинствима, премијске цене омогућавају произвођачима да остваре бољу економску одрживост и профитабилност, компензујући тиме вишу цену производње и додатне напоре уложене у одржавање органских стандарда. У свему овоме, људски капитал, односно правовремене пословне одлуке пољопривредних произвођача имају пресудну улогу у развоју органске пољопривредне производње. Док је одређена група испитаника показала спремност и оптимизам за усвајањем нових техника и приступа у пољопривреди, дотле друга група испитаника, а која је укључивала пољопривреднике свих старосних доби, као и млађе пољопривреднике, истиче да им је потребна подршка у виду доступних ресурса и едукативних програма у овој области.

На основу наведеног, а у циљу унапређења органске пољопривредне производње на косовско-метохијским газдинствима, препоруке аутора се, сходно резултатима спроведених истраживања, заснивају на следећем:

- потребно је извршити мапирање засада (регистрованих и нерегистрованих) како би се помогло индивидуалним произвођачима јужно од Ибра;
- потребно је формирати удружење органских произвођача на територији Косова и Метохије у циљу размене искустава;

- потребно је организовати семинаре и додатне едукације о значају органске пољопривредне производње;
- потребно је основати ХУБ инфорамциони центар за развој органске пољопривредне производње, у коме би могла да се ангажује млађа популација, а старија би имала улогу ментора;
- индивидуални произвођачи могли би се повезати са малим радњама ради размене производа;
- неопходно је поспешити сарадњу између пољопривредних газдинстава и задруга;
- неопходно је поспешити сарадњу између пољопривредних газдинстава и малих, средњих и социјалних предузећа;
- потребно је инсистирати на већој помоћи локалне, државне и међународне власти;
- потребно је обезбедити већу финансијску подршку у виду субвенција;
- потребно је издвојити велике напоре на газдинствима како би се постигла премијска цена органских производа;
- потребно је организовати додатне радионице на којима би пољопривредни произвођачи стекли знања о томе како да доносе рационалне одлуке у органској пољопривредној производњи;
- потребно је успоставити стабилно тржиште органских производа кроз заједничку сарадњу произвођача са Косова и Метохије;
- потребно је основати центар за развој органске производње у коме ће бити организоване менторске радионице у којима би предавања била одржана од стране успешних жена предузетница;
- потребно је основати удружење жена предузетница са Косова и Метохије;
- потребно је основати удружење жена које се баве органском производњом;
- потребно је основати центар за развој предузетништва;
- треба пружити већу подршку младима у сектору пољопривреде, и, конкретно, у органској производњи;
- треба организовати радионице у којима би млади могли да се упознају са значењем концепта, како конвенционалне пољопривредне производње, тако и органске пољопривредне производње.

Допринос резултата истраживања докторске дисертације полази, пре свега, од анализе веома комплексне проблематике, која до сада на овим просторима није детаљно проучавана и испитивана. Иако постоји одређени број радова који се бави истраживањима на тему пољопривреде, органске пољопривредне производње, кластера и задруга на Косову и Метохији, датој теми се, нарочито након ратних дешавања 1999. године, и даље, у одређеној мери, на посвећује довољна пажња. Овом докторском дисертацијом ближе су приказани проблеми пољопривредника, њихове жеље и потребе за бољим условима живота и привређивања, такође, приказани су и проблеми малих, средњих и социјалних предузећа, проблеми жена на тржишту рада, проблеми пољопривредника у домену знања које поседују и вештина којима овладавају, али су и дати предлози који се могу искористити како би се поменути проблеми елиминисали.

Када је реч о смерницама за будућа истраживања, она ће бити дефинисана у правцу:

- даљих истраживања о пословању пољопривредника на Косову и Метохији;
- спровођења истраживања којим би била представљена компаративна анализа пословања пољопривредника у општинама на северу Косова и Метохије, као и у општинама јужно од Ибра;
- спровођења истраживања о привредним активностима малих, средњих и социјалних предузећа која се баве, како класичном производњом, тако и органском пољопривредном производњом;
- анализе законских прописа и процедура регистрације пољопривредних газдинстава и малих, средњих и социјалних предузећа у системе Републике Србије и Привремених приштинских органа;
- спровођења комплекснијих истраживања о значају људског капитала у органској пољопривредној производњи;
- спровођења истраживања о улози и значају младих у пољопривреди и органској пољопривредној производњи.

Пут писања докторске дисертације био је дуг, непредвидив, тежак, али и веома инспиративан, знатижељан, неизвестан. А, можда и највише, емотивно испуњен, патриотски настројен и ОДЛУЧАН. Нема великог успеха без тешког рада, а ни велике среће без велике посвећености и истрајности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aart, K. (2019). *The World Bank Human Capital Index: A Guide*. Oxford: Published by Oxford University Press on behalf of the World Bank. (available at: https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34343).
2. Aertsens, J., Mondelaers, K., Verbeke, W., Buysse, J., & Van Huylenbroeck, G. (2011). The influence of subjective and objective knowledge on attitude, motivations and consumption of organic food. *British Food Journal*, 113(11), p. 1353–1378.
3. Akimbekova, S., U. (2010). *Problems of Increasing Rural Employment: Theory, Methodology and Practice (On Materials of the Republic Kazakhstan), (Degree of the Economic Sciences Doctor).* Kazakhstan, Almaty: Al-Farabi Kazakh National University Farabi, (Almaty).
4. Albeverio, S., & Mastrogiacomo, E. (2022). Large Deviation Principle for Spatial Economic Growth Model on Networks. *Journal of Mathematical Economics*, 103(c), p. 102784.
5. Alieksieieva, O. (2020). Significance of cooperation for the development of organic agriculture. *Green, Blue & Digital Economy Journal*, 1(2), p. 27-32.
6. Alotaibi, A., & Nadeem, F. (2021). A Review of Applications of Linear Programming to Optimize Agricultural Solutions. *International Journal of Information Engineering and Electronic Business (IJIEEB)*, 13(2), p. 11-21.
7. Al-Qaynaei, E. (2020). Accounting for the agricultural sector between international accounting standards and the accounting system financial. *Journal of Research and Commercial Studies*, 4(2), p. 147-172.
8. Andersen, B., & Fagerhaug, T. (2002). *Performance Measurement Explained: Implementing Your State-of-the-Art System.* Milwaukee, Wisconsin: ASQ Quality Press.
9. Anderson, M. (1994). *Economics of Organic and Low-input Farming in the United States of America.* In: Lapmkin N., Padel S. (ed.) (1994). The Economics of Organic Farming – an International Perspective, CABI, p. 161-185.
10. Appleton, S., & Teal, F. (2002). Human Capital and Economic Development. *African Development Bank*. p. 1-29.
11. Asare, R., Mavis, A., Wilhelmina, Q., & Kwasi, A. (2015). Characteristics of Micro, Small and Medium Enterprises in Ghana: Gender and Implications for Economic

Growth. *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development*, 7, p. 26–35.

12. Atteridge, A., Savvidou, G., & Meintrup, L. (2019). Aid Atlas. Stockholm Environment Institute (SEI). (available at: https://aid-atlas.org/).
13. Ayyagari, M., Thorsten B., & Asli, D. (2007). Small and Medium Enterprises across the globe. *Small Business Economics*, 29, p. 415–34.
14. Baccar, M., Bouaziz, A., Dugue, P., Gafsi, M., & Le Gal, P. (2019). The determining factors of farm sustainability in a context of growing agricultural intensification. *Agroecology and sustainable food systems*, 43(4), p. 386-408.
15. Bajagić, M., Stošić, N., Rašković, V., Cvijanović, V., & Đukić, V. (2022). *Potential of organic production from the perspective of youth in Serbia*. Economics of Agriculture, 69(2), p. 411-424.
16. Bajramović, S., Bogdanov, N., Butković, J., Dimitrievski, D., Erjavec, E., Gjeci, G., Gjokaj, E., Hoxha, B., Janeska, Stomenkovska, I., Konjević, D., Kotevska, A., Martinović, A., Miftari, I., Nacka, M., Ognjenović, D., Rednak, M., Tuna, E., Volk, T., & Zhillma, E. (2016). *Analysis of the agricultural and rural development policies of the Western Balkan countries*, Luxembourg, Publication Office of the European Union.
17. Balkanska grupa za istraživanje politika, (2016). Javna preduzeća na severu Kosova: Zaglavljena u statusu kvo (dostupno na: https:///wp-content/uploads/2016/12/Public-Companies-in-North-Kosovo_stuck_in_status_quo_srb.pdf – pristupljeno 25. avgust 2023).
18. Barberis, C. (1974). Porijeklo, definicije i rasprostranjenost poljoprivrede s djelomičnim vremenom. *Sociologija i prostor*, 46, str. 39-50.
19. Barbič, A. (2014). Ruralna sociologija v spoznavanju in spodbujanju razvoja kmetijstva in podeželja v Sloveniji. *Acta Agriculturae Slovenica*, 103(2), str. 331–348.
20. Barbosa N. (2020). Portuguese farming firms' growth: do human capital and managerial capabilities matter?. *New Medit*, 19(1), p. 101-116.
21. Baron, A. (2011). Measuring human capital. *Strategic HR Review*, 10(2), p. 30-35.
22. Batista de Barros, H., Leite de Castro, P. H., & Menezes-Filho, G. (2022). The human capital effect on productivity and agricultural frontier expansion in Brazil. TD NEREUS 6-2022, Núcleo de Economia Regional e Urbana da Universidade de São Paulo (NEREUS).
23. Batković, D. (2017). The case of Kosovo: separation vs. Integration legacy, identity, nationalism. *Studia środkowoeuropejskie i bałkanistyczne*, p. 105-123.

24. Beauchesne. A., Bryant, C. (1999). Agricultureand innovation in the urban fringe: the case of organic farming in Quebec, Canada. *Tijdschriftvoor Economische en Sociale Geografie*, 90(3),320-328.
25. Becker, B., E., & Huselid, M., A. (2006). Strategic human resource management: Where do we go from here?. *Journal of Management*, 32, p. 898–925.
26. Becker, G. (1992). Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. *Journal of Political Economy*, 70 (2), p. 9–44.
27. Behrens, P., Kiefte-De Jong, J., C., Bosker, T., Rodrigues, J., F., D., De Koning, A., & Tukker, A. (2017). *Evaluating the environmental impacts of dietary recommendations.* In: Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 114, p. 13412–13417.
28. Beilock, R. (2005). Rethinking agriculture and rural development in Kosovo. *Eastern Europe Journal of Economics*, 2, p. 221-248.
29. Beraha, I. (2011). *Mala i srednja preduzeća kao faktor ekonomskog razvoja i smanjenja nezaposlenosti u Srbiji.* Strani pravni život, Institut za uporedno pravo, Beograd.
30. Bhattarai, M., & Hammig, M. (2004). Governance, economic policy, and the environmental Kuznets curve for natural tropical forests. *Environment and Development Economics*, 9(03), p. 367-382.
31. Biggiero, L. (2016). Networks Analysis for Economics and Management Studies. *Relational Methodologies and Epistemology in Economics and Management*, p. 1–60.
32. Bigne´, J. E. (1997). El consumidor verde: bases de un modelo de comportamiento. *Esic Market, abriljunio*, p. 29–43
33. Bijman, J., Iliopoulos, C., Poppe, K., Gijselinckx, C., Hagedorn K., Hanisch, M., Hendrikse G., Huhl, R., Ollila, P., Pyykkonen, P., & Van der Sangen, G. (2012). *Support for farmers' cooperatives, final report*. Wageningen UR, Wageningen, the Netherlands.
34. Blagojević, M. (2004). *Položaj žena u zemljama na Balkanu: komparativni pregled.* Banja Luka, Sarajevo: Gender Centar RS, Gender Centar FBiH.
35. Bliss, K., Padel, S., & Cullen, B. (2019). Exchanging knowledge to improve organic arable farming: an evaluation of knowledge exchange tools with farmer groups across Europe. *Organic Agriculture*, 9, p. 383–398.
36. Bogdanović, M. (1963). Neke karakteristike sadašnje agrarne strukture Kosova i Metohije. *Časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 2, str. 40-48.

37. Bojičić, R., & Tripković, A. (2022). State of organic production in Kosovo and Metohija – great perspective or idea without the future. *Economics of Agriculture*, 69(2), p. 549–566.
38. Bojičić, R., & Tripković, A. (2023). Do women in Kosovo and Metohija have and the capacity for independence in the future of business?. *Baština*, 30(66), p. 113-127.
39. Bojičić, R., & Tripković, A. (2023). Uticaj organske proizvodnje na poslovanje poljoprivrednih gazdinstava. *Ecologica*, 30(111), str. 375-382.
40. Borić, L. (2019). Mladen Tomorad, Slavne žene stare povijesti: „Životi žena u društvima staroga svijeta". *Pro tempore, Časopis studenata povijesti.*
41. Borzaga, C. & Defourny, J. (2001). The *Emergence of Social Enterprise*. London and New York: Routledge.
42. Bošković, D. (2016). Kontrola i sertifikacija organske poljoprivredne proizvodnje. *Ekonomija, teorija i praksa*, 9(2), str. 87-117.
43. Bretos, I., & Marcuello, C. (2017). Revisiting globalization challenges and opportunities in the development of cooperatives: Revisiting globalization challenges and opportunities for cooperatives. *Annals of Public and Cooperative Economics*, p. 47–73.
44. Briz, T., & Ward, R. W. (2009). Consumer awareness of organic products in Spain: an application of multinominal logit models. *Food Policy*, 34(3), p. 295–304
45. Cacek, T., & Langner L. (1986). The economic implications of organic farming. *American Journal of Alternative Agriculture*, 1(1), p. 25-29.
46. Caris-Veyrat, C., Amiot, M., J., Tyssandier, V., Grasselly, D., Buret, M., Mikoljozak, M., Guilland, J., C., Bouteloup-Demange, C., & Borel, P. (2004). Influence of organic versus conventional agricultural practice on the antioxidant microconstituent content of tomatoes and derived purees; consequences on antioxidant plasma status in humans. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 52(6), p. 503-509.
47. Carlson, A., & Jaenicke, E. (2016). *Changes in Retail Organic Price Premiums from 2004 to 2010*. United States Department of Agriculture: Washington, DC, USA, 38.
48. Carranza, E., Dhakal, C., & Love, I. (2018). *Female entrepreneurs: how and why are they different?*. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
49. Carter, N., M., Gartner, B., W., Shaver, G., K., & Gatewood, J., E. (2003). The Career Reasons of Nascent Entrepreneurs. *Journal of Business Venturing*, 18, p. 13–39.

50. Cavigelli, M., A., Beth, L., H., James, C., H., John, R., T., Anne, E. C., & Yao-Chi, L. (2009). Long-term economic performance of organic and conventional field crops in the mid-Atlantic region. *Renewable Agriculture and Food Systems,* 24, p. 102–119.
51. Cecchini, M., Bedini, R., Mosetti, D., Marino, S., & Stasi, S. (2018). Safety knowledge and changing behavior in agricultural workers: an assessment model applied in central Italy. *Saf Health Work.* 9, p. 164–171.
52. Ćejvanović, F., Cvijanović, D., Grgić, Z., Hodžić, K., & Subić, J. (2010). *Teorija troškova i kalkulacija u poljoprivredi*. Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
53. Ceni-Bardiqi, O. (2017). *Ekonomski odnosi između Srbije i Kosova*. Forum za etničke odnose, Beograd, str. 29-53.
54. Ceranić, S., & Paunović, T. (2010). *Organska proizvodnja u MSP – šanse i izazovi za razvoj poljoprivrede Srbije.* Prvi naučni simpozijum agronoma sa međunarodnim učešćem AGROSYM, Jahorina, str. 221-226.
55. Charmet, G. (2011). Wheat domestication: lessons for the future. *Comptes rendus biologies*, 334(3), p. 212-220.
56. Chiswell, H. (2016). From Generation to Generation: Changing Dimensions of Intergenerational Farm Transfer. *Sociologia Rurais,* 58, p. 104–125.
57. Chmieliński, P., Dudek, M., Karwat-Woźniak, B., & Wrzochalska, A. (2011). *The conditions of the development of human capital in agriculture and in rural areas.* Institute of agricultural and food economics national research institute. Warsaw.
58. Choi, S., Galeotti, A., & Goyal, S. (2017). Trading in networks: theory and experiments. *Journal of the European Economic Association*, 15, p. 784–817.
59. Christoplos, I., Sandison, P. & Chipeta, S. (2012). *Guide to Evaluating Rural Extension.* Lindau, Switzerland: Global Forum for Rural Advisory Services.
60. Čikić, J., & Petrović, Ž. (2016). *Organska proizvodnja i poljoprivredna gazdinstva Srbije – ruralnosociološka analiza (monografija)*. Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
61. Committee on World Food Security, (2016). *Making a Difference in Food Security and Nutrition.* Rome, Italy, 17-21 October 2016. (available at: https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/ee462b0a-ffa3-4b01-90d9-b70d86149d5d/content – accessed May 12, 2024).
62. Cuberes, D. & Teignier, M. (2015). *How Costly Are Labor Gender Gaps? Estimates for the Balkans and Turkey.* Policy Research Working Paper 7319, Washington, D.C., World Bank Group.

63. Curić, J., & Ceranić, S. (2011). Lanac vrednosti organske hrane u Srbiji. *Zbornik radova Instituta PKB Agroekonomik*, 17(3-4), str. 185-191.
64. Cvejić, S., Babović, M., & Vuković, O. (2008). *Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji*. Beograd: UNDP.
65. Cvetanović, S., & Despotović. D. (2014). Znanje kao komponenta ljudskog kapitala u modelima ekonomskog rasta. *Škola biznisa*, str. 1-17.
66. Dabbert, S., Häring A.M., & Zanoli, R. (2003). *Organic farming – policies and prospects*, Zed Books, London.
67. Dae-Bong, K. (2009). *Human Capital and it's measurement.* 3-rd OECD World Forum on „Statistics, Knowledge and Policy", Busan, Korea.
68. Dasgupta, P. (2012). New Frontiers of Cooperation in the Economy. *Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 1(1), p. 7-20.
69. Dash, D. (2018). A Review on Organic Farming as a Potential Sector of Agripreneurship Development among the Tribal Youth of India. *International Journal of Agriculture, Environment and Biotechnology*, 11(5), p. 761-767.
70. Davis, K., Gammelgaard, J., Preissing, J., Gilbert, J., & Ngwenya, H. (2021). *Investing in farmers agriculture human capital investment strategies.* FAO and IFPRI. 978-92-5-135096-6.
71. Dees, J., G. (2001). Dees, J. G. [1998]. *The Meaning of „Social Entrepreneurship". Working paper*. Stanford University – Graduate School of Business, Stanford, California.
72. Defourny, J., & Nyssens, M. (2010). Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences. *Journal of Social Entrepreneurship*, 1, p. 32–53.
73. DeNisi, A., S., & Pritchard, R., D. (2006). Performance appraisal, performance management and improving individual performance: a motivational framework. *Management and Organization Review*, 2(2), p. 253-277.
74. Devadas, U., M. (2015). Comprehensive Literature Review on Human Capital Investments Theory: What's in it?. *Kelaniya Journal of Human Resource Management*, 10 (1-2), p. 20–44.
75. Di Bartolo, A. (1999). *Modern Human Capital Analysis: Estimation of US, Canada and Italy Earning Functions.* Working Paper No. 212, Dipartimento di Statistica, Universitàdeglistudi di Milano-Bicocca.

76. Đoković, G., Vuković, A., & Rončević, D. (2013). Zastupljenost organskih prehrambenih proizvoda u svetskim trgovinskim tokovima. *Ecologica*, 20(72), str. 719-724.
77. Domanović, V. (2013). Efikasnost sistema merenja performansi u uslovima savremenog poslovnog okruženja. *Ekonomski horizonti*, 15(1), str. 31-44.
78. Draft, S., & Dassama, M. (2017). Obstacles to fair value measurement in biological asset accounting. *An-Najah University Journal of Research (Human Sciences)*, 31, p. 65-71.
79. Dragutinović, D., Filipović, M., & Cvetković, S. (2014). *Teorija privrednog rasta i razvoja*. Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Beograd.
80. Durham, T., C., & Tamás, M. (2021). Comparative Economics of Conventional, Organic, and Alternative Agricultural Production Systems. *Economies*, 9(64), p. 1-22.
81. Đuričin, N., D., & Lončar, M., D. (2010). *Menadžment pomoću projekata*. Ekonomski fakultet, Beograd.
82. Dželetović, M., Mašić, B., Nikolić, D., & Nešić, S. (2016). Menadžment znanja i konkurentnost organizacije. *Poslovna ekonomija*, 10(2), str. 118-139.
83. Engel, J., Nardo, M., & Rancan, M. (2021). Network Analysis for Economics and Finance: An Application to Firm Ownership. *Journal of the European Economic Association*, 12(3), p. 331–355.
84. Eskesen, A., Agrawal, R., & Desai, N. (2013). *Small and medium enterprises in agriculture value chan*. Opportunities and Recommendations – Research report.
85. European Commision, (2023). (available at: https://agriculture.ec.europa.eu/system/files/2023-11/analytical-brief-3-feo-brief_en.pdf – accessed August 12, 2023).
86. Eurostat, (2020). *Enlargement countries – labour market statistics*. Statistics Explained. (available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Enlargement_countries_-_labour_market_statistics – accessed August 12, 2023).
87. Felix, M., & Judith, M. (2010). A farm resource allocation problem: case study of small scale commercial farmers in Zimbabwe. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 12(2), p. 315–20.
88. FiBL-IFOAM, (2023). *The World of Organic Agriculture*. (available at: https://www.fibl.org/en/shop-en/1254-organic-world-2023 – accessed May 15 2023).

89. Fischer, H., & Burton, R., J., F. (2014). Understanding Farm Succession as Socially Constructed Endogenous Cycles. *Sociologia Ruralis,* 54, p. 417–438.
90. Florida, R. (2019). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
91. Food and Agriculture Organization of the United Nations, (2007). *How to feed the world in 2050?*. (available at: templates/wsfs/How_to_Feed_the_World_in_2050.pdf – accessed May 15, 2023).
92. Food And Agriculture Organization of The United Nations, (2014). *The State of Food and Agriculture, Innovation in family farming.* (available at: https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/f6b32ac3-74c8-4c4b-ac6b-60a21d74202f/content – accessed September 28, 2023).
93. Fostikov, A. (2004). *Žena – između vrline i greha*. U: Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka (priređivači: Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović) Beograd: Clio, str. 323-366.
94. Friedrich Ebert, (2019). *Studija o mladima Kosova 2018/2019.* (dostupno na: 15290.pdf (fes.de) – pristupljeno 13. januar 2024).
95. Friis-Hansen, E. & Duveskog, D. (2012). The Empowerment Route to Well-being: An Analysis of Farmer Field Schools in East Africa. *World Development,* 40(2), p. 414-427.
96. Friis-Hansen, E. (2004). *Farmer empowerment: experiences, lessons learned and ways forward.* Copenhagen, Danida.
97. Fromm, M., Loos, H., Bayha, S., Carle, R., & Kammerer, D. (2013). Recovery and characterisation of coloured phenolic preparations from apple seeds. *Food Chemistry,* 136(3-4), p.1277-1287.
98. Fuller, M., M., Wagner, A., & Enquist, B., J. (2008). Using network analysis to characterize forest structure. *Natural Resource Modeling*, 21, p. 225–247.
99. Gai, P., Andrew, H., & Sujit, K. (2011). Complexity, Concentration and Contagion. *Journal of Monetary Economics*, 58(5), p. 453–470.
100. Gancone, A., Pubule, J., Rosa, M., & Blumberga, D. (2017). *Evaluation of agriculture eco-efficiency in Latvia.* In Proceedings of the International Scientific Conference—Environmental and Climate Technologies (Conect 2017), Riga, Latvia, 10–12 May 2017, p. 309–315.
101. Gao, W., Wu, H., Siddiqui, M., K., & Baig, A., Q. (2018). Study of biological networks using graph theory. *Saudi Journal of Biological Sciences*, 25(6), p. 1212–1219.

102. Garcia Lara, S., & Serna Saldivar, S. (2019). *Corn history and culture.* In: Serna Saldivar, S. (edt.) Corn: Chemistry and Technology, Elsevier, Amsterdam, the Netherlands, p. 1-18.

103. Gençer, H. (2019). Group dynamics and behaviour. *Universal Journal of Educational Research*, 7(1), p. 223–229.

104. Gil, J., M., & Soler, F. (2006). Knowledge and willingness to pay for organic food in Spain: evidence from experimental auctions. *Acta Agriculturae Scand Section C*, 3(3–4), p. 109–124.

105. Girdziute, L., Besuspariene, E., Nausediene, A., Novikova, A., Leppala, J., & Jakob, M. (2022). Youth's (Un)willingness to work in agriculture sector. *Frontiers in Public Health*, 10.

106. Global Entrepreneurship Monitor (GEM), (2022). *Women's entrepreneurship 2020/21 – Thriving Through Crisis. Published by the Global Entrepreneurship Research Association: London Business School*. (available at: file:///C:/Users/Dell/Downloads/gem-womens-report-2021-web-pdf- -v3-1639518458.pdf – accessed August 10, 2023).

107. Global Partnership for Financial Inclusion & International Finance Corporation, (2011). *Scaling up access to finance for agricultural Smes policy review and recommendations.* (available at: https://www.gpfi.org/sites/gpfi/files/documents/G20_Agrifinance_Report%20%28FINAL%20ONLINE%29.pdf – accessed June 6, 2023).

108. Gogić, P. (2014). *Teorija troškova sa kalkulacijama u proizvodnji i preradi poljoprivrednih proizvoda*. Poljoprivredni fakultet, Beograd.

109. Goldin, C. (2015). Human capital. *Handbook of Cliometrics.* p. 55-86.

110. Golijan, J., & Sečanski, M. (2021). The development of organic agriculture in Serbia and worldwide. *Serbian Journal of Agricultural Sciences Faculty of Agriculture*, p. 85-94.

111. Golijan, J., Veličković, M., Dimitrijević, B., & Marković, D. (2017). *Plant production by the concept of organic agriculture in the world and Serbia – history and current status*. Acta Agriculturae Serbica, 12(43), p. 67-88.

112. Golubović, N. (2008). Teorija kapitala i racionalni izbor. *Sociologija*, LI(2), str. 189-204.

113. Gomiero, T., Pimentel, D., & Paoletti, M., G. (2011). Environmental Impact of Different Agricultural Management Practices: Conventional Vs. Organic Agriculture. *Critical Reviews in Plant Sciences,* 30(1-2), p. 95-124.

114. Greer, G., Kaye-Blake, W., Zellman, E., & Parsonson-Ensor, C. (2008). Comparison of the financial performance of organic and conventional farms. *Journal of Organic Systems,* 3(2), p. 18-28.

115. Grubor, A., & Đokić, N. (2016). Organic food consumer profile in the Republic of Serbia. *British Food Journal,* 18(1), p. 164–182.

116. Gugić, J., Njavro, M., Andrić, V. (2009). Ekonomska efikasnost proizvodnje breskve i nektarine: Studija slučaja. *Pomologia Croatica,* 15(3-4), str. 115-128.

117. Gutman, I. (2006). Chemical Graph Theory-The Mathematical Connection. *Advances in Quantum Chemistry,* 51, p. 125–138.

118. Halberg, N. (2012). Assessment of the environmental sustainability of organic farming: Definitions, indicators and the major challenges. *Canadian Journal of Plant Science,* 92(6), 981-996.

119. Heeb, A. (2005). *Organic or mineral fertilization effects on tomato plant growth and fruit quality (doctoral thesis).* Faculty of Natural Resources and Agricultural Sciences. Swedish University of Agricultural Sciences, Uppsala.

120. Hodge, I. (1993). *Sustainability: putting principles into practice. An application to agricultural systems.* Paper presented to „Rural Economy and Society Study Group“, Royal Holloway College, December 1993

121. Hofmann, S., Curtiss, J., & McNally, R. (2016). A complex network perspective on clinical science. *Perspectives on Psychological Science,* 11(5), p. 597–605.

122. Horvat, B. (1989). *Kosovsko pitanje*. Nacionalna i sveučilišna biblioteka. Zagreb.

123. House, L., Lusk, J., Jaeger, S., Traill, W., B., Moore, M., Valli, C., Morrow, B., & Yee, W., M., S. (2004). Objective and subjective knowledge: Impacts on consumer demand for genetically modified foods in the United States and the European Union. *AgBioForum,* 7(3), p. 113-123.

124. Hristov, N., Jevtić, R., Lalošević, M., Franeta, F., Rajković, M., & Kalentić, M. (2012). *Vodič za organsku proizvodnju pšenice.* GIZ – Nemačka organizacija za internacionalnu saradnju.

125. Hussen, A. (2004). *Principles of Environmental Economics: an Integrated Economic and Ecological Approach.* Routledge.

126. Ignjatijević, S., Vapa Tankosić, J., Puvača, N., Carić, M., Rajković, A., Lekić, S., Tomašević, V., Vapa, B., & Prodanović, R. (2022). Influence of human capital on the performance of organic milk production. *Mljekarstvo,* 72(3), p. 140-150.

127. Ilić, M., Vujičić, M., & Mićić, V. (2006), Mala i srednja preduzeća prehrambene industrije i preduzetništvo u funkciji razvoja seoskih područja. *Ekonomski horizonti,* 8(1-2), str. 89-105.

128. Ilić, Z., Krivosej, Z., Amidžić, L., & Milančić, D. (1997). *Old populations and wild growing vegetable species at Kosovo and Metohija,* in: Jevtić, S., Lasić, B. (eds): Proceedings of the first Balkan symposium on vegetables and potatoes, Acta Hort, 462, ISHS, p. 439-444.

129. InTER, (2021). Analiza stanja privrede u srpskim sredinama na Kosovu. (dostupno na: http://www.lokalnirazvoj.org/upload/Publication/Documents/2023_03/Aaliza_stanja_privrede_u_srpskim_sredinama_na_Kosovu.pdf – pristupljeno 25. oktobar 2023).

130. Ivanović, M., Galonja, T., Janković, S., Radojković, B., Stanković, V., Paunović, D., & Zlatanović, S. (2021). Analiza uzorka organski proizvedenog meda i meda proizvedenog na konvencionalni način na području Zapadne Srbije. *Zaštita materijala,* (62)1, str. 22-33.

131. Jackson, M., O. (2014b). *The past and future of network analysis in economics.* In The Oxford Handbook on the economics of networks. Oxford: Oxford UP.

132. Jakšić, D., Vuković, B., & Mijić, K. (2011). Analiza finansijskog položaja poljoprivrednih preduzeća u Republici Srbiji. *Ekonomika poljoprivrede,* 58(1), str. 78-90.

133. Jakšić, P, & Belij, S. (1995). *Bibliografija o prirodi Kosova i Metohije.* Univerzitet u Prištini, Prirodno-matematički fakultet, Priština.

134. Jamil, C., M., & Mohamed, R. (2011). Performance Measurement System (PMS) in Small Medium Enterprises (SMEs): A Practical Modified Framework. *World Journal of Social Sciences,* 1, p. 200-212.

135. Janjić, D. (2017). *Normalizacija – unapređenje političkih i makroekonomskih uslova za poslovanje Srbije i Kosova*. Forum za etničke odnose, Beograd.

136. Janković, D., & Novakov, M. (2012). *Employment in Agriculture and Life in Rural Areas? Migration Preferences of Agricultural Students.* Thematic proceedings International scientific meeting „Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals' implementation within the Danube region –

the preservation of rural values". Institute of Agricultural Economics, Belgrade. 6-8. December, Tara.

137. Janković, M., Ivannikov, N., Jovanović, L., & Gajdobranski, A. (2020). Doprinos zelene ekonomije razvoju ekoturizma i organskoj proizvodnji. *Ecologica,* 27(98), str. 217-222.

138. Janković, M., Jović-Bogdanović, A., Ivannikov, N., & Kijački, D. (2023). Organska proizvodnja kao koncept očuvanja ekoloških specifičnosti ruralnih područja. *Ecologica*, 110(30), str. 224-330.

139. Jansen, K. (2000). Labour, livelihoods and the quality of life in organic agriculture in Europe. *Biological agriculture & horticulture,* 17(3), p. 247-278.

140. Jenaćković, D. (2019). *Socijalne determinante bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih iz Jugoistočne Srbije (doktorska disertacija).* Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš.

141. Jeong, E., & Jang, S. (2019). Price premiums for organic menus at restaurants: What is an acceptable level?. *International Journal of Hospitality Management,* 77, p. 117–127.

142. Jöhr, H. (2012). Where are the future farmers to grow our food?. *International Food for Agribusiness Management Review,* 15, p. 9–11.

143. Joolaie, R., Abedi Sarvestani, A., Taheri, F., Van Passel, S., & Azadi, H. (2017). Sustainable cropping pattern in North Iran: application of fuzzy goal programming. *Environment, Development and Sustainability,* 19(6), p. 2199–2216.

144. Josipović, S. (2018). Human Capital in Economic Growth Models of Rural Areas. *Economic Ideas and Practice,* p. 47-58.

145. Jovanović, Lj., Pavlović, M., Panković, D., Penezić, N., Radović, V., Pucarević, M., Dugalić, G., Bokan, N., & Petrović, M. (2014*). Proizvodnja i menadžment u organskoj proizvodnji (monografija)*. Univerzitet EDUCONS, Sremska Kamenica.

146. Jovetić, S., & Stanišić, N. (2009). Ulaganje u razvoj ljudskog kapitala kao osnovna determinanta savremenog privrednog razvoja: empirijska studija na primeru evropskih zemalja. *Ekonomske teme,* 47(1), str. 89-105.

147. Just organic – прва продавница органске хране у Републици Србији. (доступно на: https://just-organic.rs/ – приступљено 15. јануар 2024).

148. Kalentić, M., Stefanović, E., Simić, I., & Maerz, U. (2014). *Organska poljoprivreda u Srbiji*. Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje „Serbia Organica“, Beograd.

149. Kapoulas, N., Ilić, Z., & Đurovka, M. (2011). *The yield of tomato cultivars grown in organic*. At: Proceedings. 46th Croatian and 6th International Symposium on Agriculture. Opatija. Croatia, p. 537-540.

150. Katanić, M., Katanić, Z., & Katanić, J. (2022). Economic aspects of placing Kosovo-Metohija wine on the international market. *Norwegian Journal of development of the International Science*, 91(2022), p. 19-23.

151. Kelly, M., & Gráda, C., O. (2000). Market contagion: Evidence from the panics of 1854 and 1857. *American Economic Review*, 90(5), p. 1110–1124.

152. Khaleel, T., A., & Al-Shumam, A., A. (2020). A Study of Graph Theory Applications in IT Security. *Iraqi Journal of Science*, 61(10), p. 2705–2714.

153. Khan, S., Quadri, J., Khuroo, B., & Farhein, H. (2023). Rural youth in agriculture. (available at: https://www.fao.org/documents/card/fr/c/228a36e3-892f-4c0c-bb8d-95e426616182 – accessed January 17, 2024).

154. Kim, J., & Shin, M. (2022). What Drives Social Enterprises to Form Sustainable Values? The Effects of Normative Identity and Social Performance. *Sustainability*, 14.

155. Koncevaya, S., M., Knyazeva, O., P., & Babayeva, L., A. (2013). Assessment of the availability agriculture labour resources current state. *Bulletin of Izhevsk State Agricultural Academy*, 3(36), p. 70-74.

156. Konstantiuk, N. (2014). Human capital as the major financing in the welfare state. *Megatrend revija*, 11(1), p. 73-88.

157. Kostov, P., & Lingard, J. (2004). Subsistence agriculture in transition economies: Its roles and determinants. *Journal of Agricultural Economics*, 55, p. 565–579.

158. Kovačević, D. (2004). *Organska poljoprivreda – concept u funkciji zaštite životne sredine*. Zbornik radova naučnog instituta za ratarstvo i povrtarstvo. Sveska 40, Naučni institut za ratarstvo i povrtarstvo, Novi Sad, str. 353-371.

159. Krstec, T. (2012). *Pravo na obrazovanje žena*. Heinrich Böll Stiftung Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, str. 57-68.

160. Krystallis, A., Fotopoulos, C., Zotos, Y. (2006). Organic consumers' profile and their willingness to pay (WTP) for selected organic food products in Greece. *Journal of International Consumer Marketing*, 19 (1), p. 81–106.

161. Kumar, A., Yadav, R., Saikanth, D., R., K., Tripathi, G., & Sharma, A. (2023). The Impact of Social Media on Agricultural Youth: Empowering the Next Generation in India. *Asian Journal of Agricultural Extension, Economics & Sociology*, 41(10).

162. Kumar, S., & Ali, J. (2011). *Analyzing the factors affecting consumer awareness on organic foods in India.* Paper presented at the 21st annual IFAMA world forum and symposium on the road to 2050. Frankfurt, Germany.

163. Kusis, J., Miltovica, B., & Feldmane, L. (2014). Latvian urban youth perceptions and stereotypes of farmer and agriculture. *Economic Science for Rural Development,* 33, p. 194–200.

164. Lampkin, N. (1994). *Organic Farming: Sustainable Agriculture in Practice* in Lapmkin N., Padel S. (ed.) (1994). The Economics of Organic Farming – an International Perspective, CABI, p. 3-8.

165. Lampkin, N., & Padel, S. (1994). *The Economics of Organic Farming, an International Perspectiv.* CAB International, London.

166. Landa, M. (2006). *Business dictionary: english-serbian; Poslovni rečnik: srpsko engleski.* Beograd: Metaphysica.

167. Laurence, E., A. (1991). Relevance of social science to Veterinary Medicine. *Journal of American Medical Association,* p. 1018-1020.

168. Lin, B., & Deng, H. (2012). An empirical analysis of the agricultural labor force aging on the impact of land use efficiency—based in Zhejiang Province rural fixed observation point data. *Chinese Rural Economy*, 4(15).

169. Ljumović, I., Viduka, B., & Cvijanović, M., J. (2015). Pristup finansijskim resursima organskih proizvođača u Srbiji – analiza tražnje. *Ekonomika poljoprivrede,* 62(4), str. 989-1002.

170. Lockeretz, W. (2007). *What Explains the Rise of Organic Farming?* in Lockeretz W. (ed.): Organic Farming – an International History, CABI, p. 1-9.

171. Lockie, S., & Halpin, D. (2005). The „Conventionalisation" Thesis Reconsidered: Structural and Ideological Transformation of Australian Organic Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 45(4), p. 284-307.

172. Lockie, S., Lyons, K., Lawrence, G., & Mummery, K. (2002). Eating 'green': Motivations behind organic food consumption in Australia. *Sociologia Ruralis,* 42(1), p. 23–40.

173. Loke, M., K., Xu, X., & Leung, P. (2015). Estimating organic, local, and other price premiums in the Hawaii fluid milk market. *Journal Dairy Science,* 98, p. 2824–2830.

174. Lundy, M., Gottret, M., V., Ostertag, G., Carlos, F.; Best, R., Ferris, S. (2007). *Participatory market chain analysis for smallholder producers.* Centro Internacional de Agricultura Tropical (CIAT), Cali, CO. 140 p.

175. MAFWM, (2022a). *Green Book no. 1 for 2022.* Ministry of agriculture, Forestry and water management of the Republic Serbia (MAFWM), Belgrade, Serbia.

176. Magazin, N., Milić, B., & Keserović, Z. (2022). Proizvodnja i sortiment jabuke u Srbiji. *Biljni lekar,* 50(6), str. 411-426.

177. Maksimović, G., Milošević, B., & Babić, V. (2015). Poljoprivredne zadruge kao faktor razvoja srpskih enklava na Kosovu i Metohiji. *Agroekonomika*, 44(69), str. 137-147.

178. Maksimović, G., Milošević, B., & Jovanović, R. (2017). Research of consumers' attitudes on the organic food consumption in the Serbian enclaves in Kosovo. *Economics of Agriculture,* 3(2017), p. 987-1001.

179. Maksimović, G., Milošević, B., Milenković, M., & Đorđević, Lj. (2015). Klasteri kao faktor opstanka srpskih enklava na Kosovu i Metohiji. *Agro-knowledge Journal*, 16(2), str. 263-272.

180. Maletić, R., & Ćeranić, S. (2010). *Small and medium entreprises as development factor of agribusiness in Republic of Serbia.* Applied Studies in Agribusiness and Commerce – APSTRACT Agroinform Publishing House, Budapest.

181. Matei, A & Ceche, R. (2018). *Assessment of Human Capital and Development. Contributions from Structural Funds*. 5th ACADEMOS Conference, Bucharest, Romania,14-17, June 2018, p. 226-231.

182. Mathijs, E., & Noev, N. (2004). Subsistence farming in Central and Eastern Europe—Empirical evidence from Albania, Bulgaria, Hungary, and Romania. *Eastern European Economics,* 42, p. 72–89.

183. Matić, M. (2008). *Prazno selo: nove ekonomske mogućnosti ili tavorenje u gradu.* Zbornik EI, SANU 24. (dostupno na: https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1452-9467/2012/1452 – pristupljeno 26. jul 2023).

184. McGranahan, D., A., & Wojan, T., R. (2011). The rural growth trifecta: outdoor amenities, creative class and entrepreneurial context. *Journal of Economic Geography,* 11, p. 529 – 557.

185. Mehdi, S. (2011). Workforce as an Important Factor in Iran's Economic Development. *Journal of education and Vocational Research, AMH International*, 1(2), p. 60-66.

186. Mellaku, M., T., Reynolds, T., W., & Woldeamanuel, T. (2018). Linear programming-based cropland allocation to enhance performance of smallholder crop production: A pilot study in Abaro Kebele, Ethiopia. *Resources Journal*, 7(4), p. 1–15.

187. Mellerowitz, K. (1963). *Kosten und Kostenrechnung* (I), Theorie der Kosten. Walter de Gruyter, Berlin, 288.

188. Melović, B., Ćirović, D., Dudić, B., Backović-Vulić, T., & Gregus, M. (2020). The analysis of marketing factors influencing consumers preferences and acceptance of organic food products – recommendations for the optimization of the offer in a developing market. *Foods*, 9, p. 259–274.

189. Menozzi, D., Fioravanzi, M., & Donati, M. (2015). Farmer's motivation to adopt sustainable agricultural practices. *Bio-Based and Applied Economics*, 4, p. 125–147.

190. Miciuła, I. (2016). The Measurement of Human Capital Methods. *Folia Oeconomica Stetinensia*, 16, p. 37-49.

191. Mihailović, S. (2004). *Oduzimanje budućnosti – omladina Srbije u vodama tranzicije*, Mladi zagubljeni u tranziciji, Mihailović, S. (ur.)., str. 17–39. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.

192. Mijačić, D., Jakovljević, J., & Vlašković, V. (2017). *Lokalne samouprave na severu Kosova: igrokaz „između dve vatre".* InTER.

193. Mijatović, A., Tomaš-Simin, M., & Vukoje, V. (2018). Ekonomičnost proizvodnje žitarica u organskom sistemu gajenju. *Letopis naučnih radova*, 42(2), str. 49-57.

194. Milenković, S. (2006). *Međusobni odnosi turizma i životne sredine.* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet. Kragujevac.

195. Milenković, S., & Tasić, J. (2013). Organska hrana kao perspektivni proizvod Srbije. *Ekonomske teme*, 51(2), str. 411-424.

196. Milenković, S., Kalnetić, M., Stefanović, E., & Milenković, A. (2008). *Vodič za organsku proizvodnju jabuke*. Nacionalna asocijacija Serbia Organica.

197. Milivojević, S. (2018). Kvalite porodičnog života na severu Kosova i Metohije. *Sociološki diskurs*, (8)15, str. 5-23.

198. Millock, K., Hansen, L., G., Wier, M., & Mørch Andersen, L. (2002). *Willingness to Pay for Organic Foods: A Comparison between Survey Data and Panel Data from Denmark*. In Proceedings of the 12th Annual EAERE Conference, Monterey, CA, USA, p. 4–27.

199. Milošević B., Milenković M., Ilić Z., Spasić Z., & Stolić N. (2008). *Govedarstvo na Kosovu i Metohiji – primer nebalansiranog pristupa ruralnom razvoju*. Međunarodni

naučni skup „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj (III)“, Beograd, 4-5. Decembar, Tematski zbornik, str. 198-204.

200. Milović, M., & Baltezarević, B. (2021). Otimanje materijalnog blaga Kosova i Metohije od strane međunarodnih i domaćih faktora. *Megatrend revija,* 18(4), str. 293-302.
201. Minh, T. T., Ranamukhaarachchi, S. L., & Jayasuriya, H. P. (2007). Linear programming – based optimization of the productivity and sustainability of croplivestock – compost manure integrated farming systems in midlands of Vietnam. *Science Asia,* 33(2), p. 187-195.
202. Mirecki, N., Wehinger, T., & Jaklič, M. (2011). *Priručnik za organsku proizvodnju – za poljoprivredne proizvođače*. Biotehnički fakultet. Podgorica.
203. Mitić, V., & Čolović, M. (2022). Economic indicators of profitability in the production of organic and conventional food and psychological ways of overcoming the crisis in managers due to the possible decline of business during the COVID-19 pandemic. *BizInfo – Journal of Economics, Management and Informatics,* 13(2), p. 99-107.
204. Muda, S., & Che Abdul Rahman, M., R. (2015). *Human Capital in SMEs Life Cycle Perspective.* 7th International Economics & Business Management Conference, 5th & 6th October 2015, p. 683-689.
205. Muhammed Jaslam, P. K., Joseph, B., Paul Lazarus, T., & Rakhi, T. (2018). Determination of optimum crop mix for crop cultivation in Kerala homesteads. *Indian Journal of Agricultural Research,* 52(1), p. 22–27.
206. Munoz, A., & Steiner, J. (2014). Farmer Processes of community-led social enterprise development: learning from the rural context. *Community Development Journal*, 50, p. 478-493.
207. Muriqi, S., Fekete-Farkas, M., & Baranyai, Z. (2019). Drivers of Cooperation Activity in Kosovo’s Agriculture. *Agriculture*, 9(5), p. 35-48.
208. Murphy, M., C. (1992). *Organic farming as a business in Great Britain.* Agricultural Economics Unit, University of Cambridge, Cambridge.
209. Naradda Gamage S., K., Ekanayake, E., Abeyrathne, G., Prasanna, R., Jayasundara, J., & Rajapakshe, P., A. (2020). Review of Global Challenges and Survival Strategies of Small and Medium Enterprises (SMEs). *Economies*, 8(4).

210. Neely, A., Bourne, M., Mills, J., Platts, K., & Richards, H. (2002). *Strategy and Performance: Getting the Measure of Your Business*. Cambridge: Cambridge University Press.

211. Nićin, N., Bulatović, A., & Grbić, V. (2018). *Žensko preduzetništvo u Srbiji.* Second International Scientific Conference on Economics and Management - EMAN 2018, Slovenia, str. 518-530.

212. Nieberg H., Offermann F., & Zander, K. (2007). *Organic farms in a changing policy environment: impacts of support payments, EU-enlargement and Luxembourg reform.* Universität Hohenheim, Institut für Landwirtschaftliche Betriebslehre.

213. Nikolić, R. (2012). *Troškovi u poslovnoj ekonomiji*. Don Vas, Beograd.

214. Nitovski, A. (2016). *Prilog bržem razvoju Kosova i Metohije (elaborat)*. Univerzitet u Prištini, Poljoprivredni fakultet, Lešak.

215. Oberholtzer, L., Dimitri, C., & Greene, C. (2005). *Price Premiums Hold on as US Organic Produce Market Expands*; US Department of Agriculture, Economic Research Service: Washington, DC, USA, 22.

216. Odonkor, S., T., & Adom, P., K. (2020). Environment and health nexus in Ghana: A study on perceived relationship and willingness-to-participate (WTP) in environmental policy design. *Urban Climate.* 34.

217. OECD, (2019). *SME Policy Index Western Balkans and Turkey 2019. Assessing the implementation of the Small Business Act for Europe.* (available at: https://www.oecd.org/publications/sme-policy-index-western-balkans-and-turkey-2019-g2g9fa9a-en.htm – accessed August 10, 2023).

218. OESC, (2019). *Interesi Kosova.* (dostupno na: https://www.osce.org/files/f/documents/9/f/13040.pdf – pristupljeno 8. avgust 2023).

219. Offermann F., & Nieberg H. (2000). *Economic Performance of Organic Farms in Europe.* University of Hohenheim, Germany.

220. Pacini, C., Wossink, A., Giesen, G., Vazzana, C., & Huirne, R. (2003). Evaluation of sustainability of organic, integrated and conventional farming systems: A farm and field-scale analysis. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 95(1), p. 273-288.

221. Padel, S., & Lampkin, N. (1994). *Farm-level Performance of Organic Farming Systems:* An Overview, u Lampkin N. i S. Padel (eds.), The Economics of Organic Farming. Wallingford: CAB International, p. 201-221.

222. Pal, B., B., Goswami, S., B., Sen, S., & Banerjee, D. (2012). Using fuzzy goal programming for long-term water resource allocation planning in agricultural system: A case study. *Commun. Comput. Inf. Sci.*, 283(1), p. 170–184.

223. Pantić, O. (2015). *Uloga sektora MSPP u strukturnim promenama poljoprivrede Republike Srbije. U: Strukturne promene u Srbiji – dosadašnji rezultati i perspektive*. Institut ekonomskih nauka, Beograd, str. 331-345.

224. Pap, Z. (2008). *Crop rotation constraints in agricultural production planning. In Intelligent Systems and Informatics.* 6th International Symposium on IEEE, p. 1-5.

225. Parman, J. (2012). Good schools make good neighbors: Humancapital spillovers in early 20th century agriculture. *Explorations in Economic History,* 49, p. 316–334.

226. Pavlović, R., & Stamenković, S. (2018). Investiranje u ljudski kapital – determinanta poslovnog uspeha organizacija. *Megabiznis,* 2(1), str. 25-38.

227. Pawlewicz, A. (2020). Change of Price Premiums Trend for Organic Food Products: The Example of the Polish Egg Market. *Agriculture,* 10(2), p. 1-22.

228. Pechibilski, N.W., Brandes, L.A., & Knop, M., L. (2024). Production optimization through linear programming in agricultural properties. *Environ Dev Sustain*.

229. Pejanović, R. (2010). Agroekonomska analiza poljoprivrednih subjekata. *Škola biznisa,* 3, str. 3-13.

230. Pejanović, R., Cvijanović, D., Nikolić, M., & Tica, N. (2006). *Wheat and flour market trends in the world and Serbia and Montenegro.* Zbornik radova Instituta za ratarstvo i povrtarstvo, 42(2), str. 247-266.

231. Pfeifer, G., M. (2016). Pesticides, migrant farm workers, and corporate agriculture: how social work can promote environmental justice. *Journal Progressive Human Service,* 27, p. 175–90.

232. Pingali, P. (2010). Agriculture renaissance: making agriculture for development work in the 21st century. *Handbook of Agricultural Economics,* 4, p. 3867-3894.

233. Pirzada, S. (2008). Applications of graph theory. *Proceedings in Applied Mathematics and Mechanics,* 11(4), p. 19–38.

234. Pless, M., N., & Appel, J. (2012). In Pursuit of dignity and social justice: changing lives through 100% inclusion – how gram Vikas fosters sustainable rural development. *Journal of Buiness Ethics,* 111, p. 389-411.

235. Polcyn, J. (2021). Eco-Efficiency and Human Capital Efficiency: Example of Small and Medium-Sized Family Farms in Selected European Countries. *Sustainability, 13,* p. 6846.

236. Pollak, R. A. (1985). A transaction cost approach to families and households. *Journal of Economic Literature*, 23(2), p. 581–608.

237. Ponisio, L., C., M'gonigle, L., K., Mace, K., C., Palomino, J., De Valpine, P., & Kremen, C. (2015). Diversification practices reduce organic to conventional yield gap. *Proccedings Biological Sciences*, 282.

238. Ponti, T., Rijk, B., & Van Ittersum, M., K. (2012). The crop yield gap between organic and conventional agriculture. *Agricultural Systems*, 108, p. 1-9.

239. Popović, B. (2016). Organska proizvodnja – šansa za razvoj MSP u agrobiznisu. *Megatrend revija*, 13(1), str. 223-240.

240. Poulston, J., & Yiu, A., Y., K. (2011). Profit or principles: Why do restaurants serve organic food?. *International Journal of Hospitality Management*, 30, p. 184–191.

241. Prathik, A., Uma, K., & Anuradha, J. (2016). An Overview of application of Graph theory. *International Journal of Chem Tech Research*, 9(2), p. 242–248.

242. Privredna komora Srbije, (2022). *Analiza – izazovi i inicijative za unapređenje poslovanja po meri socijalnih preduzeća.* (dostupno na: https://api.pks.rs/storage/assets/Izazovi%20i%20inicijative%20za%20unapre%C4%91enje%20poslovanja%20po%20meri%20socijalnih%20preduze%C4%87a.pdf – pristupljeno 22. oktobar 2023).

243. Radičić, M. (2022). Registar poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji. Revizor, 25(97), str. 81-97.

244. Radman, M. (2005). Consumer consumption and perception of organic products in Croatia. *British Food Journal*, 107(4), p. 263–273.

245. Radović, V., Katanić, Z., & Pezo, L. (2018). Važnost valorizacije srpskog kulturno-istorijskog nasleđa Kosova i Metohije u cilju razvoja turizma. *Tims acta*, str. 5-15.

246. Rakočević, S., & Backović, M. (2003). *Operaciona istraživanja*. Ekonomski fakultet, Podgorica.

247. Ramadani, V., Hisrich, R. D., & Gerguri, S. (2015). Female Entrepreneurs in Transition Economies: Insights from Albania, Macedonia and Kosovo. *World Review and Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 11, p. 391-413.

248. Rao, A., R., & Bergen, M., E. (1992). Price premium variations as a consequence of buyers' lack of information. *Journal of Consumer Research*, 19, p. 412–423.

249. Reganold, J., P., & Wachter, J., M. (2016). Organic agriculture in the twenty-first century. *Nature plants*, 2, p. 1-8.

250. Rekarti, E., & Doktoralina, C., M. (2017). Improving Business Performance: A Proposed Model for SMEs, *European Research Studies Journal*, 0(3A), p. 613-623.
251. Rezolucija Ujedinjenih nacija 1244, (dostupno na: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/old_dnn/Res1244ENG.pdf – pristupljeno 9. avgust 2023).
252. Ricke, S., C., Van, Loo, E., J., Johnson, M., G., & O'Bryan, C., A. (2012). Organic Meat Production and Processing. *John Wiley & Sons: Hoboken*, NJ, USA, 53, 446.
253. Rigby D., & Caceres, D. (2001). Organic farming and the sustainability of agricultural systems. *Agricultural Systems 68, Elsevier Science Ltd*, p. 21-40.
254. Ristić, L., Despotović, D., & Veselinović, P. (2023). Organska poljoprivreda kao factor razvoja zelene ekonomije. *Ecologica*, 30(112), str. 505-515.
255. Ristić, L., Despotović, D., & Veselinović, P. (2023). Organska poljoprivreda kao faktor razvoja zelene ekonomije. *Ecologica*, 30(112), str. 505-515.
256. Rivera, W., M., & Alex, G., E. (2008). Human Resource Development for Modernizing the Agricultural Workforce. *Human Resource Development Review*, 7(4), p. 374–386.
257. Rodić, V. (2003). *Ekonomski i tržišni aspekti organske proizvodnje.* Seminar o proizvodnji i sertifikaciji organskih proizvoda. Zbornik apstrakata i CD radova. Poljoprivredni fakultet Zemun. Savezno ministarstvo privrede i unutrašnje trgovine – Beograd, Agroekonomik – Beograd i Institut za ratarstvo i povrtarstvo – Novi Sad. Mataruška Banja.
258. Rodić, V., Novković, N., & Bošnjak, D. (2006). *Organizacija u poljoprivredi (praktikum)*. Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
259. Roljević S., Subić J., & Potrebić V. (2009). Proizvodnja organske hrane na području Kolubarskog okruga atraktivne za plasman u Istarskoj Županiji. *Tranzicija*, 11(23-24), str. 83-89.
260. Sajfert, Z., & Ožegović, L. (2009). *Preduzetništvo*. Fimek, Novi Sad.
261. Salem, S., F., & Chaichi, K. (2018). Investigating causes and consequences of purchase intention of luxury fashion. *Management Science Letters, 8*, p. 1259–1272.
262. Samsonowa, T. (2012). *Industrial Research Performance Management: Key Performance Indicators in the ICT Industry*. Heidelberg: Physica-Verlag.
263. Sanchez, A., A., Marin, S., G., & Morales, M., A. (2015). The mediating effect of strategic human resource practices on knowledge management and firm performance. *Revista Europea de Dirección y Economía de la Empresa*, p. 138-148.

264. Sánchez-Escobedo, M., Díaz-Casero, J., C., Hernández-Mogollón, R., & Postigo-Jiménez, M. V. (2011). Perceptions and attitudes towards entrepreneurship. An analysis of gender among university students. *International Entrepreneurship and Management Journal*, l7, p. 443–463

265. Schmitt, G. (1993). *Why collectivisation of agriculture in socialist countries has failed: a transaction cost approach.* In: Csaki, C., Kislev, J. (Eds.), Agricultural cooperatives in transition. (pp. 143–159). Boulder: Westview Press.

266. Schultz, T., W. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), p. 1-17.

267. Schultz, T., W. (1964). *Transforming Traditional Agriculture*. New Haven and London: Yale University Press.

268. Schultz, T., W. (1976). *Investment in Human Capital*; The Free Press: New York, NY, USA.

269. Šekarić, N. (2021). *Zapadni Balkan: između konflikta i stabilnosti, Regionalna bezbednost: pristupi, elementi, dinamika.* Institut za međunarodnu politiku i privredu. Beograd, str. 133-159.

270. Semba, R., D., de Pee, S., Kim, B., McKenzie, S., Nachman, K., & Bloem, M., W. (2020). Adoption of the „planetary health diet“ has different impacts on countries' greenhouse gas emissions. *Nature Food*, 1(8), p. 481–484.

271. Semko, I., A., & Altukhova, L., A. (2021). Human resource management in the context of organic farming development. *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*, 745, 012020.

272. Serbia Organica, (2020). Organska proizvodnja u Srbiji. (dostupno na: https://serbiaorganica.info/wp-content/uploads/2023/05/OPS-2020-online.pdf – pristupljeno 17. februar 2023).

273. Šeremešić, S., Vojnov, B., Manojlović, M., Milošev, D., Ugrenović, D., Filipović, D., & Babec, B. (2017). Organska poljoprivreda u službi biodiverziteta i zdravlja. *Letopis naučnih radova*, 41(2), str. 51-60.

274. Seufert, V., Ramankutty, N., & Foley, J., A. (2012). Comparing the yields of organic and conventional agriculture, *Nature*, 485(7397), p. 229-232.

275. Siderer, Y., Maquetb, A., & Anklam, E. (2005). Need for research to support consumer confidence in the growing organic food market, *Trends Food Science Technology*, 16, p. 332–343.

276. Siswanto. (2007). *Operations research jilid 1*. Jakarta: Penerbit Erlangga.

277. Soil Association Organic Standards for Great Britain, (2023). Farming and growing, (available at: https://www.soilassociation.org/media/23372/sa-gb-farming-_growing-standards.pdf, accessed May 12 2024).

278. Sredojević, Z., & Simić, I. (2016). *Kako ostvariti profit u organskoj proizvodnji?*. Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje Serbia Organica. Beograd.

279. Sredojević, Z., & Simić, I. (2016). *Priručnik – Kako ostvariti profit u organskoj proizvodnji?*. Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje. Serbia Organica. Beograd.

280. Stanojević, J., Krstić, B., & Đekić, S. (2015). Analiza produktivnosti rada sektora poljoprivrede Republike Srbije. *Ekonomske teme*, 53(4), str. 479-494.

281. Stobbelaar, D., J., Casimir, G., Borghuis, J., Marks, I., Meijer, L. & Zebeda, S. (2007). Adolescents? attitudes towards organic food: a survey of 15-year to 16-year old school children. *International Journal of Consumer Studies*, 31(4), p. 349–356.

282. Stojanović, B. (2005). *Tranzicija u Srbiji*. Institut za evropske studije, Beograd.

283. Stolze, M., & Lampkin, N. (2009). Policy for organic farming: Rationale and concepts. *Food Policy*, 34(3), p. 237-244.

284. St-Pierre, J., Luc, F., Georges, A., Serge, N., & Maurice, F. (2015). SME Development Challenges in Cameroon: An Entrepreneurial Ecosystem Perspective. *Transnational Corporations Review*, 7, p. 441–62.

285. Sturm, B., & Vogt, C. (2018). *Umweltökonomik. Eine Anwendungsorientierte Einführung* (Issue D). Springer Gabler.

286. Subić, J. (2005). Radna snaga u poljoprivredi Srbije. *Industrija*, 33(2-3), str. 79-87.

287. Subić, J., Bekić, B., & Jeločnik, M. (2010). Značaj organske poljoprivrede u zaštiti okoline u savremenoj proizvodnji hrane. *Škola biznisa*, 3(2010), str. 50-56.

288. Sumner D., A., Leiby, J., D. (1987). An econometric analysis of the effects of human capital on size and growth among dairy farms. *American Jo Journal of Agricultural Economics*, 69(2), p. 465-470.

289. Sushma, R., & Dinesh, G., M. (2020). Organic farming and conventional farming: a comparative study. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 7(11), p. 1044-1052.

290. Suswadi, Kartikasari, R., D., & Harieni, S. (2021). *Organic Vegetable Sustainability Strategies of Youth Farmer Groups.* 3rd International Conference on Food Science and Engineering. 012010.

291. Takač, A., Gvozdenović, Đ., Bugarski, D., & Červenski, J. (2007). *Savremena proizvodnja paradajza*. Zbornik radova Instituta za ratarstvo i povrtarstvo, 43(1), str. 269-281.

292. Tang, J., & MacLeod, C. (2006). Labour force ageing and productivity performance in Canada. Canadian Journal of Economics, 39(2) pp. 582–603.

293. Tawil, E. (2009). *Imovinska prava na Kosovu: ukleto nasleđe jednog društva u tranziciji*. Međunarodni centar za tranzicionu pravdu.

294. Tibo, A., & Kovači, A. (2016). Milenijumski razvojni ciljevi. *Časopis za znanstvena i stručna pitanja*, str. 24-42.

295. Tinsley, D., & Stetz, P. (2004). *Contribution margin pricing for small businesses*. In: USASBE Conference proceedings, Decatur, USA, IL, p. 220-227.

296. Todorović, S. (2018). *Ekonomska efikasnost različitih modela ratarske proizvodnje na porodičnim gazdinstvima (doktorska disertacija)*. Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Beograd.

297. Tomašević, M., S., Jović, D., Z., & Vlaović Begović, M., S. (2019). Uticaj veličine preduzeća na profitabilnost poljoprivrednih preduzeća u Republici Srbiji. *Journal of Agricultural Sciences*, 64(3), str. 293-302.

298. Tomaš-Simin, M., & Glavaš-Trbić, D. (2016). Historical development of organic production. *Economics of Agriculture*, 63(3), p. 1083-1099.

299. Tomaš-Simin, M., Glavaš-Trbić, D., & Petrović, D. (2019). Organska proizvodnja u Republici Srbiji – ekonomski aspekti. *Ekonomija, teorija i praksa*, 12(3), str. 88-101.

300. Torjusen, H., Lieblein, G., Wandel, M., & Francis, C., A. (2001). Food system orientation and quality perception among consumers and producers of organic food in Hedmark County, Norway. *Food Quality and Preference*, 12(3), p. 207–216.

301. Tripković, A., Arsić, Lj., & Dobričanin, S. (2021). Izazov funkcionisanja i razvoja malih i srednjih preduzeća u cirkularnoj ekonomiji. *Ecologica*, 28(101), str. 50-56.

302. Tripković, A., Arsić, Lj., & Dobričanin, S. (2023). *Human capital as a factor in the development of organic agricultural production in rural environments*. International Scientific Conference „Current social-economic challenges of development of countries in contemporary conditions – EKOM 2023". November 9th – 10th, p. 59-73.

303. Tripković, A., Arsić, Lj., & Dobričanin, S. (2023). Mala i srednja preduzeća kao okosnica razvoja malih i srednjih preduzeća u Republici Srbiji. *Ecologica*, 30(111), str. 349-356.

304. Tripković, A., Arsić, Lj., & Premović, J. (2022). Ekoturizam kao razvojna šasna ruralnih područja na Kosovu i Metohiji. *Ecologica*, 29(108), str. 501-508.

305. Upadhyaya, A. (2017). Application of optimization techniques for crop planning to improve farm productivity of ICAR-RCER, Patna, India. *Journal of Agricultural Search*, 4(1), pp. 68–70.

306. Van den Berg, H., Phillips, S., Dicke, M. & Fredix, M. (2020). Impacts of farmer field schools in the human, social, natural and financial domain: a qualitative review. *Food Security*, 1-17.

307. Van der Ploeg, J. D., & Reop, D. (2003). Multifuncionality and Rural Development: the Actual Situation in Europe. In: G. van Huylenbroeck, G. Durand (eds.), (2003), Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development. Asgate Publishing, England, p. 37-55.

308. Vehapi S., Z. (2014). *Marketing strategija proizvođača organske hrane (doktorska disertacija)*. Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Niš.

309. Vehapi, S. (2016). Marketing miks proizvođača organske hrane – sa posebnim osvrtom na proizvođače iz Srbije. *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, 6(1), str. 177-189.

310. Vehapi, S. (2019). Determinante razvoja tržišta organske hrane u zemljama Zapadnog Balkana. *Marketing*, 50(1), str. 43-56.

311. Vehapi, S., & Šabotić, Z. (2019). Analiza organizacije i primene marketinga na primeru proizvođača organske hrane u Srbiji. *Marketing*, 50(4), str. 268-278.

312. Vehapi, S., & Šabotić, Z. (2021). Willingness of generation Z consumers to pay more for organic food in Serbia. *Marketing*, 52(4), p. 247-258.

313. Veldstra, D., M., Corinne, E., A., & Marshall, I., M. (2014). To certify or not to certify? Separating the organic production and certification decisions. *Food Policy*, p. 429-436.

314. Veljović, N. (2015). Uloga i značaj agrobiznisa u organskoj poljoprivrednoj proizvodnji. (Z. Čekerevac, Ed.) FBIM Transactions, 3(2), 125-131.

315. Verburg, R., & Vartiainen, M. (2013). 1 Introduction 2 Perspectives on virtuality. *International Journal of Project Management*, 31(1), p. 67–79.

316. Vittuari, M. (2011). *Organic Balkans Stakeholders, policies, and institutions: a regional perspective*. Osservatorio Balcani e Caucaso.

317. Volk, T., Erjavec, E., & Mortensen, K. (2015). *Poljoprivredna politika i evropske integracije u Jugoistočnoj Evropi, Budimpešta.* Food and Agriculture Organization / Regional Rural Development Standing Working Group.

318. Voon, P., J., Kwang, S., N., & Agrawal., A. (2011). Determinants of willingness to purchase organic food: an exploratory study using structural equation modeling. *International food and Agribusiness Management Review,* 14(2), p. 103-120.

319. Vujičić, S., Cogoljević, M., & Nikitović Z. (2022). The development of ecological awareness in the Republic of Serbia. International Review, 1(2), pp. 51-59.

320. Vuković, B., Pjanić, M., & Kalaš, B. (2018). Analiza likvidnosti poljoprivrednih preduzeća AP Vojvodine. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, 54(39), str. 205-217.

321. Wagstaff, H. (1987). Husbandry methods and farm systems in industrialized countries which use lower levels of external inputs: a review. *Agriculture, Ecosystem & Environment*, 19, p. 1–27.

322. Wannes-Alkarawy, G., H., & Nasser Al-Ssaidi, J., N. (2023). *Cost accounting for the production of agricultural products.* 19(1), p. 162-182.

323. Wasserman, S., & Faust, K. (1994). *Social Network Analysis: Methods and Applications* (Vol. 8). Cambridge: Cambridge University Press.

324. Wehinger, T. (2011). *Ekonomija organske poljoprivrede* u: Priručnik za organsku proizvodnji – za osobe savjetodavne službe. (ed. Mirecki, N., Wehinger, T., Repič, R.), Podgorica, Biotehnički fakultet.

325. Welch, F. (1970). Education in Production. *Journal of Political Economy,* 78(1), p. 35–59.

326. Wertheim, S., J. (1980). High-density planting: development and current achievements in the Netherlands, Belgium, and West Germany. *Acta Hort.* 114, p. 318-327.

327. Wiggins, S., Kirsten, J., & Llambi, L. (2010). The Future of Small Farms. *World Development,* 38, p. 1341–1348.

328. Winter, C. K., & Davis, S. F. (2006). Organic Foods. *Jurnal of food science,* 71(9), p. 117-124.

329. World Bank, (2002). *Kosovo: Supporting the provisional institutions of self-government.* A policy note on economic, fiscal and sector priorities, Unpublished Policy Note, Pristina/Kosovo, March.

330. World Bank, (2023). Small and Medium Enterprises (SMEs) Finance. (available at: https://www.worldbank.org/en/topic/smefinance – accesed August 10, 2023).

331. World Bank, (2020b). COVID-19 and Human Capital. Europe and Central Asia Economic Update (Fall), Washington DC: World Bank. https://doi.org/10.1596/978-1-4648/1643.7 License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO.

332. Wynen, E. (1994). Economics of Organic Farming in Australia u Lapmkin N., Padel S. (ed.) (1994): The Economics of Organic Farming – an International Perspective, CABI, p. 185-199.

333. Xingchao, G., Jirui, Y., & Yunfeng, F. (2021). Organic Linking of Small-scale Farmers with Modern Agriculture Development: Mode Choice, Practical Dilemma and Way out Based on the Perspective of Improving the Human Capital of Small Farmers. West Forum on Economy and Management, 32(5), p. 1-11.

334. Yadav, R. K., & Dabhade, N. (2013). Performance Management System in Maharatna Companies (A Leading Public Sector Undertaking) of India - A Case Study of B.H.E.L., Bhopal (M.P.). *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 4, p. 49-69.

335. Youndt, M., A., Snell, S., A., Dean, J., W., & Lepak, D., P. (1996). Human resource management, manufacturing strategy, and firm performance. *The Academy of Management Journal*, 39, p. 836–866.

336. Yucong, Y. (2022). Using Elman Neural Network Model to Forecast and Analyze the Agricultural Economy. *Journal of Mathematics*, 53, p. 1–12.

337. Yushkova, V., Kostin, G., Davydov, R., Rud, S., Dudkin, V., & Valiullin, L. (2019). *The development of small and medium-sized businesses, as the basis for a balanced development of agriculture in Russia.* Ecobaltica - IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science.

338. Zamagni, V. (2012). Interpreting the Roles and Economic Importance of Cooperative Enterprises in a Historical Perspective, *Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 1(1), p. 21-36.

339. Zdravković, J., Mijatović, M., Pavlović, N., Ugrinović, M., & Adžić, S. (2012). *Prvi koraci ka organskoj proizvodnji povrća.* Institut za povrtarstvo d.o.o, Smederevska Palanka Ministarstvo poljoprivrede, trgovine, šumarstva i vodoprivrede.

340. Zec, M., & Živković, B. (1997). *Tranzicija realnog i finansijskog sektora.* Institut za evropske studije. Beograd.

341. Zeng, S. X., X., M., Xie, & Tam, C., M. (2010). Relationship between cooperation networks and innovation performance of SMEs. *Technovation*, 30, p. 81–94.

342. Zhang, Y. (2016). *Social Enterprises in Organic farming and their usege of IT. Conference*: Americas Conference on Information Systems (AMCIS), 201 At: San Diego

343. Zolotnytska, Y., & Opalov, O. (2020). Problems and Prospects of Organic Production in Family Farming in Ukraine, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej / Problems of Agricultural Economics*, 3, p. 180-198.

344. Zubović, J., Domazet I., & Stošić, I. (2009). *Development of human capital as a tool for improving productivity of agricultural sector – case of Serbia.* Paper prepared for presentation at the 113 th EAAE Seminar „The role of knowledge, innovation and human capital in multifunctional agriculture and territorial rural development", Belgrade, Republic of Serbia December 9-11.

345. Zupančič, R., Pejič, N., Grilj, B., & Peen, A., R. (2018). The European Union Rule of Law Mission in Kosovo: An Effective Conflict Prevention and Peace-Building Mission?, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(6), p. 599-617.

346. Аритоновић, И., & Лазаревић, Т. (2012). Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије (Усмереност на специфичности образовног система и безбедносне ситуације). *Баштина*, 33, стр. 339-362.

347. Богданов, Н., & Бабовић, М. (2014). *Радна снага и активности пољопривредних газдинстава*. Републички завод за статистику.

348. Богданов, Н., & Бабовић, М. (2018). *Радна снага и активности пољопривредних газдинстава – стање и тренд.* Републички завод за статистику. ISBN 978-86-6161-187-2.

349. Божиновић, М. (2012). *Операциона истраживања*. Економски факултет, Косовска Митровица.

350. Бојичић, Р., & Стојковић, С. (2019). *Оптимизација производње органске козметике у служби одрживог развоја.* Међународни научни скуп „Иновативност и одрживи развој – изазови будућности", 12. и 13. новембар, Косовска Митровица, стр. 379-393.

351. Бојичић, Р., & Трипковић, А. (2021). *Органска производња на Косову и Метохији као шанса за развој српских газдинстава.* Међународни научни скуп „Значај Мини-Шенгена за евроинтеграције Западног Балкана", Косовска Митровица, 12-13. новембар, стр. 453-469.

352. Бошков, В. (2015). Органска храна и традиционални начин узгоја као могућност развоја Србије. *Школа бизниса*, стр. 129-137.

353. Васиљевић, З., Томић, Р., & Чанак, С. (2005). *Обрачун трошкова и економских резултата производње калифорнијске пастрмке на бази direct-costing калкулације.* Економика пољопривреде, 52(1), стр. 1-12.

354. Видосављевић, С., & Круљ, Ј. (2021). Васпитнообразовна делатност женске занатске школе у Пећи (1920-1941). *Баштина*, 49, стр. 477-488.

355. Вратуша, В., & Атанасијевић, Н. (2022). Одрживи развој, уређивање простора исеоски туризам у Србији на почетку 21. века. *Туризам*, 6(2), стр. 24-26.

356. Вујичић, М., & Ристић, Л. (2006). *Економика пољопривреде*. Економски факултет, Крагујевац.

357. Вукоје, В., Бодрожа-Соларов, М., Вучковић, Ј., Кошутић, М., & Живковић, Ј. (2011). Економски ефекти производње спелте у органском систему гајења. *Економика пољопривреде*, 58, стр. 80-87.

358. Давидовић, С. (2016). Модели приватизације друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем УНМИК администрације. *Политичка ревија,* 4(50), стр. 115-132.

359. Дармановић, М. (2018*). Преглед стања етно-села у српским срединама на Косову и Метохији.* Српска академија наука и уметности. Београд, стр. 169-171.

360. Димић, Љ. (2019). *Током новијег и савременог доба. Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*. Српска академија науке и уметности, Београд.

361. Ђокић, Н., & Стошић, Н. (2022). *Потенцијални ресурси за развој циркуларне економије у АП Косово и Метохија*. Осми међународни научни скуп „Туризам: актуелни проблеми и перспективе развоја туристичка привреда и повезане теме“, 21-24. септембар, стр. 199-223.

362. Естулин, Д. (2009). *Дружба Билдерберг*. Теледиск.

363. Закон о органској производњи у Републици Србији („Службени гласник РС“, број 30/10, 17/19 – други закон). (доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-organskoj-proizvodnji-republike-srbije.html).

364. Захар-Ђорђевић, М. (2019). *Управљање перформансама пословних процеса у малим и средњим производним предузећима (докторска дисертација).* Универзитет у Крагујевцу, Факултет инжењерских наука. Крагујевац.

365. Зекић, В., Окановић, Ђ., & Живковић, Б. (2007). Економски аспекти производње свињског меса. *Савремена пољопривреда,* 56, стр. 1–2.

366. Јаковљевић, Ј., & Мијачић, Д. (2021). *Анализа стања привреде у српским срединама на Косову*.* КФОС & Институт за територијални економски развој ИнТЕР. доступно на: http://www.lokalnirazvoj.org/upload/Publication/Documents/2023_03/Aaliza_stanja_privrede_u_srpskim_sredinama_na_Kosovu.pdf – приступљено 8. октобар 2023).
367. Јаковљевић, М. (2018). *Социјална и солидарна економија* (доступно на: https://zajrdnička.org/blog/socialna-i-solidarna-ekonomija-marija-jakovljević – приступљено 12. децембар 2023).
368. Јевтић, С., Л. (1993). *Основи историје пољопривреде од праисторије до данас*. Наука, Београд.
369. Јелочник, М., Субић, Ј., & Настић, Л. (2021). *Управљање трошковима на пољопривредним газдинствима (монографија).* Институт за економику пољопривреде. Београд.
370. Јеротић, В. (1999). *О трагичном оптимизму Срба*. Удружење књижевника Србије.
371. Катић, Б., Савић, М., & Поповић, В. (2010). Органска сточарска производња – неискоришћена шанса Србије. Економика пољопривреде, 2/2010, стр. 245-256.
372. Кљајић, Н., Вуковић, П., & Арсић, С. (2008). *Органска пољопривредна производња и улога маркетинга.* Економика предузећа, 4(2008), стр. 421-429.
373. Ковачевић, Д. (2005). *Органско ратарство*. поглавље у монографији „Органска пољопривредна производња" (ед. Ковачевић Д. и Ољача С.). Пољопривредни факултет, Београд-Земун, стр. 35-70.
374. Ковачевић, Д., Лазић, Б., & Милић, В. (2011). *Утицај пољопривреде на животну средину.* Међународи научни скуп агронома, Јахорина.
375. Кокотовић-Каназир, М., В. (2021). *Демографске одреднице развоја људског капитала у Србији (докторска дисертација).* Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
376. Костов, Р. (2006). *Сто година земљорадничке задруге Шимановци 1905–2005. Шимановци.* Земљорадичка задруга „Шимановци", Шимановци. Здрављак д. о. о., Београд.
377. Медојевић, Ј., & Милосављевић, С. (2022). *Уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године: културно-географске детерминанте.* Зборник радова Филозофског факултета. 12(4), стр. 237-256.

378. Мијатовић, М., & Симијановић, Ј. (2023). *Статус жена на Косову и Метохији: историјски и правни оквир.* Тематски зборник „Косово и Метохија кроз чињенице тумачења и симболе“. Књига 3 – политикологија, социологија, право и педагогија. Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, стр. 181-190.

379. Милановић, Р. (2006). Аграрно и рурално предузетништво у агробизнису Србије и европским интеграцијама. *Економика пољопривреде*, 2(53), стр. 267-278.

380. Миленковић, С., & Тасић, Ј. (2013), Органска храна као перспективни производ Србије. *Економске теме,* 51(2), стр. 411-424.

381. Миловановић, И. (2014). Свакодневница жена у постратној породици – случај севера Косова и Метохије. *Баштина*, стр. 7-23.

382. Милошевић, М. (2021). Оснивање српског добротворног друштва „Српкиња“ у Призрену 1909. године. *Баштина*, 55, стр. 407-417.

383. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, (2021). Млади пољопривредници – будућност пољопривреде. (доступно на: https://europa.rs/images/publikacije/mladi-poljoprivrednici.pdf – приступљено 16. фебруар 2024).

384. Митровић, Ј., & Митровић, В. (2019). Развој социјалног педузетништва и перспектива његове даље афирмације у свеопштем развоју Србије. *Анали Економског факултета у Суботици*, 55(42), стр. 081-097.

385. Михајловић, В. (2015). Друштвена маргинализација жена као манифест у оквиру народне традиције. *Баштина*, 39, стр. 161-173.

386. Младеновић, М., & Бојичић, Р. (2021). *Анализа ставова привредника из српске заједнице на Косову и Метохији о Мини Шенген иницијативи.* Међународни научни скуп „Значај Мини Шенгена за евроинтеграције Западног Балкана“, 12-13. Новембар, Косовска Митровица, стр. 150-168.

387. Настић, Л., Јелочник, М., & Субић, Ј. (2020). Анализа варијабилних трошкова у производњи парадајза у заштићеном простору. *Агроекономика*, 49(86), стр. 43-53.

388. Остојић, М., & Марковић, Љ. (2021). Одрживи развој сеоског туризма у Моравичком крају. (доступно на: https://ivatourism.org/wp-content/uploads/2021/09/SEDUzice-2011sr.pdf).

389. Павићевић, М., & Петровић, Д. (2015). Разлике између формалног, неформалног и информалног образовања. *Зборник радова Учитељског факултета*, 9, стр. 103-113.

390. Параушић, В., Цвијановић, Д., & Хамовић, В. (2008). Органска производња у Републици Србији – анализа стања и правци развоја. *Економика пољопривреде,* 55(4), стр. 355-364.

391. Пејчић, Х. (2006). Пољопривредно образовање на Косову и Метохији у служби обнове и развоја породичних газдинстава. *Економика пољопривреде,* 3, стр. 687-696.

392. Пољопривредни факултет Нови Сад, (2015). *Иновативни програми унапређења органске производње (приручник).* Влада Републике Србије – Министарство пољопривреде и заштите животне средине.

393. Понтинг, К. (2009). *Еколошка историја свијета.* Одисеја, Београд.

394. Попић, С. (2015). Млади у српским енклавама на Косову и Метохији. *Годишњак за социологију.* 14-15, стр. 67-85.

395. Поповић, В., Катић, Б., & Савић, М. (2011). Рурални развој у Србији и локалне заједнице. *Економика пољопривреде,* 1, стр. 33-44.

396. Поповић, Р., Ђокић, Д., & Јеремић, М. (2017). Задруге у пољопривреди Србије: између стварности и могућности. *Анали Економског факултета у Суботици,* 53(37), стр. 43-56.

397. Поповић-Пантић, С. (2014). Женско предузетништво у Србији: еволуција од социјалне ка економској категорији. *Пословна економија*, 8(2), стр. 143-162.

398. Привредна Комора Србије, (2020). Агенда за Западни Балкан. (доступно на: https://drive.google.com/drive/u/1/folders/12AzUuDG6f7rKV79Gr89fohlGEovNu86K – приступљено 29. јул 2023).

399. Продановић, Р., & Бабовић, Ј. (2014). Економски показатељи у производњи органског воћа, *Економија, теорија и пракса*, стр. 21-35.

400. Радовановић, Ђ., & Обрадовић, Ф. (2022). Димензије социјалне искључености избеглих и интерно расељених лица у руралним областима на Косову и Метохији. *Баштина*. стр. 193-206.

401. Радовановић, М. (2008). *Косово и Метохија.* Службени гласник. Београд.

402. Ранђеловић, В. (1999). *Основи задругарства и земљорадничко задругарство.* Пољопривредни факултет, Београд.

403. Родић, В., Бошњак, Д., & Вукелић, Н. (2008). Одрживост управљања пољопривредним земљиштем у АП Војводини. *Агроекономика,* 37-38, стр.15-23.

404. Симић, М., & Продановић, С. (2018). *Добре пољопривредне праксе и технологије за ублажавање дејства природних непогода у производњи кукуруза у Србији.* ФАО.

405. Симоновић, З., Михаиловић, Б., & Ђуричић, Н. (2011). Структура пољопривредних газдинстава у Републици Србији према површини пољопривредног земљишта. *Пословна економија*, 2, стр. 247-259.

406. Симоновић, З., Ђурчић, Н., & Милетић, В. (2017). Неки проблеми развоја малих и средњих предузећа у пољопривреди Србије. *Анали Економског факултета у Суботици*, 37/2017, стр. 057-069.

407. Средојевић, З., Бодирога, Р., & Кљајић, Н. (2019). *Изазови и ризици улагања у органску производњу у Републици Србији – пример зачинске паприке.* Међународни научни скуп „Село и пољопривреда“. Бијељина, стр. 132-142.

408. Ставрић, Б., Анђелковић, Р., Кокеза, Г., & Милачић, С. (2000). *Економика предузећа*. Књижевно издавачка задруга Центар. Београд.

409. Ставрић, Б., Анђелковић, Р., Кокеза, Г., & Милачић, С. (2000). *Економика предузећа.* Књижевно издавачка задруга Центар. Београд.

410. Степић, М. (2020). Косово и Метохија: геополитички аспекти брзог решења и замрзнутог конфликта. *Национални интерес,* 2(38), стр. 7-30.

411. Сударевић, Т. (2007). *Економски фактори и маркетинг активности у развоју органске пољопривреде.* Зборник првог Међународног стручног симпозијума о условима и технологији за органску производњу поврћа и воћа „Здраво органик“, Селенча.

412. Тодоровић, О. (2004). *Операциона истраживања*. Економски факултет, Ниш.

413. Томаш-Симин, М. (2019). *Економски ефекти органске производње у пољопривреди Републике Србије (докторска дисертација)*. Универзитет у Новом Саду, Пољопривредни факултет, Нови Сад.

414. Томић, Г. (2015). *Маркетинг органских пољопривредних производа (докторска дисертација).* Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, Крагујевац.

415. Трипковић, А., Арсић, Љ., Добричанин, С. (2022). *Рурални туризам на Косову и Метохији – пропуштена шанса или прилика за развој?,* Осми међународни научни скуп „Туризам: актуелни проблеми и перспективе развоја – туристичка привреда и повезане теме. 21-24. септембар, Требиње, стр. 375-390.

416. Трипковић, А. (2023). *Људски капитал и економски аспекти развоја органске пољопривредне производње на Косови и Метохији (пријава теме докторске*

дисертације), (доступно на: https://drive.google.com/file/d/1letQrphcl-qh8XPqCBN2Kmw05acBR538/view).

417. Цвијановић, В., Петровић, М., Момировић, Н., Томић, В., & Љиљанић, Н. (2021). *Изазови у гајењу парадајза у органској производњи. Национални научно-стручни скуп са међународним учешће.* Зборник радова „Биотехнологија и савремени приступ у гајењу и оплемењивању биља“. Смедеревска Паланка, 15. септембар 2021. стр. 77-84.
418. Цвијић, J. (1906). Основе за геологију и геоморфологију Старе Србије и Македоније. Државна штампарија Краљевине Србије. Београд.
419. Церанић, С., Малетић, Р., & Јанковић-Шоја, С. (2006). *Мала и средња предузећа неизбежни економски изазови за рурални развој*. Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду, Београд: ДАЕС.
420. Шобот, А. (2014). *Родна неравноправност у Србији – демографско гледиште.* Институт друштвених наука. Београд. ISBN 978-86-7093-151-0.
421. Шулц Т. (1985). *Улагање у људе.* Центар за културну дјелатност, Загреб.
422. Шумахер Е. (1973). *Мало је лепо – економија по мери човека.* ИК Киша, Нови Сад.

ПРИЛОГ 1

Поштовани,

овај упитник направљен је у истраживачке сврхе и анониман је. Била бих Вам захвална уколико бисте издвојили мало времена и одговорили на постављена питања. Циљ упитника је анализа развоја и перспективе органске производње на територији Косова и Метохије.

---

1. Пол:
   1) мушки;
   2) женски.

2. Године старости:
   1) 21-30;
   2) 31-40;
   3) 41-50;
   4) 51-60;
   5) 60 и више.

3. Општина којој припадате:
   _____.

4. Величина Вашег домаћинства:
   1) 1-3 члана;
   2) 4-5 чланова;
   3) 6-7 чланова;
   4) 8 и више чланова.

5. Школска спрема:
   1) основно образовање;
   2) средње образовање;
   3) ВШС;
   4) ВСС;
   5) магистар/мастер;
   6) доктор наука.

6. Укупна просечна висина примања Вашег газдинства:
   1) до 20.000,00 динара;
   2) од 20.000,00 до 40.000,00 динара;
   3) од 40.000,00 до 60.000,00 динара;
   4) од 60.000,00 до 80.000,00 динара;
   5) од 80.000,00 и више хиљада динара.

7. Колику површину обрадивог земљишта поседујете у свом власништву:

1) до 3 хектара;
2) 4-7 хектара;
3) 8-11 хектара;
4) 12-15 хектара;
5) више од 15 хектара: _____ (упишите колико).

8. Да ли знате шта су органски производи:
   1) да;
   2) не.

9. Уколико је Ваш одговор на претходно питање ДА, реците нам шта знате о органским производима:

_____
_____
_____
_____.

10. Колико често купујете органске производе:
    1) никада;
    2) ретко;
    3) повремено;
    4) врло често;
    5) стално.

11. Коју врсту органских производа најчешће купујете:
    1) органско воће и поврће;
    2) органске млечне производе;
    3) органске житарице;
    4) органске сокове и друга безалкохолна пића;
    5) друго: _____.

12. Који је Ваш најважнији разлог за куповину органских производа:
    1) позитиван утицај на здравље;
    2) хранљива вредност органских производа;
    3) укус;
    4) допринос заштити животне средине;
    5) друго: _____.

13. Где Ви обично купујете органске производе:
    1) у супермаркетима;
    2) у малим продавницама;
    3) у продавницама специјализованим за продају органске хране;
    4) директно од произвођача;

5) на сајмовима;
6) на пијацама;
7) путем Интернета.

14. Молимо Вас, оцените оценом од 1 до 5 колико сте задовољни понудом органских производа на нашем тржишту:

1	2	3	4	5

15. Оцените степен слагања са следећим исказима:

1 – уопште се не слажем; 2 – не слажем се; 3 – не знам; 4 – слажем се; 5 – у потпуности се слажем.

Органски производи су здравији од конвенционалних производа.	1	2	3	4	5
Органски производи се могу користити за превенцију и лечење одређених болести.	1	2	3	4	5
Органски производи нису GMO, не садрже пестициде ни адитиве.	1	2	3	4	5
Органски производи имају већу хранљиву вредност од конвенционалних производа.	1	2	3	4	5
Органски производи имају бољи укус од конвенционалних производа.	1	2	3	4	5
Производња органских производа није штетна за животну средину.	1	2	3	4	5
Куповином органских производа можете дати подршку локалним органским произвођачима.	1	2	3	4	5

16. Којом врстом производње се бавите:
1) класичном (конвенционалном);
2) органском биљном производњом (зачинско и ароматично биље);
3) повртарском органском производњом;
4) органском производњом воћа;
5) сточном органском производњом;
6) и класичном и органском.

17. Које пољопривредне културе имате на свом газдинству:
1) воће;
2) поврће;
3) житарице;
4) зачинско биље;
5) мед.

18. Да ли сматрате да је бављење органском производњом могуће у Вашој непосредној близини:
    1) сматрам да је бављење органском производњом могуће, природни ресурси су очувани;
    2) сматрам да је бављење органском производњом делимично могуће, с обзиром на квалитет природних ресурса;
    3) сматрам да бављење органском производњом није могуће, јер су природни ресурси угрожени;
    4) немам став.

19. Оцените колико су Вам битни следећи елементи приликом избора органског произвођача чије ћете производе купити:

1 – уопште није важно; 2 – није важно; 3 – не знам; 4 – важно је; 5 – веома је важно.

Произвођач поседује одређени сертификат о квалитету производа.	1	2	3	4	5
Произвођач има године искуства у производњи органске хране.	1	2	3	4	5
Произвођач пакује своје производе у препознатљиву амбалажу са одређеном етикетом.	1	2	3	4	5
Произвођач у својој понуди има разне органске прехрамбене производе.	1	2	3	4	5

20. Уколико се већ бавите органском производњом, наведите своје мотиве за то:
    1) економска добит;
    2) здравствени разлози;
    3) еколошки разлози;
    4) подршка државе;
    5) остало: _____.

21. Да ли се Ваше органска „производња“ заснива на:
    1) производњи примарних пољопривредних производа;
    2) на преради примарних пољопривредних производа;
    3) на производњи и преради пољопривредних производа.

22. У складу са претходним одговором, молимо Вас да нам напишете на које се производе конкретно односи Ваша производња или прерада:
    _____
    _____.

23. Са каквим се баријерама у производњи Ви као органски произвођачи сусрећете:
    1) губици у производњи изазвани временским приликама;
    2) губици у производњи изазвани штеточинама;

3) губици у производњи због корова;
4) високи трошкови улагања;
5) неразумевање значаја органске производње.

24. Са каквим се баријерама у маркетингу Ви као органски произвођачи сусрећете:
1) проблем проналажење поузданих купаца;
2) тешко је добити информације о органским ценама;
3) нестабилна органска тржишта;
4) постојање конкуренције са „неорганским“ производима;
5) недостатак органских маркетиншких мрежа.

25. Да ли имате потребу (услове) за проширењем капацитета производње:
1) нисам размишљао/ла о томе;
2) не, немам потребу;
3) да, имам потребу, али немам довољно знања о томе;
4) да, имам потребу, али не и услове;
5) да, имам потребу и планирам проширење.

26. Који извор финансирања најчешће користите за реализацију органске производње:
1) сопствена средства (капитал, породица и пријатељи);
2) страни партнери;
3) различити облици финансијске подршке – субвенције;
4) подршка међународних институција;
5) друго: _____.

27. Да ли би Вам значио неки облик субвенција као подстицај за развој органске производње:
1) не, не би ми значило;
2) да, значило би ми.

28. Уколико је Ваш одговор на претходно питање ДА, можете ли нам рећи који износ субвенција би Вас подстакао на развој органске производње:
1) до 1.000,00 €;
2) између 1.000,00 € и 2.000,00 €;
3) између 2.000,00 € и 3.000,00 €;
4) између 3.000,00 € и 4.000,00 €;
5) више од 4.000,00 €.

29. Да ли бисте похађали неки вид едукације/курса о органској производњи:
1) не, не размишљам о томе;
2) можда, ако би било организовано у нашој општини;
3) да, ако би било организовано од стране стручних лица;

4) наравно, тиме бисмо на крају семинара добили и сертификате о завршеном курсу;
5) свакако ми је то у плану.

30. Ако имате неку идеју, питање, предлог везан за органску производњу или желите да изнесите неки свој проблем, било шта што Вас нисмо питали у упитнику, можете то написати овде:

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____.

ПРИЛОГ 2

УПИТНИК ЗА ОСОБЕ СТАРОСТИ ДО 30 ГОДИНА – СТАВОВИ МЛАДИХ О ЗНАЧАЈУ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА У ОРГАНСКОЈ ПРОИЗВОДЊИ

Поштовани,

Овај упитник направљен је за потребе емпиријског истраживања и анониман је. Циљ истраживања јесте анализа значаја људског капитала у органској производњи. Експанзивни раст органске производње у великој мери зависи и од људског капитала који представља *„скуп знања, вештина и способности које појединци стичу кроз образовање, обуку и радно искуство“*.

Молим Вас да издвојите мало свог времена и попуните упитник који се налази пред Вама.

1. Пол:
   1) мушки;
   2) женски.

2. Године старости:
   _____.

3. Општина којој припадате:
   _____.

4. Просечна висина примања Вашег газдинства:
   _____.

5. Уколико сте радили за дневницу на неком газдинству које се бави органском производњом, наведите просечан износ дневнице:
   _____.

6. Ниво образовања:
   1) основно образовање;
   2) средње образовање;
   3) ВШС/ВСС;
   4) магистар/мастер;
   5) докторске академске студије.

7. Да ли говорите неки страни језик:
   _____ (ако говорите, упишите који).

8. Да ли имате возачку дозволу?
   1) да;

2) не.

9. Којом делатношћу се бавите на свом газдинству?
   1) пољопривредом;
   2) воћарством;
   3) сточарством;
   4) производњом хране;
   5) сеоским туризмом;
   6) _____.

10. Како бисте оценили стање пољопривреде у Вашој општини?
   1) прилично лоше;
   2) лоше;
   3) не знам;
   4) добро;
   5) прилично добро.

11. Образложите претходни одговор:
   _____
   _____
   _____
   _____.

12. Које мере бисте предложили за побољшање стања пољопривреде у Вашем крају/окружењу?
   _____
   _____
   _____
   _____.

13. Да ли знате шта је органска производња?
   1) не, не знам;
   2) упознат/та сам, али не довољно;
   3) делимично сам упознат/та са начелима органске производње;
   4) да, упознат/та сам са концептом органске производње;
   5) да, органском производњом се бавим, или планирам да је покренем на свом газдинству.

14. Наведите изворе из којих се информишете о органским производима:
   1) телевизија;
   2) Интернет;
   3) новински чланци и публикације;
   4) породица, пријатељи;
   5) друго: _____.

15. Према Вашем мишљењу, на ком нивоу развоја је органска производња на Косову и Метохији?
    1) веома неразвијена;
    2) делимично неразвијена;
    3) немам мишљење;
    4) делимично развијена;
    5) високо развијена.

16. Да ли у будућности планирате да се бавите органском производњом на свом газдинству?
    1) нећу се бавити органском пољопривредом;
    2) нисам сигуран/на, имајући у виду тренутне околности;
    3) да, бавићу се органском производњом и применити стечена знања у пракси;
    4) наставићу да се бавим органском производњом;
    5) планирам проширење пласмана производа изван граница наше земље.

17. Који су, према Вашем мишљењу, главни разлози мале заинтересованости младих пољопривредника за бављење органском производњом?
    1) страх од неуспеха;
    2) недовољна информисаност о предностима органских производа;
    3) високи трошкови улагања;
    4) проблем проналажења поузданих купаца;
    5) нестабилна органска тржишта;
    6) проблеми сертификације;
    7) друго: _____.

18. Да ли органска производња може утицати на ревитализацију животне средине у општини у којој живите:
    1) органска производња не може побољшати тренутну ситуацију;
    2) органска производња у мањој мери може утицати на услове живота и рада у нашој општини;
    3) органска производња делимично може утицати на ревитализацију животне средине;
    4) органска производња може бити веома битна делатност на скоро свим газдинствима у нашој општини;
    5) органска производња у потпуности може утицати на побољшање услова у нашој општини.

19. Да ли органска производња може утицати на смањење миграција младих у општини у којој живите:
    1) не, мала заинтересованост младих пољопривредника за органском производњом је веома присутна;

2) уз адекватну финансијску подршку у органској производњи могу се смањити миграције младих;
3) организовањем разних едукација о основним начелима органске производње може се утицати на свест младих о значају ове делатности;
4) органска производња, у комбинацији са другим делатностима (сеоски туризам, производња хране) може утицати на смањење миграција младих;
5) органска производња може у потпуности утицати на смањење миграција младих.

20. Оцените колико сте упознати са значењем основних појмова у органској производњи:

1 – уопште нисам упознат/та; 2 – нисам упознат/та; 3 – делимично сам упознат/та; 4 – упознат/та сам; 5 – у потпуности сам упознат/та

органски производ	1	2	3	4	5
органски произвођач	1	2	3	4	5
органско газдинство	1	2	3	4	5
сертификација	1	2	3	4	5
сертификационо тело	1	2	3	4	5
конверзија	1	2	3	4	5
национални знак	1	2	3	4	5
плодоред	1	2	3	4	5
компостирање	1	2	3	4	5
малчирање	1	2	3	4	5

21. На основу одговора које сте дали на претходно питање, оцените свој ниво знања о органској производњи и органским производима:

1 – незадовољавајућа оцена; 5 – одлична оцена.

1	2	3	4	5

22. Имајући у виду све већи значај органске производње, да ли је људски капитал (радна снага са својим знањем и вештинама) њен најважнији елемент улагања:
1) не, људски капитал није најважнији елемент улагања у органску производњу;
2) људски капитал може у мањој мери утицати на сам процес органске производње;
3) људски капитал у комбинацији са другим елементима производње (средства за рад, предмети рада) јесте веома битан за органску производњу;
4) људски капитал је у односу на друге елементе производње битнији;
5) људски капитал представља окосницу развоја органске производње.

23. Оцените колико је сваки од следећих аспеката људског капитала битан у процесу органске производње:

1 – уопште није битно; 2 – није битно; 3 – делимично је битно; 4 – битно је; 5 – у потпуности је битно

знање	1	2	3	4	5
способности	1	2	3	4	5
вештине	1	2	3	4	5
радно искуство	1	2	3	4	5

24. Искажите степен слагања са следећим тврдњама:

1 – уопште се не слажем; 2 – не слажем се; 3 – делимично се слажем; 4 – слажем се; 5 – у потпуности се слажем

Спреман/на сам да мотивишем чланове газдинства да се укључе у процес органске производње.	1	2	3	4	5
Спреман/на сам да стичем нова знања, али и да унапређујем постојећа из области органске производње.	1	2	3	4	5
Спреман/на сам да унапређујем вештине у органској производњи.	1	2	3	4	5
Спреман/на сам да похађам различите едукације како бих се упознао/ла са начелима органске производње.	1	2	3	4	5
Спреман/на сам да похађам различите едукације како бих се упознао/ла са процесом сертификације у органској производњи.	1	2	3	4	5
Пратећи глобалне трендове, спреман/на сам да у органској производњи примењујем различите иновације.	1	2	3	4	5
Пратећи глобалне трендове, спреман/на сам да у органској производњи примењујем и савремену технологију, водећи рачуна о животној средини.	1	2	3	4	5

25. Да ли сте до сада присуствовали радионицама и едукацијама из области органске производње:
    1) не, јер ме не интересује;
    2) не, јер нисам имао/ла прилику;
    3) до сада сам само једном присуствовао/ла радионици и едукацији из области органске производње;
    4) да, неколико пута сам присуствовао/ла;
    5) врло често присуствујем, кад год имам прилику за то.

26. Према Вашем мишљењу, на који начин се може повећати ефикасност људског капитала у органској производњи:
    1) улагањем у формално образовање;
    2) организовањем радионица за овладавање вештинама;
    3) организовањем семинара, едукација, курсева;
    4) организовањем доласка гостујућих еминентних предавача;

5) друго: _____.

27. Оцените степен слагања са следећим тврдњама:

1 – уопште се не слажем; 2 – не слажем се; 3 – делимично се слажем; 4 – слажем се; 5 – у потпуности се слажем

Себе сматрам особом која је:

креативна	1	2	3	4	5
вешта у решавању проблема	1	2	3	4	5
спремна да доноси битне одлуке	1	2	3	4	5
комуникативна	1	2	3	4	5
вешта у преговарању	1	2	3	4	5
усмерена на остваривање великих резултата	1	2	3	4	5
оптимиста	1	2	3	4	5
самомотивисана	1	2	3	4	5
спремна да се суочи са неуспехом	1	2	3	4	5

ПРИЛОГ 3

УПИТНИК БРОЈ 2 – ЗНАЧАЈ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА У ОРГАНСКОЈ ПРОИЗВОДЊИ

Поштовани,

Овај упитник је направљен за потребе емпиријског истраживања и анониман је. Циљ истраживања јесте анализа значаја људског капитала у органској производњи. Експанзивни раст органске производње у великој мери зависи и од људског капитала који представља *„скуп знања, вештина и способности које појединци стичу кроз образовање, обуку и радно искуство“*.

Молим Вас да издвојите мало свог времена и попуните упитник који се налази пред Вама.

1. Пол:
   1) мушки;
   2) женски.

2. Године старости:
   _____.

3. Општина којој припадате:
   _____.

4. Просечна висина примања Вашег газдинства:
   _____.

5. Уколико сте радили за дневницу на неком газдинству које се бави органском производњом, наведите просечан износ дневнице:
   _____.

6. Школска спрема:
   1) основно образовање;
   2) средње образовање;
   3) ВШС/ВСС;
   4) магистар/мастер;
   5) доктор наука.

7. Брачно стање:
   1) неожењен/неудата;
   2) ванбрачна заједница;
   3) ожењен/удата;
   4) разведен/разведена;

5) удовац/удовица.

8. Којом делатношћу се бавите на свом газдинству?
   1) пољопривредом;
   2) воћарством;
   3) сточарством;
   4) производњом хране;
   5) сеоским туризмом.

9. Колико чланова Ваше породице је укључено у посао који обављате на породичном газдинству?
   _____.

10. Колико дуго се бавите пољопривредном производњом?
    _____.

11. Да ли је органска производња, као нови концепт производње, довољно заступљена на газдинствима на Косову и Метохији?
    1) не, органска производња није заступљена у довољној мери;
    2) органска производња, као нови концепт, тек почиње да се развија на косовсо-метохијским газдинствима;
    3) органска производња је делимично заступљена;
    4) органска производња је прилично заступљена на газдинствима;
    5) органска производња је довољно заступљена, те све више привлачи пољопривреднике.

12. Оцените свој ниво знања о органској производњи и органским производима:

1 – незадовољавајућа оцена; 5 – одлична оцена.

1	2	3	4	5

13. Према Вашем мишљењу, који су основни мотиви недовољног знања о органској производњи:
    1) лоша информисаност;
    2) велики број дезинформација;
    3) недовољно интересовање;
    4) неразумевање суштине концепта органске производње;
    5) недовољна заступљеност узгоја здраве хране на газдинствима.

14. Имајући у виду све већи значај органске производње, да ли је људски капитал (радна снага са својим знањем и вештинама) њен најважнији елемент улагања:
    1) не, људски капитал није најважнији елемент улагања у органску производњу;
    2) људски капитал може у мањој мери утицати на сам процес органске производње;

3) људски капитал у комбинацији са другим елементима производње (средства за рад, предмети рада) јесте веома битан за органску производњу;
4) људски капитал је у односу на друге елементе производње битнији;
5) људски капитал представља окосницу развоја органске производње.

15. Искажите степен слагања са следећим тврдњама:

1 – уопште се не слажем; 2 – не слажем се; 3 – делимично се слажем; 4 – слажем се; 5 – у потпуности се слажем

Људски капитал је битан за развој органске производње.	1	2	3	4	5
Људски капитал у органској производњи захтева континуирано учење и овладавање новим вештинама.	1	2	3	4	5
Људски капитал у органској производњи подразумева праћење и примену иновативних приступа на газдинствима.	1	2	3	4	5
Радна снага у органској производњи мора у потпуности бити упозната са принципима узгоја еколошки здраве хране.	1	2	3	4	5
Одређени ниво знања и вештина у органској производњи директно доводи до већих приноса.	1	2	3	4	5
Одређени ниво знања и вештина у органској производњи директно доводи до нижих трошкова.	1	2	3	4	5
Знање и вештине у органској производњи савладавају се кроз образовање, обуку и радно искуство.	1	2	3	4	5

16. Оценити степен слагања са следећим тврдњама:

У органској производњи радна снага мора имати следеће особине:
1 – уопште се не слажем; 2 – не слажем се; 3 – делимично се слажем; 4 – слажем се; 5 – у потпуности се слажем

иновативност	1	2	3	4	5
предузетнички дух	1	2	3	4	5
преданост	1	2	3	4	5
марљивост	1	2	3	4	5
одговорност	1	2	3	4	5
спремност за учењем	1	2	3	4	5
стрпљење	1	2	3	4	5

17. Оценити степен слагања са следећим тврдњама:

1 – уопште се не слажем; 2 – не слажем се; 3 – делимично се слажем; 4 – слажем се; 5 – у потпуности се слажем

Органска производња је перспективна делатност.	1	2	3	4	5
У органској производњи се остварује виши степен продуктивности.	1	2	3	4	5

У органској производњи је веома битан тимски рад.	1	2	3	4	5
Поседујем одређени ниво знања о основним начелима органске производње.	1	2	3	4	5
Успешно сам овладао/ла вештинама неопходним за бављење органском производњом.	1	2	3	4	5
На свом газдинству доносим квалитетне и економичне пословне одлуке.	1	2	3	4	5
Континуирано пратим све новине у органској производњи, те их примењујем на свом газдинству.	1	2	3	4	5

18. Да ли је у органској производњи, по Вашем мишљењу, једнако битно и формално и неформално образовање:
    1) није битно, ни формално, ни неформално образовање;
    2) битно је само неформално образовање;
    3) битно је само формално образовање;
    4) делимично је битно, како формално, тако и неформално образовање;
    5) подједнако је битни и формално и неформално образовање.

19. Усавршавајући знања и вештине у органској производњи, од општине у којој живим очекујем подршку у виду:

1 – уопште се не слажем; 2 – не слажем се; 3 – делимично се слажем; 4 – слажем се; 5 – у потпуности се слажем

боље практичне наставе	1	2	3	4	5
увођења семинара	1	2	3	4	5
организовања групне наставе	1	2	3	4	5
доступности писаног материјала	1	2	3	4	5
сарадње са међународним институцијама	1	2	3	4	5
информатичког образовања	1	2	3	4	5

20. Да ли сте спремни да стечена знања из области органске производње делите са другима:
    1) не, стечена знања бих применио/ла само на свом газдинству;
    2) стечена знања бих поделио/ла уз одређену финансијску надокнаду;
    3) стечена знања бих поделио/ла само члановима свог газдинства;
    4) да, стечена знања бих поделио/ла;
    5) спреман/а сам да учествујем у различитим радионицама и едукацијама како бих поделио/ла соје знање у органској производњи.

21. Едукације и обуке бих пратио/ла ради усавршавања знања и вештина која се односе на:
    1) покретање органске производње;
    2) сертификацију производа;

3) утврђивање еко-зона;
4) увођење плодореда;
5) максимизирања приноса, минимизирања трошкова.

22. Уколико имате неку идеју, питање, предлог или желите да изнесете своје виђење о наведеној теми, можете то написати овде:

_____
_____
_____
_____.

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Трипковић, Вукашин, Анђелка рођена је 19. децембра 1996. години у Приштини, општина Приштина. Основни школу завршила је у свом родном месту, Племетини, општина Обилић, као одличан ученик и носилац Вукове дипломе. Након тога уписује Економско-трговинску школу у Косовској Митровици, смер економски техничар, у којој је била добитник признања за ђака генерације и похвалнице Фондације за образовање и културу Његовог Краљевског Височанства Престолонаследника Александра за изузетне резултате постигнуте у средњој школи. У жељи за даљим образовањем и напредовањем, 2015. године уписује Економски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, смер *Пословна економија,* а на четвртој години опредељује се за модул *Рачуноводство и ревизија.* Основне студије завршава 2019. године, одбранивши дипломски рад под називом *„Управљање људским ресурсима у организацијама која учи“*, са просечном оценом током студија 9.94. За најбољи успех и залагање током студија, на Видовдан, 2019. године, додељена јој је повеља *Истакнути студент* Приштинског универзитета. Академско усавршавање наставља уписом на мастер академске студије Економског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, октобра 2019. године, смер *Пословна економија.* Мастер академске студије завршава 2020. године, са просечном оценом 10.00, а 26. октобра 2020. године брани мастер рад под називом *„Изазов примене циркуларне економије у функцији одрживог развоја малих и средњих предузећа“* и стиче звање мастер економиста. У току студија била је добитница стипендије Министарства просвете, науке и технолошког развоја и престижне стипендије Фонда за младе таленте Републике Србије, као и учесница Академије за младе лидере. Своје прво радно искуство започиње у Општини Косовска Митровица, у Одељењу за финансије. Године 2020. уписује докторске академске студије на матичном факултету, Економском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Одлуком Изборног већа Економског факултета (264/21), 12. марта 2021. године изабрана је у научно звање истраживач – приправник. 1. априла 2021. године (Одлука бр. 323/21) изабрана је за сарадника у настави на Економском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, за ужу научну област *Пословна економија*. На свечаној академији поводом 60 година од оснивања Економског факултета, 12. новембра 2021. године, добила је признање за најбољег студента докторских академских студија. Као истакнути докторанд укључена је у научно-

истраживачки рад на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Тренутно изводи вежбе на предметима *Економика предузећа, Основи менаџмента* и *Стратегијски менаџмент*. 10. марта 2023. године (Одлука бр. 314/23) изабрана је у звање асистента за ужу научну област *Пословна економија*, а одлуком број 63/24 у истраживачко звање истраживач – сарадник.

Сходно одредбама Правилника о докторским студијама Економског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Трипковић, Вукашин, Анђелка пријавила је докторску дисертацију под називом *„Људски капитал и економски аспекти развоја органске пољопривредне производње на Косову и Метохији“*. На основу члана 66. став 1. тачка 18. Статута Економског факултета, а у вези са чланом 37. став 1. и став 3. тачка 1. Правилника о докторским студијама Економског факултета, Наставно-научно веће донело је одлуку да се предложена тема докторске дисертације прихвати (Одлука бр. 1016/23).

Разуме и говори енглески језик.

Свакодневно користи програме *Micfosoft Word, Power Point, Excel, SPSS.*

Такође, врло добро познаје и програме *Canva, Adobe Photoshop* и *Adobe Illustrator.*

Аутор је и коаутор већег броја научних радова.

1. Одлуком Наставно-научног већа (170/22) изабрана је за члана Комисије за обезбеђење квалитета Економског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.
2. Одлуком бр. 199/22 именована је за координатора промотивних активности у вези са уписом студената на свим нивоима студија на Економском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.
3. Одлуком бр. 1047/22 изабрана је за члана Савета из реда наставника и сарадника Економског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.
4. Члан је радне групе за Израду плана интегритета Економског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

5. Члан је Међународног уређивачког одбора осмог Међународног научног скупа *„Туризам: актуелни проблеми и перспективе развоја – туристичка привреда и повезане теме“* у организацији Образовно-пословног центра за развој људских ресурса, управљање и одрживи развој – Нови Сад.
6. Члан је Међународног организационог одбора Међународног научног скупа *„Изазови савремене економије и друштва кроз призму зелене економије и одрживог развоја“* у организацији Образовно-пословног центра за развој људских ресурса, управљање и одрживи развој – Нови Сад.
7. Члан је Међународног организационог одбора Међународног научног скупа Економског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици *„Актуелни друштвено-економски изазови развоја земаља у савременим условима – ЕКОМ 2023“*.
8. Одлуком бр. 668/24 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Анализа ефикасности маркетинг стратегије предузећа „Тигар“ А.Д. Пирот“*, студента Милоша Чичића.
9. Одлуком бр. 397/24 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Интерни маркетинг у теорији и пракси“*, студента Ивана Здравковића.
10. Одлуком бр. 388/24 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Промоција на међународном тржишту“*, студенткиње Маријане Драгојловић.
11. Одлуком бр. 387/24 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Теоријски аспекти инфлације и монетарна политика“*, студенткиње Кристине Костић.
12. Одлуком бр. 386/24 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Буџет и буџетски системи Републике Србије“*, студента Николе Милића.
13. Одлуком бр. 97/24 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Функционисање тржишта новца у Републици Србији“*, студенткиње Сање Герић.

14. Одлуком бр. 96/24 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Предузетништво и финансијско тржиште“*, студенткиње Милице Чанићевић.

15. Одлуком бр. 1119/23 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Акцизна политика у Србији“,* студента Душана Костића.

16. Одлуком бр. 981/23 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Анализа теоријских и практичних аспеката пословног преговарања“*, студенткиње Тамаре Вуксановић.

17. Одлуком бр. 817/23 именована је за члана Комисије за одбрану завршног рада на основним академским студијама, под називом: *„Стварање дугорочно лојалних односа са потрошачима кроз програме лојалности“*, студента Марка Столића.

18. Члан је Научног друштва аграрних економиста Балкана.

Библиографија:

1. Tripković, A. (2024). Youth as initiators of changes in organic agricultural production in Kosovo and Metohija. *BizInfo (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics.* 15(1), p. 73-80. http://dx.doi.org/10.5937/bizinfo2401073T **M51**
2. Bojičić, R., Tripković, A., & Mladenović, M. (2023). Conventional or organic production in Kosovo and Metohija: Prospects and challenges. *International Review,* 3-4, p. 231-238. http://dx.doi.org/10.5937/intrev2304227B **M23**
3. Vujović, T., Tripković. A. (2023). Skills and Motivation Factors of Generation Z for Creating Successful Employer Branding Strategies. *Proceedings* 85, 1(13). https://doi.org/10.3390/proceedings2023085013 **M52**
4. Dobričanin, S., Vučinić, I., Tripković, A., Radovanović, I. (2023). Conflict management in healthcare institutions: the case of healthcare center Zvečan. *BizInfo (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*, *13*(2), 49–56. https://doi.org/10.5937/bizinfo2202050D. **M51**

5. Bojičić, R., Tripković, A. (2023). Do women in Kosovo and Metohija have their niche and the capacity for independence in the future of business?, *Baština, sveska 60*. http://dx.doi.org/10.5937/bastina33-44229 **M24**
6. Трипковић, А., Арсић, Љ., Добричанин, С. (2023). *Мала и средња предузећа као окосница развоја органске производње у Републици Србији.* Међународна научна конференција „Зелена економија у функцији решавања глобалних еколошких проблема“, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине, Београд, 20-22. април 2021. **M34**
7. Бојичић, Р., Трипковић, А. (2023). *Утицај органске производње на пословање пољопривредних газдинстава.* Међународна научна конференција „Зелена економија у функцији решавања глобалних еколошких проблема“, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине, Београд, 20-22. април 2021. **M34**
8. Алексић, И., Трипковић, А. (2023). Дигитализација и маркетинг као две стране исте медаље – пут трансформације у Републици Србији. *Економски погледи*. 25(1), стр. 111-154. http://dx.doi.org/10.5937/ep25-43723 **M52**
9. Арсић, Љ., Трипковић, А., Милићевић, В. (2023). *Пословни модели засновани на иновацијама као основ зелене транзиције у Републици Србији.* Међународни научни скуп „Изазови савремене економије и друштва кроз призму зелене економије и одрживог развоја“, 27-30. април 2023. Нови Сад. **M34**
10. Добричанин, С., Добричанин, В., Трипковић, А. (2023). *Реформа здравственог система на Западном Балкану са посебним освртом на Црну Гору.* Међународни научни скуп „Изазови савремене економије и друштва кроз призму зелене економије и одрживог развоја“, 27-30. април 2023. Нови Сад. **M34**
11. Трипковић, А., Арсић, Љ., Добричанин, С. (2023). Мала и средња предузећа као окосница развоја органске производње у Републици Србији. *Ecologica*. 30(111), 349-356. https://doi.org/10.18485/ecologica.2023.30.111.2 **M51**
12. Бојичић, Р., Трипковић, А. (2023). Утицај органске производње на пословање пољопривредних газдинстава. *Ecologica*. 30(111), 375-382. https://doi.org/10.18485/ecologica.2023.30.111.5 M51 **M51**
13. Tripković, A., Arsić, Lj., Dobričanin, S. (2023). *Human capital as a factor in the development of organic agricultural production in rural environments.*

International Scientific Conference „Current social-economic challenges of development of countries in contemporary conditions – EKOM 2023”. Kosovska Mitrovica, 9th and 10 November 2023. **M33**

14. Bojičić, R., Pavlović, M., Tripković, A. (2023). Persons with disabilities on the margins between social exclusion and the need for work. International Scientific Conference „Current social-economic challenges of development of countries in contemporary conditions – EKOM 2023”. Kosovska Mitrovica, 9th and 10th November 2023. **M33**
15. Bojičić, R., Tripković, A. (2022). State of organic production in Kosovo and Metohija - great perspective or idea without the future. *Economics of Agriculture*, *69*(2), 549–566. https://doi.org/10.5937/ekoPolj2202549B **M24**
16. Tripković, A. (2022). Expansion of digital economy and its impact on personalization of education. *Knowledge - International Journal*, *50*(1), 119–124. https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/5149 **M33**
17. Трипковић, А., Арсић, Љ., Премовић, Ј. (2022). *Екотуризам као развојна шанса руралних подручја на Косову и Метохији*. Међународна научна конференција „Одрживи развој и зелена економија“, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине, Београд, 19-21. април 2021. **M34**
18. Трипковић, А., Арсић, Љ., Премовић, Ј. (2022). Екотуризам као развојна шанса руралних подручја на Косову и Метохији. *Ecologica*, 29(108), 501-508. https://doi.org/10.18485/ecologica.2022.29.108.5 **M51**
19. Премовић, Т., Премовић, Ј., Трипковић, А. (2022). *Циркуларна економија у производњи хладно пресованих уља.* Осма међународна конференција „Примена нових технологија у менаџменту и економији“ ANTiM 2022, ISBN 978-86-81400-70-8. **M33**
20. Трипковић, А., Арсић, Љ., Добричанин, С. (2022). *Рурални туризам на Косову и Метохији – пропуштена шанса или прилика за развој?,* Осми међународни научни скуп „Туризам: актуелни проблеми и перспективе развоја – туристичка привреда и повезане теме. Требиње, 21-24. септембар 2022. **M33**
21. Арсић, Љ., Ђокић, Н., Трипковић, А. (2022). *Анализа индекса конкурентности туристичког сектора у функцији економског опоравка након кризе изазване Ковидом 19*, Осми међународни научни скуп „Туризам: актуелни проблеми и перспективе развоја – туристичка привреда и повезане теме“. 21-24. септембар 2022. **M33**

22. Premović, J., Arsić, Lj., Tripković, A. (2021). *Circular Economy as a Chance of Sustainable Development of National Economies in the Post-pandemic Era.* Conference „Sustainable Recovery in Post-Pandemic Era: Green Economy Challenges“, 7-8. decembar 2021. https://isppi.ukim.edu.mk/sites/default/files/2021-07/conference-agenda.pdf **M33**
23. Tripković, A., Vučinić, I., Arsić, Lj. (2021). COVID-19 and education: problems of online teaching. *Knowledge - International Journal*, *49*(2), 263–268. https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/4593 **M33**
24. Трипковић, А., Арсић, Љ., Вучинић, И. (2021). *Перспективе зелене енергије у Србији и земљама Западног Балкана*. Међународни научни скуп „Значај Мини Шенгена за евроинтеграције Западног Балкана“, 12-13. новембар. стр. 268-283. ISBN 978-86-80127-99-6. **M33**
25. Бојичић, Р., Трипковић, А. (2021). *Органска производња на Косову и Метохији као шанса за развој српских газдинстава.* Међународни научни скуп „Значај Мини Шенгена за евроинтеграције Западног Балкана“, 12-13. новембар. стр. 453-469. ISBN 978-86-80127-99-6. **M33**
26. Tripković, A., Vujović, T., Nikčević, P. (2021). Synergy of economy and art as a starting basis for the development of art markets. *Knowledge - International Journal*, *48*(4), 757–762. https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/4901. **M33**
27. Добричанин, С., Добричанин, В., Арсић, Љ., Трипковић, А. (2021). *Кризни менаџмент у условима пандемије COVID-19.* Међународна научна конференција „Утицај пандемије COVID-19 на економију и животну средину у ери четврте индустријске револуције“, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине, Београд, 22-24. април 2021. **M34**
28. Трипковић, А., Арсић, Љ., Добричанин, С. (2021). *Проблеми и изазови у управљању медицинским отпадом у време пандемије COVID-19.* Међународна научна конференција „Утицај пандемије COVID-19 на економију и животну средину у ери четврте индустријске револуције“, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине, Београд, 22-24. април 2021. **M34**
29. Трипковић, А., Арсић, Љ., Добричанин, С. (2021). *Изазов функционисања малих и средњих предузећа у органској производњи.* Међународна научна конференција „Утицај пандемије COVID-19 на економију и животну средину

у ери четврте индустријске револуције“, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине, Београд, 22-24. април 2021. **M34**

30. Добричанин, С., Добричанин, В., Арсић, Љ., Трипковић, А. (2021). Кризни менаџмент у условима пандемије COVID-19. *Ecologica*, 28(102), 193-200. https://doi.org/10.18485/ecologica.2021.28.102.8. **M51**
31. Трипковић, А., Арсић, Љ., Добричанин, С. (2021). Проблеми и изазови у управљању медицинским отпадом у време пандемије COVID-19. *Ecologica*, 28(102), 180-186. https://doi.org/10.18485/ecologica.2021.28.102.6. **M51**
32. Трипковић, А., Арсић, Љ., Добричанин, С. (2021). Изазов функционисања малих и средњих предузећа у циркуларној економији. *Ecologica*, 28(101), 50-56. https://doi.org/10.18485/ecologica.2021.28.101.9. **M51**

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Потписани-а **Анђелка, Вукашин, Трипковић**

број индекса **ДАС 01/20**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ЉУДСКИ КАПИТАЛ И ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ РАЗВОЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

А. Трипковић

У Косовској Митровици, 1. септембар 2024. године

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА

Име и презиме аутора **Анђелка, Вукашин, Трипковић**

Број индекса **ДАС 01/20**

Студијски програм **Пословна економија**

Наслов рада **ЉУДСКИ КАПИТАЛ И ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ РАЗВОЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ**

Ментор **проф. др Љиљана Арсић, редовни професор**

Потписани/а **Анђелка, Вукашин, Трипковић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Потпис докторанда

А. Трипковић

У Косовској Митровици, 1. септембар 2024. године

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ЉУДСКИ КАПИТАЛ И ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ РАЗВОЈА ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима**

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

Потпис докторанда

А. Трифковић

У Косовској Митровици, 1. септембар 2024. године